Ahmed Osman

OMEGA

2. Baskı

MUSA ve AKHENATON

Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi

Mısır'ın Kâfir Kral'ı İbranilerin Peygamberine Nasıl Dönüştü?

OMEGA

MUSA VE AKHENATON

Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi

(Mısır'ın Kâfir Kral'ı
İbranilerin Peygamberine Nasıl Dönüştü?)

Ahmed Osman

İngilizceden çeviren:
Zeynep Anlı

1. baskı: Omega Yayınları, 2016
2. baskı: Omega Yayınları, 2016

MUSA VE AKHENATON:
Mısır'dan Çıkış Zamanında Mısır'ın Gizli Tarihi / Ahmed Osman

Özgün adı: *Moses and Akhenaten:*
The Secret History of Egypt at the Time of the Exodus

Copyright © 2015 Ahmed Osman

Türkçe yayın hakları © Omega Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-0486-5
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Zeynep Anlı
Yayın koordinatörü: Levent Çeviker
Editör: Orhan Gökdemir
Sayfa düzeni: Mehmet İlhan Kaya

Baskı: Gülmat Matbaacılık
Topkapı-İstanbul
Tel.: (0212) 577 79 77
Sertifika no: 18005

Omega Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.omegayayincilik.com • e-posta: omega@omegayayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Editörün Şerhi.....11
Önsöz.....15
Giriş.....19
18. ve 19. Hanedanların Kronolojisi.....28
1 Samansız Kerpiç.....29
2 Musa Kral Mıydı?.....41
3 İsrail Dikilitaşı.....57
4 Sina'da İsyan.....67
5 Mısır'da Kalış – ve Musa'nın Annesi.....79
6 Meşru Oğul ve Varis.....93
7 Ortak Krallık Tartışması (I).....103
8 Ortak Krallık Tartışması (II).....117
9 Horemheb'in Hükümdarlığı.....131
10 Kralların Kronolojisi.....143
11 Akhenaton'un Doğum Yeri.....153
12 Akhenaton: Erken Yılları.....167
13 Aton'un Ufku.....177
14 Akhenaton'un Mezarı.....189
15 Amarna'nın Düşkünü.....209
16 Güç Koridorları.....229

17 İlk Tek Tanrıcı 235
18 Musa'nın "Sihirli" Değneği 251
19 Kim Kimdir? – Musa'nın Ölümü 257
Sonsöz 269

EKLER

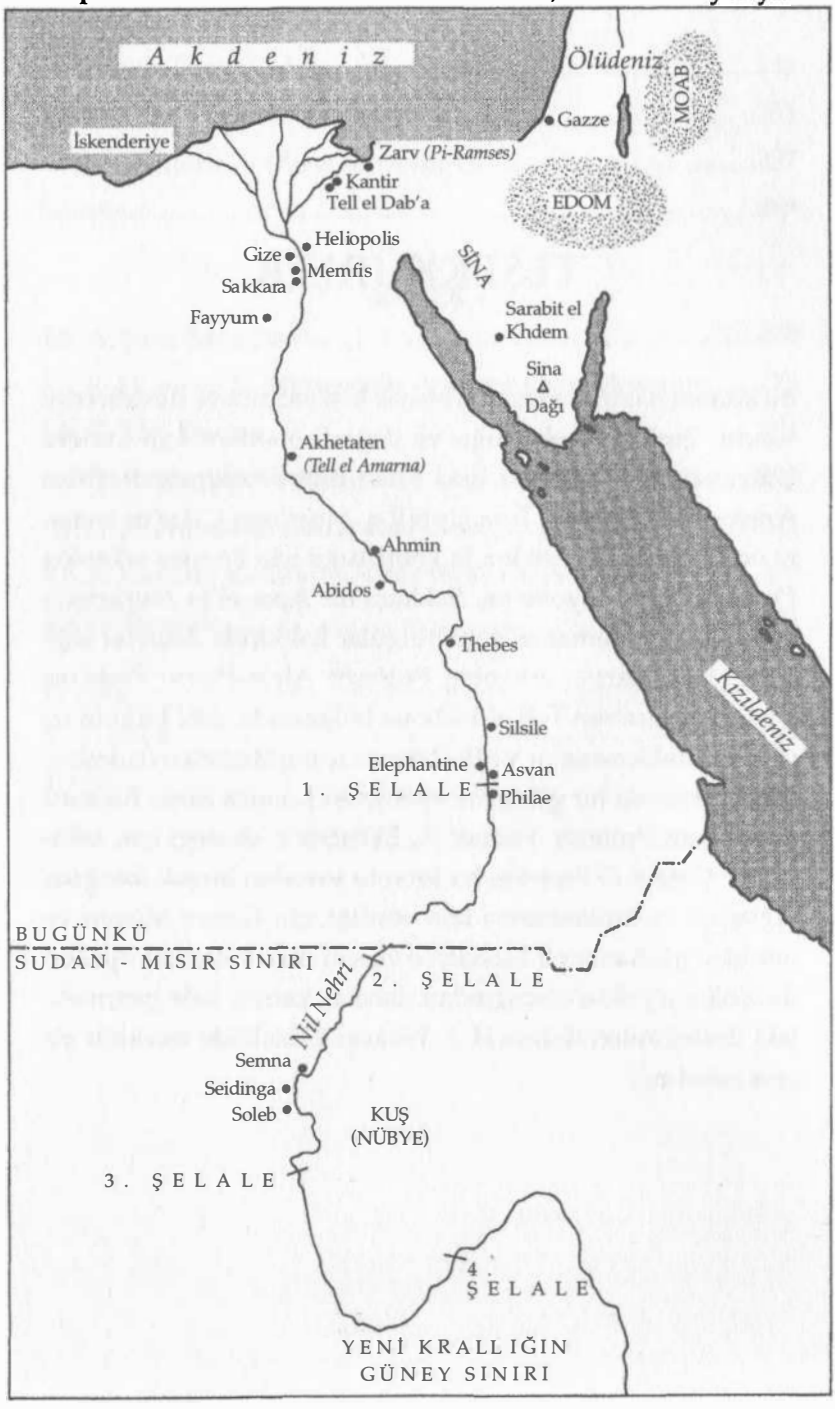
EK A: Şasu Savaşları 273
EK B: Huya ve II. Meryre'nin Amarna Kaya Mezarları 279
EK C: *Mos* Davası 301
EK D: Pi-Ramses ve Zarw 303
EK E: 55 Numaralı Mezardaki Ceset 321
EK F: Hayatta Kalışlarına Dair Biraz Daha Kanıt 333
EK G: İbraniler 341

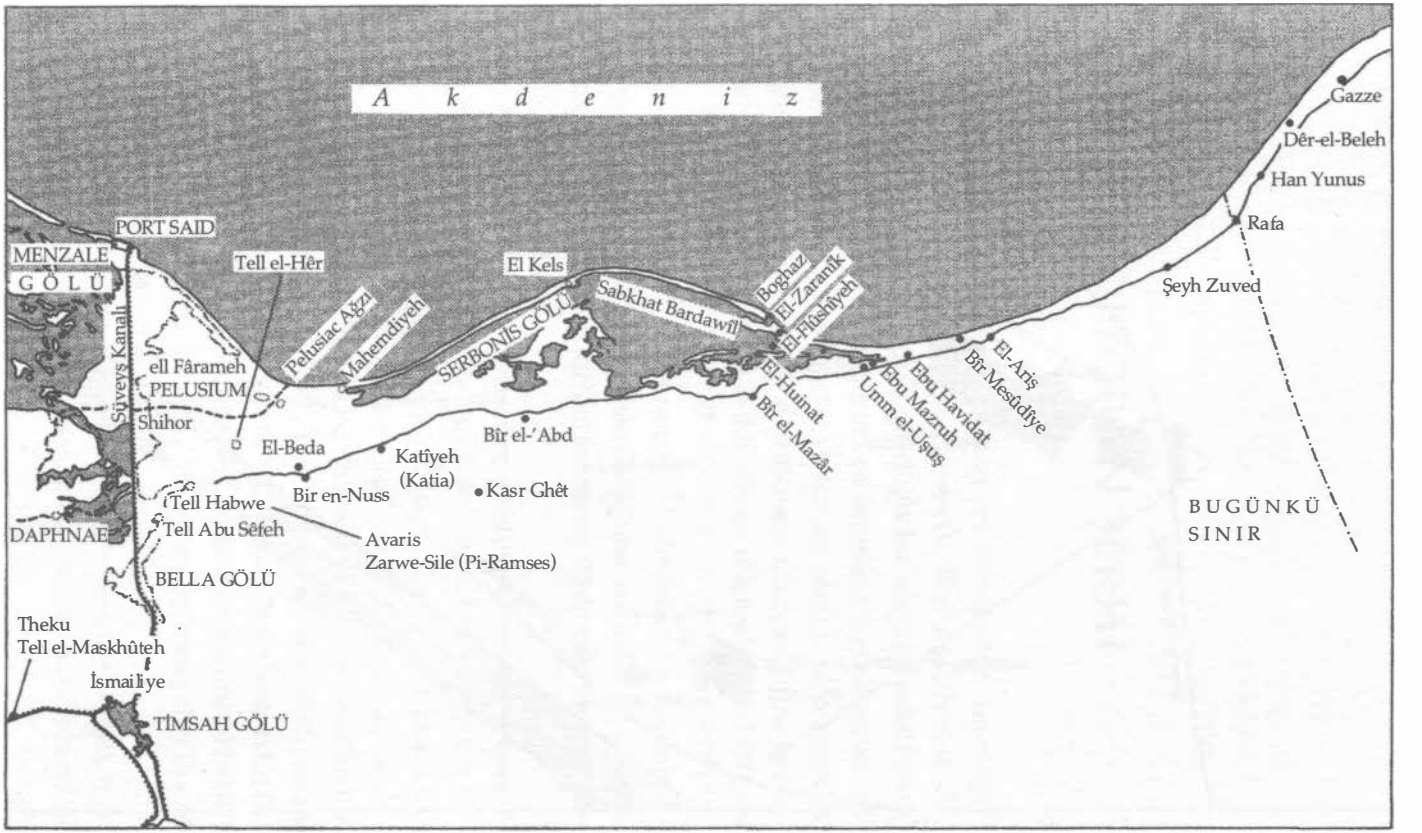
Notlar 345
Kaynakça 353
Dizin 359

TEŞEKKÜRLER

Bu kitabın hazırlanmasında birçok kişi yardım ve desteklerini sundu. Taslağımı okuduğu ve değerli önerileri için Londra University College'daki Eski Mısır Bilimi bölümünde Fahri Araştırmacı olan Dr. Eric Uphill'e, Mısır'dan Çıkış'ın zamanı ve Zarw'ın yeri hakkında konuştuğu için Fransız arkeolog Profesör Jean Yoyotte'ye, Sakkara'da Aper-el'in mezarında henüz yayımlanmamış yeni bulgular hakkında detaylar sağladığı için Fransız arkeolog Profesör Alain-Pierre Zivie'ye, Doğu Kantara'nın Tell el-Heboua bölgesinde yeni bulunmuş olan müstahkem şehir ve Pi-Ramses'le muhtemelen özdeşleşmesi hakkında bir görüşme ayarlayan Londra Mısır Kültürü Danışmanı Profesör Younes A. Ekbatrik'e, desteği için arkadaşım Gerald O'Farrel'e, bu kitapta yer alan birçok fotoğrafı sağladığı ve kullanmama izin verdiği için Kahire Müzesi ve müdürü Mohammed Mohsen'e ve son olarak da materyalleri düzenleyip yoksa olacağından daha az karışık hale getirmekteki desteğinden dolayı H. J. Weaver'e özellikle teşekkür etmek isterim.

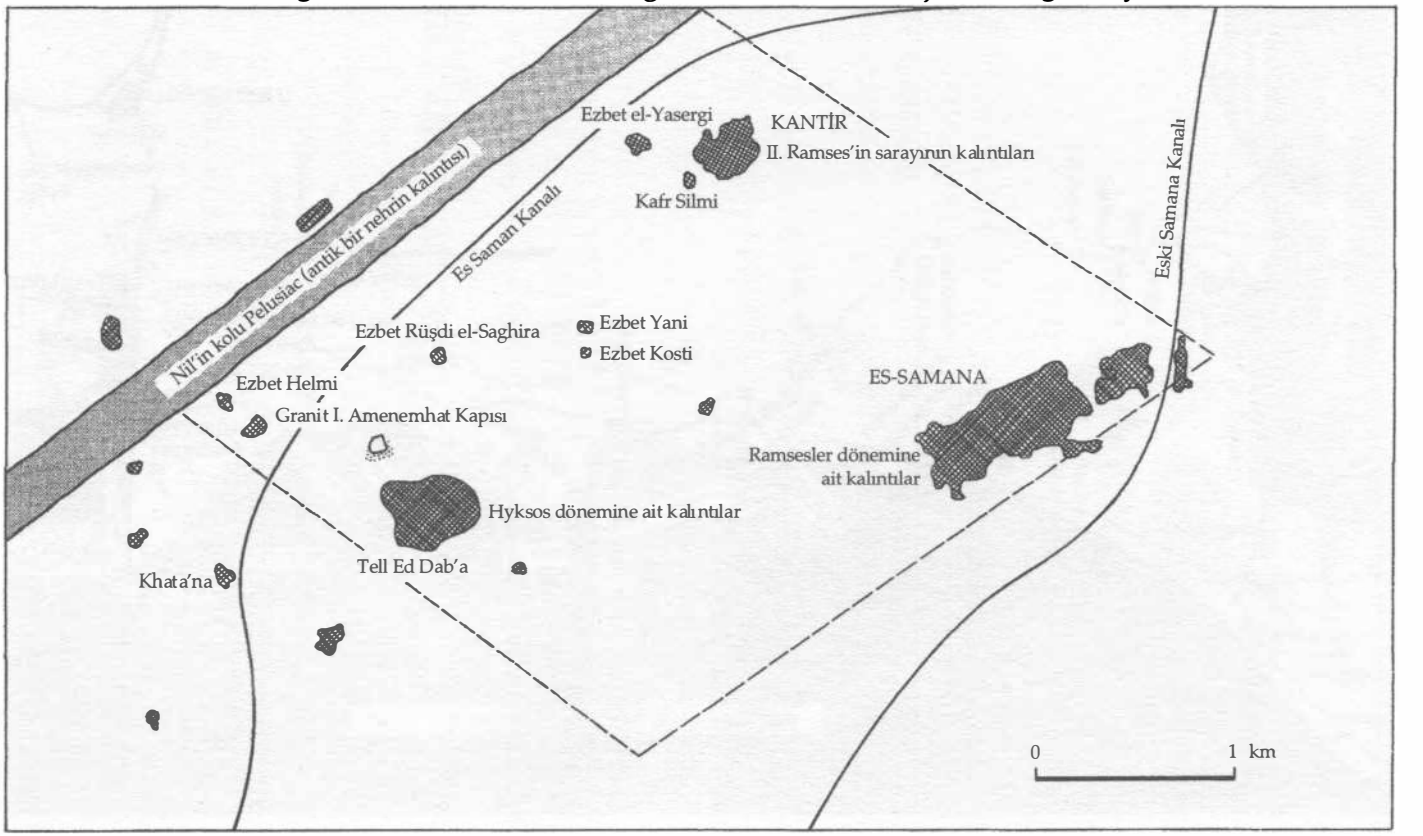
İmparatorluk zamanında Mısır Haritası, MÖ 16.-12. yüzyıl

Horus'un Yolu: Kuzey Sina'da, Mısır ve Filistin arasında bulunan (İncil'de belirtildiği üzere) eski yol

Şimdiye dek Pi Ramses/Avaris olarak kabul edilmiş olan konumun yapay sınırlarını gösteren harita. Görüldüğü üzere, bu farklı eski bölgeler arasında arkeolojik bir bağlantı yoktur.

EDİTÖRÜN ŞERHİ

Aydınlanma, uzun dinsel kapanışın doruğunda insanlığın ışığa ulaşmada yeni bir yol arayışıydı. Kurumsallaşmış din gördüğü her yerde sapkın gördüğü bu arayışı baskılamaya çalışıyordu. Ama insan merakı şahlanmış, dizginlenemez bir hal almıştı. Avrupa'da parası ve sonsuz merakı olan adamlar türedi, bir ucu İskenderiye'ye dayanan uzun araştırma gezilerini finanse ettiler. Orada bulduklarını düşündükleri Hermes Tot'un metinlerini tercüme ettirdiler ve gizli toplantılarda huşu içinde okudular. Okudukça, buldukları bu metinlerin Kilisenin kitabından daha eski olduğuna inandılar. O meraklı adamlar o metinlerde kurumsallaşmış dinin eski orijinal halini görüyorlardı.

Filozof, rahip, gökbilimci ve okültist Giordano Bruno, o metinleri okuyarak dinde büyük bir bozulma olduğuna karar verdi. O halde arınmak için Mısırlı olan eski orijinal dine geri dönmek şarttı. Nicolaus Copernicus, Batlamyus modelini kıyısından köşesinden kemirirken ve yerine utangaç bir biçimde "Güneş merkezli evren" modelini koyarken, altan alta Mısır kökenli "Güneş tapı"mının gereğini yapmaktaydı. Hatta aydınlanmacılar arasında işi daha ileri götürüp Hıristiyan inanışının Mısır dininin bir yanlış anlaşılmasından ibaret olduğunu söyleyenler de vardı.

Kilise, kendisine yönelik bu etkisiz eleştirileri küçük tepkilerle geçiştirmeye hazırdı ama o da bu arayışlarda kendisi

için çok tehlikeli olan bir şeyi, dinin ham halini görmekteydi. Hıristiyanlığın ilk yüz elli yılı bu eğilimlerle mücadele içinde gelişmişti. Kilisenin lanetiyle şeklini yitirmiş bir kavram olan "paganizm" aslında göründüğünden daha renkli ve daha zengin bir kavramdı. Ve içinden her zaman en az Kilisenin öğretisi kadar kapsamlı bir başka öğreti çıkma şansı vardı.

Bruno'ya, Copernic'e gösterilen tepki de gerçekte bu korkuyla ilgiliydi. Vatikan, bu devrimci arayışların arkasında hermetic-okültist inançların gizli olduğunun farkındaydı. Tehlikeli bulduğu şey de o inançların ta kendisiydi.

Ama bütün bu arka plana rağmen, Aydınlanmanın dinsel kökenleri bir sır olarak kaldı. Batı, kendi inşasında rol üstlenen insanları sıra dışı, akıllı, çıkıntı adamlar olarak sunmayı daha uygun buldu. Çünkü o adamların toplumsal düzenine karşı gericilik Kilise ile işbirliği yaparak Batının inşasını kendi istediği gibi yönlendirmişti. Dinle işbirliği yapan yeni Batı yıkıcı inançları yıkıcı fikirlerden daha tehlikeli bulmaktaydı. Örttü.

Örtü Hermetizmin ve Masonluğun üzerindedir. Her ikisi de Batı'ya Mısırlı kökenlerini hatırlatmaktaydı. Hal bu ki Batı o yıllarda başka pek çok ülke ve uygarlığa yaptığı gibi Mısır'ın fethine girişmişti. Uygarlığını borçlu olduğu bir kültürü istila fikri çok iticiydi. Mısır'ı sildi, ötekileştirdi, Afrika'ya itti. Böylece Mısır, devasa yapılar yapmasına rağmen mimarlığı bilmeyen, büyük metinler bırakmasına rağmen felsefeden ve matematikten anlamayan, her şeyi tecrübeye dayanarak yapıp etmiş alaylı bir kültür olarak yeniden tanımlandı. Bu tanımlama Batı'ya kendini kendi kendisinin babası olarak tanımlama olanağı da veriyordu. Sonunda, gerçekte Mısırlıların pek de yetenek pırıltısı göstermeyen öğrencileri olan Yunanlıları buldular. Felsefeyi, bilimi, matematiği, sanatı onların omuzuna yıkma çabası hala tarihin en cüretkâr işi olarak devam ediyor.

Martin Bernal'in keşfedilmeyi bekleyen "Kara Atena-Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi" adlı çalışması işte bu kurguya yönelik büyük bir itirazdı. Batı, Aydınlanmanın bulduğu ışıktan ürkmüş ve onun Mısırlı köklerini silmek üzere harekete geçmişti. Bunun tek yolu da, yeni bir tarih kurgusu imal etmekti.

İçinden geçtiğimiz çağın bize taktığı gözlük, Batı tarafından imal edilmiş o gözlüktür. Ve bu gün bilgi olduğunu sandığımız pek çok şey Batının imal ettiği o kurguya ve o kurgudan kaynaklanan bir kör inanca dayanır.

Bu kurgunun önemli bir kısmı "tek tanrılı" dinlerle ilgilidir. Onun önemli bir kısmı da Eski Ahit'e aittir. Bu kitaptaki öykülerin önemli bir kısmı Mısır'da geçmiş olmasına rağmen, sanki her şey Mısır'dan etkilenmemek üzerine kurgulanmıştır. Bu kurguya imkân veren şey ise Mısırlıları ve onun yönetici sınıfını düşman olarak göstermektir. "Firavun"un bütün tek tanrılı dinler tarafından bir tür küfür olarak algılanmasının sebebi işte budur.

Ahmed Osman, bu kurgunun örtüsünü kaldıran düşünürlerden biri. Mısır ile İbrani geleneği üzerine pek çok kitap yazdı. Freud'un *Musa ve Tektanrıcılık* kitabının izinden giderek ve o kitaptaki tezleri daha da ileriye götürerek Musa'nın aslında "Kafir Kral" olarak nam salan devrimci Firavun Akhenaton olduğunu buldu. Yusuf'un Saray mensubu Yuya olduğunu ileri sürdü. Böylece bir anlamda ilk tek tanrılı dinin Musevilik olduğu tezini de yıkmış oldu.

Aydınlık, yerleşik inançta açılan gediklerden sızar. Ahmed Osman, tıpkı Martin Bernal gibi o inançlarda hatırı sayılır gedikler açtı.

İçinden geçtiğimiz "yeni Ortaçağ", tıpkı Aydınlanma çağı insanlarının kendilerini içinde buldukları ortam gibi, ışık sız-

dırmaz bir yoğunlukta. Ama çok şükür merakı sonsuz insanlar hep var.

Bizimkisi o meraklı insanları meraklı okuyucularla buluşturma çabası. İnançta gedikler açmak tek umudumuz. Aydınlığı çoğaltmanın başka yolunu bilmiyoruz çünkü.

Şimdi ışık, biraz daha ışık!

Orhan Gökdemir
Editör

ÖNSÖZ

Çeyrek yüzyıl önce, zamanımın çoğunu İncil ve çeşitli kaynaklardan Mısır tarihi hakkında bildiklerimiz arasında bağlantılar kurmaya ayırmak amacıyla Kahire'den Londra'ya geldim. Londra'yı seçmemin nedeni, orada bulabileceğim araştırma olanaklarının çok daha fazla olmasıydı.

İlk zamanlarda Arapça öğreterek hayatımı kazanırken yoğun bir kursa başladım. Mısır Keşif Topluluğu'na kaydoldum ve altı senemi, ülkemin eskiçağ tarihini tanıyarak ve hiyerogliflerde ustalaşarak geçirdim. Ayrıca İbranice öğrendim ve İncil hakkında araştırmalar yaptım.

Ancak bu bilgileri kullanmaya geçtiğimde, kendimi, âlimlerin bir yüzyıldan uzun süredir kafalarını karıştıran sorunla karşı karşıya buldum: önemli bir İncil kişiliğini, Mısır tarihinde önemli bir kişilik olarak tanımlayıp bir başlangıç noktası oluşturmak. İsrail kavmini Kenan'dan Mısır'a götüren Peygamber olan Yusuf kimdi? Onu, kral adına ülkenin edimsel hükümdarı haline getiren kıdemli vekillik görevine atayan isimsiz Firavun kimdi? Musa kimdi? Benim de inandığım üzere Eski Ahit temelde tarihsel bir eserse, öykülerinde beliren karakterlerin Mısır tarihindeki karakterlerle eşleşmesi gerekirdi.

Önemini yıllar önce fark etmemiş olmama oldukça şaşırtacak derecede tanıdık bir İncil metninde gizli olan (geriye baktığımda bir ilham anı gibi görünmekte) can alıcı ipucu-

na rastlamam bir onbeş senemi daha aldı. Söz konusu pasaj, Yaratılış Kitabı'nda geçmektedir. Bize söylenilene göre, Yusuf Peygamber'in erkek kardeşleri onu Mısır'da köle olarak satmış ve Yusuf burada Firavun'un rüyasını yedi verimli yıl, ardından yedi verimsiz yıl olarak yorumladıktan sonra kralın kıdemli vekili olarak görevlendirilmiştir. Kenan'daki kuraklık zamanında kardeşleri Mısır'ı iki kez ziyaret etmiştir. İkinci ziyaretlerinde Yusuf, onlara kim olduğunu açıklamış ancak onu köle olarak sattıkları için kendilerini suçlamamaları gerektiğini, çünkü onu buraya gönderenin onlar olmadığını belirterek rahatlatıcı bir şekilde şöyle demiştir: "Beni buraya gönderen siz değilsiniz, Tanrı'dır. Beni firavunun başdanışmanı, sarayının efendisi, bütün Mısır ülkesinin yöneticisi yaptı" (Yaratılış, 45:8).*

Firavun'un başdanışmanı! Aklıma hemen 18. Hanedan'ın iki hükümdarının vekili olan Yuya geldi (dediğim gibi, bu bağlantıyı neden daha önce kurmamış olduğumu anlayamıyordum). Yuya görünüşe göre kral soyundan olmasa da 1905'te mezarı Krallar Vadisi'nde bulunmuştur. Kendisi nispeten önemsiz görüldüğü için buna pek dikkat edilmemiştir. Ancak Yuya, mezarında *it ntr n nb tawi* unvanı (Firavun'un resmi unvanı, İki Ülkenin Efendisi'nin papası) bulunan *tek* kişidir. Bu unvan, *ushabti*'lerden birinde bir (Kahire Müzesi kataloğundaki kraliyet cenaze heykelciği No. 51028) cenaze papirüsünde ise yirmiden fazla kez geçmektedir.

Yusuf ile Yuya aynı kişi olabilir miydi? Bunun doğru olduğuna kanıtım, *Krallar Vadisi'nde bir Yabancı* (*Stranger in the Valley of the Kings*) adlı kitabımda bulunmaktadır. Bağlantı kurulduktan sonra tüm parçalar yerine oturmaya başladı:

---

* İncil alıntıları, Kitab-ı Mukaddes Şirketi'nden (http://www.kitabimukaddes.com) alınmıştır.

- Bir taraftan İbrahim ile Musa, diğer taraftan da 18. Hanedan'ın altıncı hükümdarı III. Tuthmose ile 19. Hanedan'ın ikinci hükümdarı I. Seti arasında uyumlu kronolojiler oluşturmak mümkün oldu.

Ayrıca şunlar da belirginlik kazandı:

- Yahudi âlimlerin başka bir hesapla vardığı sonuca göre, Eski Ahit'te İsraillilerin Mısır'da kalış süresi için dört nesil, 400 sene ve 430 sene olarak belirtilen üç zaman diliminden doğru olanı dört nesildir.
- İsraillilerin 18. Hanedan'ın sonunda ve 19. Hanedan'ın başlangıcında Mısır'da oldukları bilindiği için, Mısır'a yerleşmelerinin çoğu âlimlerin inandığı tarihten iki yüzyılı aşkın süre sonra gerçekleşmiş olması gerekir. Bu da İncil'deki kişileri Mısırlı kişilerle eşleştirme çabalarının neden sürüncemede olduğunu açıklamaktadır; arayışlarında yanlış bir çağa odaklanmışlardı.
- Mısır tarihinin, ülkenin çok sayıdaki eski tanrısını, tek tanrıyla değiştirme girişiminin yapıldığı fırtınalı zamanda hüküm sürmüş olan dört Amarna kralının (Akhenaton, Smenkare, Tutankamon ve Aye) hepsi de Yusuf Peygamber'in soyundandı.
- Mısır'dan Çıkış, 18. Hanedan'ın son kralı Horemheb'in Amarna hükmünü sonlandırmasından önce meydana gelmiştir.

Bu kitap, *Krallar Vadisi'nde bir Yabancı*'daki anlatıyı, Musa'nın Firavun Akhenaton olarak kabul edilmesini göstererek daha ileriye taşıma girişiminde bulunur.

GİRİŞ

Ağustos 1799'da Fransız birlikleri Reşid'in kuzeyindeki (Nil'in sol kıyısında, İskenderiye'nin kırksekiz kilometre doğusunda) tahkimatı onarırken, eski bir duvarı yıkmaya çalışan bir subayın kazması siyah bir taşa çarpmıştır. Bir tapınağın daha eski zamanlarda parçası olduğu düşünülen bu taşın üç ibare taşıdığı görülmüştür. En üstte on dört satır hiyeroglif, ortada Antik Mısır yazısının basitleştirilmiş hali olan demotik dilinde otuz iki satır ve altta da kırk dört satır Yunanca bulunuyordu. Yunanca olan metin çevrilip yayımlanmış ancak bulunduğu yerin Avrupalı adıyla (Rosetta) adlandırılan Reşid Taşı'nın önemi 1818'e kadar ortaya çıkmamıştır. Ardından Britanyalı bir doktor, bilim adamı ve dilbilimci olan Thomas Young (1773-1829), hiyeroglif kısmında Batlamyus'un adını deşifre etmekte ve hiyerogliflerin çoğuna doğru fonetik değeri biçmekte başarılı olmuştur. Britanyalı âlimin ilk adımları atmış olmasına karşın taşın üzerindeki yazıların son çözümlemesi üç sene sonra genç ve zeki Fransız dilbilimci François Champollion (1790-1832) tarafından yapılmıştır.

Bu becerisiyle Champollion, o zamana kadar tarihçiler için tamamen bir gizem olan bazı Mısır metinlerini çevirmeyi başarmıştır. Bunların arasında Yukarı Mısır'da, Abidos'taki Osiris tapınağının duvarındaki kabartma kutucuk da vardır. 18. Hanedan'ın krallarının adlarını içeren liste, ne Akhenaton'dan ne de onun ardından gelen diğer üç Amarna kralından

(Smenkare, Tutankamon ve Aye) söz etmiştir. Bu durumda geçtiğimiz yüzyılın ortasında arkeologlar Orta Mısır'ın Tell el-Amarna bölgesindeki harabelerde Akhenaton'un garip bir şekilde çizilmiş figürü bulunduğunda, başta onunla ne yapacaklarını bilememişlerdi. Bazıları, bu yeni keşfedilmiş Firavun'un, Kraliçe Hatşepsut gibi kadın olduğunu gizlemiş bir kral olduğunu düşünmüştür. Akhenaton'un da tahta IV. Amenhotep gibi gelip ardından adını değiştirmiş olduğu gerçeği, daha fazla varsayıma neden olmuştur. Karşılarında bir Firavun mu vardı yoksa iki mi?

Bu yüzyılın ilk yıllarında Amarna şehri kazıyla ortaya çıkarıldığında ve Akhenaton ile ailesi hakkında daha fazla bilgi ele geçtiğinde, onu öngörülü bir yardımseverin yanı sıra ilk tek tanrıcı olarak gören Eski Mısır bilimcilerinin odak noktası haline gelmiştir. Akhenaton'un, fetiş veya hayvan şekilleriyle temsil edilen birçok tanrısı olan Eski Mısır din sistemini ortadan kaldıran devrimci bir kral olduğu ortaya çıkmıştır. Eski tanrıları, herhangi bir görüntüsü veya biçimi olmayan, sadece Mısır için değil güneyde Kush (Nübye), kuzeyde Suriye olmak üzere tüm dünya için tek bir Tanrı olan Aton'la değiştirmiştir.

Ayrıca o, Aton'a İncil'in 104. İlahisine şaşırtıcı derecede benzeyen bir ilahiyi yazan şairdir. Sanatçılarına hissettiklerini ve gördüklerini özgürce ifade etmelerini söylemiştir, bu da geleneksel Mısır'ın sanatı ifade edişinden birçok açıdan farklı olan yeni, basit ve gerçekçi bir sanat anlayışına neden olmuştur. Bu değişiklik kralı, eşi ve kızlarıyla yiyen, içen ve Aton'a adaklarda bulunan bir insan olarak görmemizi sağlamıştır. 18. Hanedan'ın Firavunları gibi askeri bir model de değildir. Batı Asya'nın kral ve prensleri devamlı çıkan savaşlara onu karıştırmak için çok çaba harcamış olsalar da, Akhenaton onların çekişmelerinde taraf olmayı reddetmiştir. Bu yüzyılın

ilk Eski Mısır bilimcilerinin onu, kendi modern fikirlerinin bir yorumu olarak görmüş olmalarına şaşmamak gerekir.

Amerikalı âlim James Henry Breasted onu tanımlamak için şu sözleri kullanmıştır: "Firavunların en dikkat çekicisi ve insanlık tarihindeki ilk birey".[1] Bu durum, sonraki kitabında geliştirdiği bir konudur: "Akhenaton'un ... bir peygamber olduğunu fark etmek ... önemlidir. Derslerini bir yandan çayırlardaki zambaklardan, havadaki kuşlardan veya gökteki bulutlardan ve bir yandan da Kayıp Oğul, Merhametli İnsan ve az olan parasını kaybeden kadın gibi öykülerle insan toplumundan alan İsa gibi, bu devrimci Mısır peygamberi de derslerini hem doğanın hem de insan yaşamının tasarımından almıştır...".[2]

Aynı konu Britanyalı Eski Mısır bilimcisi Arthur Weigall'ın çalışmalarında da yansımasını bulmuştur: "... Akhenaton'un adıyla karanlıktan, diğer tüm Firavunlardan daha aydınlık bir figür doğar ve beraberinde kuşların şarkıları, çocukların sesleri ve birçok çiçeğin kokusu gelir. İlk kez bir Mısır Kralı'nın kafasındakilere doğrudan bakabiliyor ve düşündüklerinin bir kısmını görebiliyoruz; gözlemlediğimiz her şey övgüye değerdir. Akhenaton'a "insanlık tarihindeki ilk birey" denmiştir ancak böylelikle kişiliğini öğrenebildiğimiz bu tarihi kişi, ayrıca ilk dini ilkelerin kurucusu, açtığı çığır nedeniyle zekâ açısından dünyanın ilk idealistidir."[3]

Başka bir Britanyalı Eski Mısır bilimcisi olan din adamı James Baikie için Akhenaton, "... insanların gerçek ile yaşamasına ve gerçeği konuşmasına gerçekten inanan idealist bir hayalperestti."[4]

Ancak Amarna tanrılarının ilki hakkında tüm âlimler bu kadar coşkulu ve şımartıcı düşüncelere sahip değiller. Britanyalı dilbilimci Alan H. Gardiner gibi bazıları onun hakkında şöyle yazmıştır: "Karnak'taki tapınak kompleksinde duran

dev heykelin, kendisinden önceki tarihin fazlaca ölümcül bir şekilde onayladığı gibi fanatikçe kararlı bir duruşu vardır";[5] Amarna'daki keşfin kazılarının çoğunda bulunan John Pendlebury şu sonuca varmıştır: "Onun [Akhenaton'un] asıl uğraşısı dindi. O ve [Kraliçe] Nefertiti Aton'un fanatikleri olmuştu. Günümüzde onlara din fanatiği demeliyiz."[6]

Akhenaton'un karakterinin ve öğretilerinin tartışmalı doğası önünde sonunda, 1930'ların ortasında Avrupa savaşa doğru yalpalamasını sürdürürken tartışmaya yeni bir öğe katan psikanalizin babası Yahudi Sigmund Freud'un ilgisini çekmiştir. 1934'ün Temmuz'unda Freud, *Musa ve Tektanrıcılık* adlı kitabının ilk kısmını oluşturacak olan taslağı yazmıştır. Giriş niteliğinde olan bu bölüm ilk olarak, "Mısırlı olarak Musa" başlığıyla 1937'de *Imago* adlı Alman dergisinde yayımlanmıştır.

Freud makalesinde, Yahudi liderin adının o zamana dek düşünüldüğü gibi İbraniceden gelmediğini, çocuk anlamına gelen Mısırca bir sözcük olan *mos*'tan geldiğini göstermiştir. Ayrıca Musa'nın doğumu öyküsünün, tarihin bazı büyük kahramanlarının eski doğum mitlerinin kopyası olduğunu göstermiştir. Ancak Freud, Musa'nın doğumu ve ortaya çıkması mitinin, diğer kahramanlarınkinden ayrı durduğuna ve temel bir noktada onlardan farklı olduğuna dikkat çekmiştir. Musa'nın Mısırlı olduğu gerçeğini gizlemek, onu sıradan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve yüksek konumlu bir aileden yardım almış gibi göstermek için doğum miti tersine çevrilmiştir: "Musa'nın durumu çok farklıdır. Genellikle oldukça seçkin olan ilk aile yeterince sıradandır. Yahudi Levililerin çocuğudur. Ancak kural gereği kahramanların yetiştirildiği ikinci sıradan aile, Mısır kraliyet ailesiyle değiştirilmiştir. Alışılagelenden farklı olan bu durum, birçok araştırmacıya garip gelmiştir."

Imago dergisi 1937'de Freud'un bir makalesini daha "Musa Mısırlı Olsaydı" başlığıyla yayımlamıştır. Bu makale, bu Yahudi yasa getiricinin aslında Mısırlı olsaydı müritlerine neden klasik Eski Mısır'ın tanrı ve sembol bolluğu varken tek tanrılı inancı aktaracağı sorusuyla ilgilenmekteydi. Bununla birlikte Freud, Akhenaton'un ülkesine dayattığı yeni din ile Musa'ya mal edilen dini öğretiler arasında büyük benzerlikler bulmuştur. Örneğin şöyle yazmıştır: "Yahudi inancında şöyle denir: '*Schema Yisrael Adonai Elohenu Adonai Echod*'". ('Dinle ey İsrail, Tanrımız tek Tanrıdır'.) İbranice *d* harfi, Mısırca *t* harfinin harf çevirisi olduğu ve *e* harfi de *o* harfine dönüştüğü için Yahudi inancından bu cümlenin şöyle tercüme edilebileceğini açıklamıştır: 'Dinle, ey İsrail, Tanrımız Aton tek Tanrıdır.'

Bu iki makalenin yayımlanmasından kısa süre sonra kanser olduğunu öğrenen Freud, Almanların Avusturya'yı işgalinden üç ay sonra 1938'in Haziran'ında Viyana'dan ayrılıp Londra'ya sığınmıştır. Burada sonunun yaklaştığını hissedip bu iki makalesinin ve Viyana'da yazılmış ancak henüz yayımlanmamış olan üçüncü bölümün, İngilizce kitap olarak yayımlanmalarını istediğine karar vermiştir. Bunun, başarılı hayatına uygun bir doruk noktası olacağını düşünüyordu. Ancak bu niyeti, birçok Yahudi âlimin onayını alamamıştır. Bazı görüşlerinin, özellikle de yayımlanmamış olan üçüncü bölümde Musa'nın tek tanrıcı inançlarının katılığına karşı yapılan protestolarda kendi müritleri tarafından öldürüldüğü iddiasının, Naziler tarafından yeni ve katı bir zulümle karşı karşıya olan İsraillilerin sorunlarını arttıracağını düşünüyorlardı. Amerikan Yahudi ilahiyatçı ve dilbilimci Profesör Abraham S. Yahuda, Hampstead-Londra'daki yeni evinde Freud'u ziyaret etmiş ve kitabı yayımlamamasını rica etmiştir, ancak Freud bunu reddetmiştir ve *Musa ve Tektanrıcılık* Mart

1939'da piyasaya çıkmıştır. Freud kitabında Akhenaton'un üst düzey memurlarından biri olan Tuthmose'nin, Aton dininin yandaşlarından olduğunu öne sürmüştür. Kralın ölümünden sonra Tuthmose, Doğu Delta'nın Goshen bölgesinde yaşamakta olan Yahudi kavmini, seçilmiş halk olarak tercih etmiş, onları Mısır'dan çıkarmış ve Akhenaton'un dininin inançlarını onlara aktarmıştır.

Freud, kitabı yayımlandıktan altı ay sonra 83 yaşında ölmüştür. İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı Mısır'daki tüm kazıları durdurmanın yanı sıra Freud'un ardında bıraktığı bombaya tepkiyi de geciktirmiştir. Barış dünyaya geri geldiğinde bu durum uzun süre böyle kalmamıştır. Bu arada tartışmaya yeni bir isim katılmıştır; bu, diğer bir Yahudi psikanalist, bu yüzyılın ilk yıllarında Rusya'da doğup eğitim gören ve Birleşik Devletler'e yerleşmeden önce Filistin'e göç eden Immanuel Velikovsky'dir. 1952'de *Karmaşayla Geçen Yıllar* (*Ages in Chaos*) kitabının ilk kısmını yayımlamış, kitabında Musa'yı tarihte Mısır kralından *önce gelen* uzak bir noktaya koyabilmek için Sina Dağı'ndaki volkanik patlamaları kanıt göstermiştir. Bununla da kalmamıştır. *Oedipus ve Akhenaton* adlı ayrı bir çalışmasında klasik Yunan mitindeki Oedipus'un kökeninin Mısır ve Akhenaton'un da kendi annesi Kraliçe Tiye'yle evlenmiş olan kral Oedipus olduğunu göstermeye karar vermiştir.

Velikovsky'nin çalışmasının, Akhenaton'un savaş sonrası değerlendirmesini belirlemiş olduğu söylenebilir. Âlimler genel olarak Akhenaton'un baştaki pohpohlanan imajını yok etmek ve onunla Musa'nın tek tanrıcılığı arasındaki bağlantıyı kesmek için çok çaba harcamıştır. Bu mücadeleye ilk girenlerden biri de, Eski Mısır bilimcisi olan İskoçyalı Cyril Aldred'dir. İlk Amarna kralları hakkında 1968'te yayımlan-

mış olan kitabında kralın Karnak'taki çıplak heykelinde üreme organlarının olmamasını, Akhenaton'un ıstıraplı bir hastalığı olabileceği gerçeğiyle açıklamaya çalışmıştır:

> Böylesine garip fiziksel niteliklerin, doktor ve patologlar tarafından Fröhlich Sendromu olarak bilinen bir hastalığın sonucu olabileceği gösterilmektedir. Bu rahatsızlığı olan erkek hastalar, Akhenaton gibi sık sık şişmanlıktan yakınmışlardır. Üreme organları ufak ve görülemeyecek kadar yağın içine gömülü kalmıştır. Şişmanlık derecesi farklılık gösterebilir ancak göğüs, abdominal, kasık kemiği, uyluk ve kalça bölgelerinde tipik şekilde feminen bir yağ dağılımı vardır. Ancak alt organlar zayıftır ve örnek vermek gerekirse bacaklar golf pantolonuna benzemektedir. ... Fröhlich Sendromu bulunması ve kendisini, görünüşünü insanlığın geri kalanından ayıran biçimsizleşmeyle temsil etmek istemiş olması gerekçelidir.[7]

Ancak Akhenaton'un Kraliçe Nefertiti'den en az altı kızı olduğunun kesin kanıtı bulunmaktadır. Aldred, bu açık karşıtlığa becerikli bir açıklama getirmiştir: "Nefertiti'nin kızlarının bir kraldan olduğu açıklanmış olsa da, özellikle de en küçüğünün doğumundan iki yıl sonra III. Amenhotep hâlâ hayattaydıysa da, çocukların babası olan bu kralın Akhenaton olduğu yorumunda bulunmak mümkün değildir. Kısır bir hükümdarın evlilik görevlerini III. Amenhotep'in üstlenmesi akıl almaz görünse de, sorumluluklarının bu şekilde genişlemesi kutsal kraliyet ortamında kabul edilebilecek bir durumdur."

Ancak aynı kitabın ilerleyen sayfalarında Akhenaton'un aslında iktidarsız olmadığını söylemektedir. Yazar, Akhenaton'un kendi kızlarının en büyüğü Meritaten'le evlenip ondan bir çocuk yaptığını ortaya atarak önceki yorumuyla çelişmiştir: "Nefertiti'nin ölümünden sonra yerini Meritaten alır ... Yakın zamanda yayımlanmış olan Hermopolis [II. Ramses'in

binası için Amarna'nın taşlarını kullandığı yer olan, Amarna Nehri'nin karşısındaki şehir] kitabesine göre Nefertiti'nin, Prenses Meritaten'in annesi olduğu görülmektedir, ancak babasının, Akhenaton olduğu çıkarımı olsa da, aslında kim olduğunu söylemek olanaksızdır."

Yazar, kralın abisi/tahtın diğer sahibi/damadı Smenkare ile eşcinsel ilişki kurduğunu bile öne sürmüştür. Akhenaton'un önceki pohpohlanmış imajını yıkmaya çalışma girişimi Aldred'i, bir dizi âlimin de takip etmekten memnun olduğu bir yola sokmuştur. Bunların yakın tarihlisi de Eski Ahit çalışmalarının ve Eski Mısır biliminin saygın âlimi olan, Toronto Üniversitesi'nden Profesör Donald Redford'dır. Redford, 1984'te yayımlanan kitabı *Kâfir Kral Akhenaton*'da (*Akhenaten, the Heretic King*) şöyle yazmıştır:

> Tarihi Akhenaton, popülerlik peşinde olanların bizim için oluşturduğu kişilikten önemli derecede farklıdır. O hümanist değildi ve kesinlikle yardımsever bir romantik de değildi. Onu trajik bir "İsa benzeri" kişilik haline getirmek düpedüz saçmalıktır. O, Musa'nın akıl hocası da değildir: Firavun'un sabit, zorlayıcı ve zorlaştırılmış tek tanrıcılığı ile Yahudi henoteizmi [tek Tanrı olduğunu iddia etmeden bir Tanrı'ya inanmak] arasında büyük bir uçurum vardır, bunu Akhenaton'un ölümünden yedi yüz sene sonra yazılmış karman çorman metin yığınında da görebiliyoruz.

Redford şu sözlerle krala olan nefretini özetlemiştir: "Döneminin ölçütleriyle çirkin olarak kabul edilen, erkânıyla sarayda soyutlanan, annesine kesinlikle yakın olan, büyük olasılıkla babası tarafından görmezden gelinen, abisi ve kız kardeşleri tarafından gölgede bırakılan ve kendisinden emin olmayan Akhenaton, Mısır tahtına ve imparatorluğuna geçme talihsizliğine uğramıştır." Ardından şöyle demiştir: "Kral

ve çevresi içimde birazcık aşağılama uyandırıyorsa, onun 'dinini' düşündüğümde aklıma gelen şey kaygıdır."[8]

Savaş sonrasında Akhenaton'u çarmıha germe ve onun dinini kötüleme girişimi belirli bir anlaşmayla olmuştur çünkü daha ılımlı görüşleri olan âlimler, bu girişimi kuşkucu bir sessizlikle karşılamıştır. Bu kötüleme kampanyasının kökeninde, Akhenaton'un ve ülkesine tanıştırdığı inançların saygınlığını sarsarak, Musa'yı ve onun tek tanrıcılığını yüceltme arzusu yatmaktadır. Gariptir ki bu acımasız kampanyanın başını çeken âlimler yanlış bir hedef seçmiştir. Aslında Akhenaton'a saldırırken kendi kahramanlarına saldırmaktaydılar; Freud'un da göstermeye çok yaklaştığı üzere, Akhenaton ile Musa aynı kişidir.

Bu önermeyi destekleyen savların bazıları ister istemez uzun ve karmaşıktır, sıradan bir okuyucu bunları takip etmeyi zor ve biraz yorucu bulabilir. Bu nedenle gereken yerlerde bu tür savları ve bunlardan çıkarılabilecek sonuçları kısaca özetlemeye çalıştım. Daha fazla ayrıntı isteyenler için eklerde daha geniş açıklama verilmiştir.

18. HANEDAN'IN KRONOLOJİSİ

	En Fazla İktidar Süresi	*Tahmini Tarihler (MÖ)*
Ahmose	22	1575-1550
I. Amenhotep	21	1550-1528
I. Tuthmose	4 veya 9	1528-1510
II. Tuthmose	18	1510-1490
Hatşepsut	20 veya 22	1490-1468
III. Tuthmose	54	1490-1436
II. Amenhotep	23	1436-1413
IV. Tuthmose	8 veya 9	1413-1405
III. Amenhotep	38 veya 39	1405-1367
IV. Amenhotep (Akhenaton)	17	1367-1350
Smenkare	3	1350-1347
Tutankamon	9	1347-1339
Aye	4	1339-1335
Horemheb	27 veya 28	1335-1308

19. HANEDAN'IN KRONOLOJİSİ

I. Ramses	2	1308-1307
I. Seti	14	1307-1291
II. Ramses	67	1290-1224
Merenptah	10	1224-1214

Kaynak: Alan H. Gardiner, *Firavunların Mısır'ı* (*Egypt of the Pharaohs*, Clarendon Press, Oxford, 1961)

Bu tarihler, okuyucuya yardımcı olmak için verilmiştir. Bazılarının doğruluğu ve sözü edilen kralların ortak krallık yapıp yapmadığı sorusu daha sonra tartışılacaktır.

1

SAMANSIZ KERPİÇ

Musa ve Kral Akhenaton aynı insan olsaydı, diğer konuların da buna uygun olması gerekirdi. Yani, Musa ve Akhenaton aynı zamanda aynı yerde aynı ebeveynler tarafından dünyaya getirilmiş olmalı, Musa'nın tek tanrılı diniyle Akhenaton'un Mısır'a dayatmaya çalıştığı tek tanrılı dinin benzer olduğu gösterilmeli, saltanatının 17. senesinde gücünü kaybeden Akhenaton ölmemiş ve Sina'ya kaçmış olmalı, burada tanrısı Aton'a tapmasının izleri bulunmalı, birçok İncil karakterinin Mısır tarihindeki karakterlerle eşleşebileceği gösterilmeliydi. Son olarak da İsraillilerin Mısır'da bulunuşları ile 18. Hanedan'ın sonu ile 19. Hanedan'ın başında hüküm sürmüş olan Firavunların kronolojileri eşleşebilmeliydi.

Görüleceği üzere bunlar karmaşık konulardır. Genellikle kendi içinde çelişen kanıtlar birçok şekilde yorumlanmış, genelde de yanlış yorumlanmıştır. Kalışlarının uzunluğu, çeşitli kralların hükümdarlığının uzunluğu, Akhenaton'un babası III. Amenhotep'le ortak krallık yapıp yapmadığı, Musa/Akhenaton'un doğduğuna inandığım müstahkem hudut şehri Zarw'ın tam konumu ve başka birçok konu, uzun süredir akademik tartışma ve anlaşmazlığın konusu olmuştur. Bu nedenle gerçeğe işaret eden kesin kanıtları sunmanın

yanı sıra geliştirilmiş olan çeşitli kuramların kusurlarını da açıklamak gerekli olacaktır.

Diğer kaynakların yanı sıra, Musa'nın hayatıyla ilgili en ayrıntılı bilgi kaynağımız Eski Ahit'tir ve özellikle de "Mısır'dan Çıkış" bölümüdür.

Mısır'dan Çıkış, bir köle olarak geldiği ülkede rüya yorumculuğu sayesinde –yedi yıl sürecek kıtlığı bilmiştir– firavunun vezirliğine yükselen Yusuf Peygamber'e katılmak için İsraillilerin Mısır'a gitmesi hakkında Yaratılış kitabında anlatılanların kısa bir yinelenmesiyle başlar. Yusuf, bu yüksek makamda bulunması sayesinde, babası Yakup ve İsrail kavminin Kenan'dan gelip Mısır'da yaşamalarına izin alabilmiştir. Bu anlaşmanın sonucunda Mısır'a yerleşen İsraillilerin sayısının, Yusuf ve ailesi de dâhil olmak üzere yetmiş olduğu söylenmektedir ve bunların altmış dokuzunun adları bellidir. Ancak İsraillilerin çoban olanlarının Mısır'a yerleşmelerine izin verilmemiştir. Çünkü 18. Hanedan'ın kurulmasından önce göçebe çoban Hiksosların Doğu Delta'yı bir yüzyıl boyunca işgal edip yönetmesinden beri Mısırlılar çobanları "nefret edilen kişiler" olarak görüyorlardı. Bunun yerine Nil Deltası'nın doğusunda bulunan ve İncil okumasına göre Firavun'un gücünün merkezinden uzakta olan Goshen'de onlara toprak verilmiştir.

Mısır'dan Çıkış kitabının girişinin gerisi, öykünün devamının oldukça karmaşık bir özetiyle devam eder. Doğu Delta'da geçen öykünün başında, kitapta İsrailliler hakkında açık bir şekilde şunlar anlatılır: "Ama soyları arttı; üreyip çoğaldılar, gittikçe büyüdüler, ülke onlarla dolup taştı" (1:7). İsrail kavmi Mısır'a geldiklerinde yalnızca yetmiş erkek, kadın ve çocuktan ibaret olduğuna göre sayılarındaki böyle bir artış, aradan birçok senenin geçmiş olduğuna işaret eder; bu görüş de bir sonraki mısrada "Yusuf hakkında bilgisi olmayan"

(1:8) bir krala gönderme yapılarak onaylanır: tüm Amarna kralları Yusuf'un soyundan geldikleri için Horemheb'in zamanına kadar IV. Tuthmose'nin ve halefi III. Amenhotep'in veziri olan Yuya[1] olarak tanımladığım Yusuf'u kesinlikle tanımayan bir kral olmamıştır. Ardından baskı döneminin gerekçesi anlatılır; "Gelin, onlara karşı aklımızı kullanalım, yoksa daha da çoğalırlar; bir savaş çıkarsa, düşmanlarımıza katılıp bize karşı savaşır, ülkeyi terk ederler" (1:10). Mısırlılar İsraillilere, Pithom ve Raamses adlı değerli şehirleri inşa etme görevini vermiştir: "Her türlü tarla işi, harç ve kerpiç yapımı gibi ağır işlerle yaşamı onlara zehir ettiler. Bütün işlerinde onları amansızca kullandılar" (1:14). Bunu çatışma takip eder. İsrailliler üremeye devam edince Firavun tüm erkek çocuklarının öldürülmesini emretmiştir. Ama o zamanlarda (tam Musa'nın öyküye gireceği zamanda) İsraillilerin yalnızca iki ebesi vardır: "... Şifra ve Pua adındaki İbrani ebelere..." (1:15). Bu da olayların, İsraillilerin Mısır'da kalışlarının Yahudi kadınlara iki ebenin yeterli olabileceği kadar *erken* bir döneminde olduğunu göstermektedir. Ve Firavun'un, ebelerle yüz yüze konuşabildiğine göre İsraillilerin bulunduğu Goshen'e yakın bir yerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ebeler'in Firavun'un emrini yerine getirmekte başarısız olmaları üstüne Firavun, Mısır'da doğan İsraillilerin tüm erkek çocuklarının nehre atılmasını emretmiştir.

İkinci bölümde, Musa'nın daha tatmin edici bir kronolojiyle anlatılmış olan öyküsüne; doğumuna, Mısırlı birini öldürmesine ve böylelikle Mısır'dan kaçmak zorunda kalmasına, evliliğine ve Mısır'dan Çıkış'a liderlik yapmak için geri dönüşüne gelmektedir. Musa, Levili bir adam ve adı daha sonra Yokevet olarak ortaya çıkan bir Levi kızının çocuğu olarak dünyaya gelir. Tüm Yahudi erkek çocuklarının karşı karşıya kaldığı tehdit nedeniyle Yokevet oğlunu üç ay boyunca sak-

lamıştır. Daha fazla saklayamayacağını anlayınca da katran ve ziftle sıvanmış hasır bir sepetin içinde Nil Nehri'nin kıyısındaki kamışların arasına bırakmıştır. Firavun'un nehre yıkanmaya giden kızı sepeti görmüş ve onu getirmesi için bir köle kız göndermiştir. Sepeti açtığında bebek ağlıyordur ve kız ona üzülmüştür; "Bu bir İbrani çocuğu"dur.

Bu noktaya kadar anladığımız, Musa'nın, ailesinin ilk çocuğu olduğudur. Ancak daha sonra olayları uzaktan izleyen Miryam adlı bir ablası olduğunu öğreniyoruz. Miryam, Firavun'un kızına yaklaşmış ve ona şöyle demiştir: "Gidip bir İbrani sütanne çağırayım mı? [...] Senin için bebeği emzirsin". Abla, bu öneri kabul edilince, anneyi çağırmış, anne güya ücret karşılığı kendi bebeğini emzirmeyi kabul etmiştir. Çocuk büyüyünce onu Firavun'un kızına götürmüş, o da çocuğu evlat edinmiş ve ona "çünkü onu sudan çıkardım" anlamına gelen Musa adını vermiştir (bu konu daha sonra incelenecektir).

Musa'nın doğumunun bu tanıdık öyküsünün düşündürücü bölümleri vardır. Üç aylık oğlunun hayatını korumak için çırpınan bir annenin onu öyle korumasız bir şekilde Nil'e salması pek de mantıklı durmamaktadır. Ardından anlatılanlarda prensesin karışmasından sonra annesine geri dönen çocuğun hâlâ hayatını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun herhangi bir işareti yoktur. Prenses onu evlat edindikten sonra sarayda büyütüldüğünün iddia edilmesi ise son çelişkidir; bu, o zamanların geleneklerine göre evli olmayan bir prensesin evlat edinmesine izin verilmeyeceği için olası değildir.

Mısır'dan Çıkış'ta Musa'nın çocukluğuna dair hiçbir ayrıntı yoktur. Onun hakkında daha sonra söylenenler büyüdüğü zamana aittir. Zorla çalıştırılan halkını izlemeye çıktığı bir gün, bir Yahudi'yi döven Mısırlıya rastlamış, onu öldürmüş ve vücudunu kuma saklamıştır. Olayın haberinin Firavun'a

ulaştığını öğrenen Musa, idamdan kurtulmak için Sina'daki Medyen'e kaçmıştır. Orada bir kuyunun başında dinlenirken Medyen papazının yedi kızı, babalarının davarlarına su içirmek için gelmiştir. Kısa süre sonra birkaç çoban gelip kızları kovmaya çalışmıştır ancak Musa onlara yardım etmiştir. Kızlar eve dönünce babaları Reu'el onlara "bugün neden bu kadar erken döndünüz?" diye sormuştur.

Onlar da babalarına çobanlarla başlarına geleni anlatmıştır; "Ama bir Mısırlı bizi kurtardı, hatta bize kuyudan su çekti ve hayvanlara da su verdi."

Babaları "peki nerede bu adam?" diye sormuş ve "onu bir şeyler yemeye davet edin" demiştir. Bu davet, uzatmalı bir kalışın başlangıcı olmuştur. Musa, kendisine kızlarından biri olan Sippora'yı veren papazın evine yerleşmiş ve kızla Musa'nın Gerşon adında bir çocukları olmuştur.

Aradan birçok yıl geçmiş, Mısır'da tahta yeni bir Firavun geçmiştir. Ancak İsraillilerin acıları devam etmektedir ve Tanrı onların yardım çığlığını duymuştur. Musa kayınpederinin (öyküde bu noktada kayınpederin adı Reu'el değil Şuayb olarak verilmiştir) sürüsünü güttüğü bir gün kendisini koyunlarla birlikte Tanrı'nın Dağı denilen Horeb Dağı'nda (Sina Dağı) bulur. Tanrı burada ona yanan ancak yanıp kül olmayan çalı olarak görünmüştür. Musa yanan çalıya yaklaşmış ve Tanrı da ona şunu demiştir: "Ben babanın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı ve Yakup'un Tanrısı'yım" (3:6). Ardından şöyle devam etmiştir: "Şimdi gel, halkım İsrail'i Mısır'dan çıkarman için seni firavuna göndereyim".

Musa bu görevi başarma yetisinden kuşkularını belirtip şunu sormuştur: "İsraillilere gidip, 'Beni size atalarınızın Tanrısı gönderdi' dersem, 'Adı nedir?' diye sorabilirler. O zaman ne diyeyim?"

Tanrı şöyle cevap vermiştir: "Ben Ben'im. İsraillilere de ki, 'Beni size Ben Ben'im diyen gönderdi.' ... İsraillilere de ki, 'Beni size atalarınızın Tanrısı, İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı ve Yakup'un Tanrısı Yahve gönderdi.'"

Musa, İsraillilerin Tanrı'nın kendisine göründüğüne asla inanmayacaklarını söyleyerek karşı çıkmıştır. Tanrı da şunu sormuştur: "Elinde ne var?"

Musa "bir değnek" diye yanıtlamıştır.

Tanrı onu yere atmasını söylemiş ve değnek bir yılana dönüşmüştür. Tanrı şöyle demiştir: "Elini uzat, kuyruğundan tut". Musa söylenileni yapmış ve yılan tekrar değneğe dönüşmüştür.

Ardından Tanrı ona şöyle buyurmuştur: "Elini koynuna koy". Musa yine söylenileni yapmış ve geri çektiği eli deri hastalığına yakalanmış gibi bembeyaz olmuştur. Tanrı elini pelerininin içine tekrar koymasını söylemiş ve elini geri çektiğinde düzeldiğini görmüştür. Son olarak Tanrı ona şunu söylemiştir: "Bu iki belirtiye de inanmaz, sözünü dinlemezlerse, Nil'den biraz su alıp kuru toprağa dök. Irmaktan aldığın su toprakta kana dönüşecek".

Musa itiraz etmeye devam etmiştir: "Tanrım, Ben kulun ne geçmişte, ne de benimle konuşmaya başladığından bu yana iyi bir konuşmacı oldum. Çünkü dili ağır, tutuk biriyim... Ne olur, benim yerime başkasını gönder". Bu olay, Musa'nın, İsraillilerle ilk konuşması olacağı için onların kendisini anlamalarını sağlayabileceğinden emin olmadığını göstermektedir.

Tanrı'nın yanıtı, Musa'nın sonradan varlığını öğrendiğimiz ablasının yanı sıra kendisinden üç yaş büyük Levili bir ağabeyinin de olduğunu ortaya çıkarmaktadır: "Ağabeyin Levili Harun var ya! ... Bilirim, o iyi konuşur. Hem şu anda seni karşılamaya geliyor. Seni görünce sevinecek. ... Onunla konuş, ne söylemesi gerektiğini anlat. ... O sana sözcülük

edecek, senin yerine halkla konuşacak". Tanrı ayrıca "canını almak isteyenlerin hepsi öldü" diyerek Mısır'a dönerse Musa'nın hayatının tehlikede olmayacağını müjdelemiştir.

Musa "karısını ve oğullarını" alıp (bu noktaya kadar sadece bir oğuldan, Gerşon'dan, haberdardık) "ve onları eşeğe bindirip, Tanrı'nın buyurduğu değneği de eline alıp Mısır'a doğru yola çıktı" (4:20). Bu yolculukta ağabeyi Harun'la tanışmıştır. Mısır'a vardıklarında İsrail'in büyüklerinin önünde toplanmışlar ve Harun, Tanrı'nın Musa'ya söylediği her şeyi anlatmıştır. Ardından Musa ile Harun Firavun'a gitmiş (burada da herhangi bir yol kat ettiklerinin hiçbir belirtisi yoktur) ve ondan Tanrı'ya adak adamak için sahraya üç günlük bir yolculuk yapma izni istemişlerdir. Firavun İsraillilerin isteklerini reddetmiştir. Bunun yerine İsraillilerin ustabaşılarına onlara kerpiç yapımı için kamış verilmemesini emretmiştir; kendi kamışlarını kendileri biriktirecek ancak kamış verilenlerle aynı sayıda kerpiç yapacaklardır. Kral, "çünkü tembel insanlardır; bu yüzden, 'Gidelim, Tanrımız'a kurban keselim' diye bağrışıyorlar. Yalanlarına kulak asmayın" demiştir.

İsrailliler düştükleri bu kötü durumdan Musa ile Harun'u suçlamıştır. Musa ile Harun ise, İsraillilerin Tanrı'larına tapmaları için serbest bırakılmaları ricalarını tekrarlamışlardır. Ancak Firavun inatçıdır. Bu inat karşısında Tanrı, Musa'ya verdiği sözü tutmuş, İsraillilere yardım elini uzatıp "Mısırlıları çarpmıştır". Ülkeye kan, kurbağa, sivrisinek, at sineği, hayvanların ölümü, çıban, dolu, çekirge ve karanlık olmak üzere on bela salmıştır. Tanrı, Musa'ya son bir ceza olarak şunu yapmayı vaad etmiştir: "Bu RAB'bin Fısıh kurbanıdır. ... O gece Mısır'dan geçeceğim. Hem insanların hem de hayvanların bütün ilk doğanlarını öldüreceğim". Yahudi Yılı'nın ilk ayı olarak kabul edilen Abib'in ondördünün gecesi bitmeden önce, Firavun tekrar Musa ve Harun'u çağırıp onlara şunu

demiştir: "Kalkın! ... Siz ve İsrailliler halkımın arasından çıkıp gidin, istediğiniz gibi RAB'be tapın".

Ayın on beşi olan ertesi gün Raamses'ten Sukkot'a Mısır'dan Çıkış başlamıştır. Altı yüz bin erkeğin ve bakmakla yükümlü oldukları insanların, 430 senedir evleri olan ülkeyi terk ettikleri söylenmektedir. İsrailliler Sukkot'tan, sahradan geçerek Kamış Denizi'ne varacakları yolculuklarına devam etmeden önce kamp kurup konakladıkları Eltham'a gelmiştir.

Mısır'da olayları izleyen Firavun, kölelerinin gitmelerine izin verme isteksiz kararında ikirciklidir ve onları yakalamak için bir askeri sefer başlatmıştır. Takip ettikleri İsraillilere Kızıl Deniz'in kıyılarında yetişmişler, İsrailliler su ile kendilerini takip eden Mısırlıların arasında sıkışıp kalmışlardır. Doğal olarak korkan İsrailliler Musa'ya karşı çıkmıştır: "Mısır'da mezar mı yoktu da bizi çöle ölmeye getirdin?" Ancak Musa değneğiyle deniz yatağında iki tarafı da sudan duvar olan bir yol açmıştır. Su, onları takip eden Mısırlıların üzerine kapanarak bir adamı bile geride bırakmadan hepsini boğmuştur. Böylelikle İsrailliler özgür olmuştur; Harun'un kız kardeşi Miryam, "tefini eline aldı, bütün kadınlar teflerle, oynayarak onu izlediler. ... Miryam onlara şu ezgiyi söyledi:

> Ezgiler sunun RAB'be,
> Çünkü yüceldikçe yüceldi,
> Atları, atlıları denize döktü."

Kızıl Deniz'den sonra İsrailliler çöle doğru yol almışlar, su bulamadan üç gün yol gitmişler ve biraz su bulduklarında da tadının içilemeyecek kadar acı olduğunu anlamışlardır. Halk, "ne içeceğiz?" diye Musa'ya yakınmaya başlamıştır. Bu homurdanmaları, zaman zaman onları Mısır'a geri götürecek yeni bir lider seçme tehditleriyle sürmüştür. Bu, Eski Ahit'in ilk beş kitabında sıkça tekrarlanan bir konudur.

Mısır'dan Çıkış'tan sonraki üçüncü ayda çölde ilerleyen kavim Musa'nın On Buyruk'u aldığı Tanrı'nın dağı olan Horeb Dağı'na (Sina Dağı) varmıştır. Ancak İsrailliler onun (Musa'nın) kırk günlük yokluğundan dolayı sabırsızlanmıştır. Harun herkesin altın küpelerini toplamış, metali kalıba dökmüş ve buzağı şeklinde bir put yapmıştır. Ertesi gün İsrailliler erken kalkmış, altın buzağının önündeki sunakta adak adamış ve ardından kendilerini cümbüşe kaptırıp yiyip içmeye başlamışlardır. Musa geri dönüp olanları fark ettiğinde Tanrı'nın öğretilerinin yazılı olduğu iki taş levhayı yere atarak kırmış, altın buzağıyı da ateşte yok etmiştir. Ardından şöyle seslenmiştir: "Tanrı'dan yana olanlar yanıma gelsin!" Çevresine toplananlar Levililer olmuştur ve Musa da onlara şöyle demiştir: "Herkes kılıcını kuşansın. Ordugâhta kapı kapı dolaşarak kardeşini, komşusunu, yakınını öldürsün". Levililer emirlere itaat etmiştir ve o gün yaklaşık üç bin putperest öldürülmüştür.

Musa, Tanrı'nın öğretileri yazılı olan iki yeni taş levha aldığı Tanrı'nın dağından döndükten sonra, İsraillilere ilk seyyar Yahudi tapınağı olan Mişkan'ı yapma emrini vermiştir. Diğer adı "Buluşma Çadırı" olan Mişkan'ın, ikinci senenin ilk ayının ilk gününde kurulduğu söylenmektedir.

Mısır'dan Çıkış kitabının ortasında Musa'nın ailesiyle ilgili ayrıntılar da verilmektedir. Bize ikinci oğlu Elazar'ın adını, Musa'nın büyükbabasının ve Levi oğullarının adlarını (Gerşon, Kehat ve Merari) ve Amram'ın evliliğinin ayrıntılarını sunmaktadır: "Amram halası Yokevet'le evlendi. Yokevet ona Harun'la Musa'yı doğurdu".

Mısır'dan Çıkış kitabı ana kaynak olsa da, Tevrat'ın diğer üç kitabı da (Levililer, Sayılar, Tesniye), İsraillilerin Mısır'dan ayrılmaları ile Vaadedilmiş Topraklar'ın sınırına gelmeleri arasındaki, Musa'nın liderliği ve sürekli yakınmalarla geçen zaman-

daki yaşamları hakkında bazı ek bilgiler sağlamaktadır. Sayılar kitabı Musa'nın, Vaadedilmiş Topraklar olan Kenan'ı keşfetmeleri için on iki ata kavminin her birinden bir lideri gönderdiğini anlatmaktadır. Geri döndüklerinde şöyle belirtmişler: "Gerçekten süt ve bal akıyor orada! İşte ülkenin ürünleri! Ancak orada yaşayan halk güçlü, kentler de surlu ve çok büyük".

Önden giden on iki kişiden biri olan Kalev şunu öne sürmüştür: "Oraya gidip ülkeyi ele geçirelim. Kesinlikle buna yetecek gücümüz var". Ancak diğerleri, biri dışında itiraz etmiştir: "Bu halka saldıramayız, onlar bizden daha güçlü. ... Onların yanında kendimizi çekirge gibi hissettik, onlara da öyle göründük". O gece tüm İsrailliler Musa ve Harun'a söylenmeye başlamış, "Mısır'a dönmek bizim için daha iyi değil mi?" diye sormuşlar ve "Kendimize bir önder seçip Mısır'a dönelim" fikri kabul görmüştür.

Kalev ile diğer iyimser Yeşu onlara şöyle demiştir: "İçinden geçip araştırdığımız ülke çok iyi bir ülkedir. ... Eğer RAB bizden hoşnut kalırsa, süt ve bal akan o ülkeye bizi götürecek ve orayı bize verecektir. ... Ama RAB bizimledir. Onlardan korkmayın!" İsrailliler ise onları taşa tutmakla tehdit etmiştir; bunun üzerine de Tanrı ceza olarak, Kalev ile Yeşu'ya güvenenler dışında tüm nesli Vaadedilmiş Topraklar'a girmek yerine çölde kırk sene geçirmeye mahkûm etmiştir.

Yine Zin Çölü'ne varıp Harun'un ablası Miryam'ın ölüp gömüldüğü Kadeş'te konakladıklarında İsrailliler susuzluk nedeniyle yakınmaya başlamışlardır. Yine Musa'yla tartışıp "RAB'bin topluluğunu neden bu çöle getirdiniz? Biz de, hayvanlarımız da ölelim diye mi? Neden bizi bu korkunç yere getirmek için Mısır'dan çıkardınız? Ne tahıl, ne incir, ne üzüm, ne de nar var. Üstelik içecek su da yok!" demişlerdir.

Musa o anda değneğiyle kayaya vurmuş ve su fışkırtmıştır. Buna da "Meribah suyu" (Kenan'ın güneyinde Sina'nın

kuzey merkezindeki bir yer) denilmiştir. Daha sonra öğreniriz ki bu hareketinden dolayı Tanrı Musa'yı, Vaadedilmiş Topraklar'a geçmesini yasaklayarak cezalandırmıştır.

Sayılar'dan, İsrailliler tarafından yapılmış olan Mişkan'ın doğuya baktığını, Kadeş'ten sonra Harun'un Hor Dağı'nın tepesinde öldüğünü, Ölü Deniz'in güneyinde ve Sina'nın kuzeydoğusunda bulunan Edom sınırına kadar yollarına devam ettiklerini öğreniriz. Ayrıca hem Sayılar hem de Levililer kitabında cüzzama bazı göndermeler vardır. Sayılar kitabından şunu öğreniriz: "RAB Musa'ya şöyle dedi: 'İsrail halkına emret, her cüzzamlıyı ve her akıntısı olanı ve ölüden dolayı murdar olan her adamı ordugâhtan çıkarsınlar.' ..." Ayrıca, Musa'nın ikinci bir eş olarak Kûşlu (Nübye veya Etiyopyalı) bir kadın almasını hem Harun'un hem de Miryam'ın eleştirdiği anlatılmaktadır. Tanrı belirmiş ve sinirle sormuştur: "Öyleyse kulum Musa'yı yermekten korkmadınız mı? ... O bütün evimde sadıktır." Tanrı gittikten sonra Miryam'ın cildinin hastalıklı ve kar beyazı olduğu görülmüştür. Önceki kitap olan Levililer'de, arınma ve kefaret hakkındaki üç bölümün (13-15) konusunu da cüzzam ve cilt arınması oluşturmuştur ve yine bu bölümde sabah ve akşam olmak üzere günde iki kere dua etmenin İsraillilerin âdeti olduğuna da işaret edilmiştir.

Musa tüm çabalarına rağmen Vaadedilmiş Topraklar'a erişememiştir. Tesniye kitabına göre, İsrailliler Kenan'ın karşısında Eriha'nın yakınındaki Ürdün'ün kıyılarında kamp kurduklarında Musa, ne kadar yalvarırsa yalvarsın nehri geçmesine izin verilmeyeceğini öğrenmiştir:

> İzin ver de Şeria Irmağı'ndan geçip karşı yakadaki o verimli ülkeyi, o güzel dağlık bölgeyi ve Lübnan'ı göreyim. ... Tanrı: 'Yeter artık!' dedi, 'Bir daha bu konudan söz etme bana. ... Çünkü Şeria Irmağı'ndan geçmeyeceksin. (3:25-7)

Tesniye kitabının ilerleyen bölümlerinde Musa'nın asıl ölümünün anlatısına rastlarız. Tanrı ona şöyle demiştir: "Haavarim dağlık bölgesine, Eriha karşısında Moav ülkesindeki Nevo Dağı'na çık. Mülk olarak İsraillilere vereceğim Kenan ülkesine bak. ... Ağabeyin Harun Hor Dağı'nda ölüp atalarına kavuştuğu gibi, sen de çıkacağın dağda ölüp atalarına kavuşacaksın. ... Çünkü ikiniz de Zin Çölü'nde, Meribah-Kadeş sularında, İsraillilerin önünde bana ihanet ettiniz, kutsallığımı önemsemediniz. ... Bu nedenle ülkeyi ancak uzaktan göreceksin. Ama oraya, İsrail halkına vereceğim ülkeye girmeyeceksin." (32:49-52)

Halkını uyarıp kutsadıktan sonra Musa onları Yeşu'yla bırakıp dağa tırmanmıştır. Orada Vaadedilmiş Topraklar'a baktıktan sonra ölmüş ve aşağıdaki Moav çayırlarında işaretlenmemiş bir mezara Tanrı tarafından gömülmüştür.

Eski Ahit'te Musa'nın adı son kez, doğum öyküsünün bazı noktaları gibi merak uyandırıcı bir şekilde geçmiştir. Mısır'dan Çıkış'tan beş yüzyıldan fazla süre sonra, bazıları Tanrı'nın öğretilerine uymaya çalışmış, bazıları çalışmamış olan çeşitli hükümdarların öyküleri, Krallar Kitabı'nın ikinci bölümünde görülmektedir. Tanrı'nın öğretilerini takip edenlerden birisi de Hezekiya'dır:

> Atası Davut gibi, o da RAB'bin gözünde doğru olanı yaptı. Alışılagelen tapınma yerlerini kaldırdı, dikili taşları, Aşera putlarını parçaladı. Musa'nın yapmış olduğu Nehuştan adındaki tunç yılanı da parçaladı. Çünkü İsrailliler o güne kadar ona buhur yakıyorlardı. (II. Krallar, 18:3-4)

Bu göndermede tepesinde tunç yılan olan değnek, Firavun'un yetkesinin sembolü olduğu için özellikle önemlidir.

2

MUSA KRAL MIYDI?

Mısır'dan Çıkış kitabının başındaki biraz karmaşık olan kronoloji dışında Musa'nın öyküsü oldukça basittir. Ancak diğer kutsal kitaplara ve Yahudi tarihçi Flavius Josephus tarafından daha sonra yayımlanan MÖ üçüncü yüzyıl Mısır tarihçisi Manetho'nun çalışmalarına baktığımızda durum değişmektedir.

Eski Ahit'e göre Musa'nın kraliyet sarayında büyüdüğünü bilsek de, kitap onun tahta çıktığını öne sürmemektedir. Ancak MS ilk yüzyıllardan kalma İbrani yasa ve efsanelerinin derlemesi olan ve Yahudilerin erken tarihinin Eski Ahit'ten sonra ikinci güvenilir kaynağı olarak kabul edilen Talmud'daki Musa öyküsünde, İncil'de bulunmayan ve Manetho'nun Mısır halk biliminden kaynaklanan Mısır'dan Çıkış anlatısıyla sık sık paralel düşen bazı ayrıntılar bulunmaktadır. Bu ayrıntılardan biri de Musa'nın kral olduğudur.

Musa'nın Firavun'un sarayında büyümüş olmasıyla aynı fikirde olan Talmud'a göre Musa büyüyünce yakışıklı bir delikanlı olmuş, kraliyete yaraşır şekilde giyinmiş, insanlar tarafından onurlandırılmış ve her şeyiyle kraliyet soyundanmış gibi görünmüştür. Ancak yaklaşık on sekiz yaşında Goshen'i ziyaretinde İsrailli kardeşine vuran bir Mısırlıya denk gelip

onu öldürdükten sonra Mısır'dan kaçmak zorunda bırakılmıştır.

Talmud, o zamanlar Etiyopya Kralı'na karşı bir başkaldırı olduğundan söz etmektedir. Kral, Firavun'un danışmanlarından son derece bilge görülen ancak ülkesi Mısır'dan Etiyopya'ya kaçmış olan, büyücünün oğlu Bi'lam'ı yokluğunda temsilcisi olması için atamış ve isyancıları yenilgiye uğratan büyük bir ordunun başına geçmiştir. Ancak Bi'lam onun güvenini sarsmıştır; koruması gereken gücü gasp edip sefere çıkan kralları yerine kendisini atamaları için Etiyopyalıları ikna etmiştir. Başkentin duvarlarını güçlendirmiş, büyük bir kale inşa etmiş ve şehirle yakındaki nehir arasında hendek ve çukurlar kazdırmıştır. Etiyopya kralı geri döndüğünde, bir düşmanın olası saldırısına karşı savunma olduğunu düşündüğü tüm bu güçlendirmeleri görünce şaşırmıştır. Şehrin kapılarının aslında kendisi için kapatılmış olduğunu öğrenince gaspçı Bi'lam'a karşı dokuz sene süren bir savaşa girişmiştir.

Talmud'daki öyküye göre kralın tarafında savaşan askerlerden biri, Mısır'dan kaçtıktan sonra Eski Ahit'in dediği üzere Sina'daki Midyan'a değil Etiyopya'ya giden Musa'dır. Musa, Etiyopyalı hükümdarın ve yoldaşlarının gözdesi olmuş, bu sevgi kral öldüğünde onun yerine geçmesini sağlamıştır. Talmud'a göre Musa "İsrailoğulları Mısır'a gittikten yüz elli yedi sene sonra" kral olmuş, cesaretiyle orduyu teşvik etmiş ve şehir sonunda düşmüştür. Öykü şöyle devam etmektedir: "... Bi'lam Mısır'a kaçmış, Kutsal Kitap'ta söz edilen büyücülerden biri olmuş. Etiyopyalılar da Musa'yı tahta çıkarmış ve ona Devlet'in tacını takıp krallarının dulunu eş olarak ona vermişler."

Musa "adalet ve dürüstlükle yönetmiştir. Ancak ölü kraldan oğlunun hüküm sürmesini isteyen Etiyopya Kraliçesi Adonith [Mısır dilinde Aton-it] halka şunu demiştir: 'Neden bu yabancı size hükmetmeye devam etsin ki?' Ancak halk

bu tür bir ifadeyle sevdikleri Musa'yı incitmezdi fakat Musa, kendisine verilmiş olan gücü gönüllü olarak geri verip ülkelerinden ayrılmıştır. Etiyopya halkı da ona çok değerli hediyeler vermiş ve onu büyük bir onurla azletmiştir".[1]

Talmud'dan günümüze gelmiş olan bu geleneğe göre, Musa sonunda Sina tapınağını aramadan önce bir süreliğine krallık makamına çıkmıştır. Ayrıca göreceğimiz üzere Akhenaton kendisine Tanrı'nın yüce rahibi gözüyle bakarken, Talmud bize şunu demiştir: "Musa, yüce rahip görevindeydi. Çölde kaldıkları zamanda da İsrail Kralı olarak görülmüştür." Talmud'daki gerçekleri hahamlar nereden elde etmiştir? Bunları uydurmuş olamazlar ve aslında bunun için nedenleri de yoktur. Tarihçi Manetho'nun anlatıları gibi, Talmud öyküleri de en sonunda yazılana kadar uzun bir süre sözlü şekilde iletildiğinden birçok çarpıklık ve abartma içermektedir. Ancak mitlerin ardında hem Mısır hem de İsrail resmi anlatılarında bastırılmış ancak nesillerin anılarıyla günümüze kadar gelmiş gerçek tarihi olayların olduğunu hissetmek mümkündür.

Talmud'da Musa'nın hükümdar olarak tanımlanması, Mısır'dan Çıkış'tan sonra Musa'nın, Tanrı'nın onları kral yaptığını İsraillilere söylediği bir Kuran mısrasıyla da desteklenmektedir:

> Hani Mûsâ kavmine demişti ki: "Ey kavmim! Allah'ın, üzerinizdeki nimetini hatırlayın. Hani içinizden peygamberler çıkarmıştı. Sizi hükümdarlar kılmıştır ve (diğer) toplumlardan hiçbirine vermediğini size vermişti." (V. Sure, 20. Ayet)*

Burada gönderme iki krala değil, ikiden fazla krala yapılmaktadır çünkü Arapçada ikili ve çoklu gruplar için farklı ço-

---

* Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'an-ı Kerim Portalı'ndan (http://kuran.diyanet.gov.tr/) alınmıştır.

ğul kalıpları vardır ve sonraki kanıtlar da düşünüldüğünde bunun dört Amarna kralından başkasına gönderme olabileceğini düşünmek zordur.

Kuran, Musa'nın Etiyopya başkentinden gidişiyle ilgili de farklı bir tablo sunmaktadır. Talmud'da dostane bir veda gösterilmiş olsa da Kuran, bu olayı yaşamına karşı bir tehditten kaçış olarak öne sürmektedir:

> Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi. "Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar. Şehirden hemen çık. Şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim" dedi. (XXVIII. Sure, 20. Ayet)

Talmud, Musa'yı doğumunda öldürme girişimi için de farklı bir neden sunmaktadır. Mısır tahtına tehdit oluşturduğundan özellikle öldürülmesi gereken kişi Musa'dır. Talmud'a göre Firavun, tahtında otururken ellerinde büyük bir çift ölçek tutan yaşlı bir adamın olduğu bir rüya görmüştür. Yaşlı adam ölçeğin bir tarafına Mısır'ın büyüklerini ve prenslerini, diğer tarafına da bir kuzuyu koymuştur. Kuzu daha ağır basmıştır. Kral, danışmanı Bi'lam'a bu garip rüyanın önemini sormuştur. Bi'lam ise ülkeye büyük bir kötülüğün geleceğini söylemiştir: "Mısır'ı yok edecek bir oğul, İsrail'de doğacak."

Eski Ahit'te Musa'nın kayınpederi olarak tanımlanan Midyanlı Reu'el, İsraillileri bastırmak yerine Kenan'a gitmeleri için izin vermesini öneren kralın danışmanlarından bir diğeri olarak sahneye girmiştir. Kral bu öneriyi beğenmemiştir ve Reu'el'i kendi ülkesine sürüp Bi'lam tarafından önerilen doğan tüm İbrani erkek çocuklarının nehre atılması tedbirini kabul etmiştir.

Bu olaydan önce Amram'ın Yokevet'le evlendiğini, ondan Eski Ahit'te kadın peygamber olarak geçen Miryam adlı bir

kızı ve Harun adlı bir oğlu olduğunu öğreniriz ve bunlar da İncil'deki anlatılarla uyuşmaktadır. Şimdi de Miryam'ın ikinci bir erkek çocuğunun olacağı ve bu çocuğun en sonunda İsraillileri Mısırlı zalimlerden kurtaracağı kehanetini öğreniriz. Bebek tahmin edildiği üzere doğduğunda Yokevet üç ay boyunca onu evinde saklamıştır ancak İsraillilerin evleri düzenli olarak sıkı bir şekilde aranmaktaydı ve gizlenmiş erkek çocuklarını ortaya çıkarmak için çeşitli dolaplar çevrilmekteydi. Bunlardan biri, Mısırlı kadınların Goshen'deki evlere kendi bebeklerini getirip onları ağlatmaları ve böylelikle evde gizlenmiş olan İbrani bebeklerin de ağlamaya başlayıp gizlenme yerlerini açığa çıkarmalarıydı.

Bu şekilde Yokevet'in bir erkek çocuk doğurduğu ortaya çıkmıştır ancak Firavun'un resmi görevlileri onu götürmek için gelmeden önce Yokevet onu Nil'in kamışlarının arasına saklamıştır. Eski Ahit'te olduğu gibi burada da suya bırakılan çocuk, kralın kızı Bathia –onun annesinin ilk kızı olduğu belirtilmektedir– tarafından kurtarılmış, bu kız da ona "onu sudan çıkardım" anlamına gelen Musa adını vermiştir. Musa "kralın sarayına hakkıyla ait olan bir çocuk gibi... Bathia'nın oğlu olmuştur".[2]

Öykünün devamına göre Musa yaklaşık üç yaşındayken ailesinin ve krallığın prensinin de bulunduğu bir ziyafet sırasında Firavun onu kucağına almıştır. Musa o sırada Firavun'un tacını başından alıp kendi kafasına koymuştur. Kral, bunun uğursuz bir hareket olduğunu düşünmüş ve "Bu İbrani çocuğu nasıl cezalandırılmalıdır?" diye sormuştur.

Bi'lam, kralın kuşkularını doğrulamış, "Çocuk küçük diye bunu bilmeyerek yaptığını düşünmeyin" demiştir. "Kralım, bu hizmetkârınızın sizin için yorumladığı rüyayı, ölçeklerin rüyasını hatırlayın. Bu çocuğa akıl verilmiştir ve o da kendince krallığınızı elinizden alır" demiştir.

Midyan rahibi Şuayb (Reu'el) de dâhil olmak üzere yargıçlar ve bilge adamlar toplanmıştır, Firavun da onlara olanları ve Musa'nın hareketlerine Bi'lam'ın yorumunu anlatmıştır. Çocuğun hayatını kurtarma endişesinde olan Şuayb şunları önermiştir: "Kralımız kabul ederse, çocuğun önüne biri ateş diğeri altın dolu iki tabak konulsun. Çocuk elini uzatıp altını almaya çalışırsa onun aklı yerinde olan biri olduğunu anlarız ve size karşı bilinçli davrandığı düşünürüz, o da ölümü hak eder. Ancak ateşe elini uzatırsa onun hayatını bağışlayınız." Biri altın diğeri ateş dolu iki tabak çocuğun önüne getirilmiş, çocuk elini uzatıp ateşi tutmuş, onu ağzına atıp dilini yakmıştır ve böylelikle İncil'e göre "dili ağır, tutuk" biri olmuştur. Ancak hayatı kurtulmuştur.

Mısır yerlisi olan Manetho, MÖ 3. yüzyılın başlarında Otuz ikinci ve son Mısır Hanedanı'nın başında hükümdar olan ilk iki Ptolemaios'un çağdaşıdır. II. Ptolemaios'a bir mektubunda kendisini "Mısır'ın kutsal tapınaklarının Yüce Rahibi ve Kâtibi, Sebennytus'ta doğmuş ve Heliopolis'te yaşayan"[3] olarak tanımlamıştır. Ülkesi hakkında Yunanca yazmıştır. Eski sözlü kültürden derlediği öyküleri bir araya getiren ilk Mısırlılardan biridir.

Âlimler, her ne kadar Manetho'ya atfedilebileceğinde hemfikir değillerse de üç ciltlik *Mısır Tarihi* (veya *Aegyptiaca*) adlı kitabın yazarı olduğu kabul edilmektedir. Manetho'nun çalışmalarının içeriğini belirlemekteki asıl zorluk, onlara doğrudan erişimimizin olmamasıdır; elimizdeki parçaların hepsi bize başka yazarlar aracılığıyla aktarılmıştır. Yahudi tarihçi Flavius Josephus (MS 70), Hıristiyan kronograflar olan Sextus Julius Afrikanus (MS 3. yüzyıl) ve Eusebius (MS 4. yüzyıl), Plutarch'tan, diğer Yunan ve Latin yazarlar da ondan bölük pörçük alıntılar yapmıştır. Bazı parçaları da Keşiş George

adlı bir derleyici (ayrıca Konstantinopolis Patriği Tarasius'un Syncellus [MS 800] olarak da bilinen "hizmetkârı") tarafından korunmuştur.

Josephus'un *Contra Apionem* adlı kitabına göre, Ptolemaioslar zamanında İskenderiye Yahudilerin ana merkezi haline gelmiştir. Onlar hem İskenderiye vatandaşlığını hem de deniz kenarındaki "harika yerleşim yerini" sevmektedirler. İskenderiyeli Yahudiler, Manetho'nun onların Mısır'la olan tarihi bağlarına dair anlatısıyla doğal olarak ilgiliydiler ancak bazı açılardan onu uygunsuz buluyorlardı. Bu nedenle çalışmalarının orijinalleri değiştirilmeden uzun süre hayatta kalamamıştır. Yahudi savunucuların çabaları sonucu, Manetho'nun metnindeki bozulma ve "Sahte Manetho literatürü" olarak bilinen metinlerin oluşturulması süreci belli ölçüde açığa çıkarılmıştır.

Göreceğimiz üzere Mısır, Amarna rejimi yıkıldıktan sonra kral listelerinden ve anıtlardan adlarını atarak dört Amarna kralının (Akhenaton, Smenkare, Tutankamon ve Aye) tüm izlerini silmeye çalışmış olsa da, Aknehaton'un babası III. Amenhotep ile Baskı döneminin Firavun'u olarak tanımlanan Horemheb arasında hüküm sürmüş olanlar Manetho tarafından doğru biçimde adlandırılmıştır. Buna ek olarak Ptolemaioslar zamanı kadar erken bir dönemde Manetho'nun tarihinin bir özeti, göze çarpan krallar ve önemli olaylar hakkında kısa notlarla birlikte hanedanlar listeleri olarak zaten yapılmış, Hiksos istilacılarının yenilgisini içermiş ve bunları 18. Hanedan'ın kuruluşu ve Mısır'dan Çıkış takip etmiştir. Özetin bu versiyonları birbirleri arasında farklılıklar göstermektedir, bu da Manetho'nun *Aegyptiaca* adlı eserinin yayılıp düzenlenme sürecinde bazı bozulmaların oluştuğuna işaret etmektedir. Ancak değinmeye değer bazı noktalar bulunmaktadır:

- Syncellus'un listesi (Africanus'a göre) Mısır'dan Çıkış'ın tarihini, 18. Hanedan'ın kurucusu olan ve Hiksos çobanlarını defeden Amos'un (Ahmose) hükümdarlığı altında "Musa Mısır'dan gittiği zaman" olarak belirlemiştir; bu durum, Josephus'un da yaptığı gibi, Hiksos fethinin İsrailliilerin Mısır'a Gelişi ve işgalci Hiksosların Ahmose tarafından kovulmasının da Mısır'dan Çıkış olarak yanlış şekilde tanımlanmasından kaynaklanan bir hatadır.
- Syncellus'un listeleri (Eusebius'a göre) ve Ermeniceye çevrilmiş olarak bulunan Eusebius versiyonu, Yahudilerin Musa'nın liderliğinde Mısır'dan Çıkış'ını, iki yüzyıldan fazla zaman sonra Orus'un (III. Amenhotep, yaklaşık 1405-1367) yerine geçen oğlu IV. Amenhotep'in (Akhenaton) hükümdarlığı dönemine koymuştur.
- Syncellus (Africanus'a göre) da Musa'nın Mısır'dan Çıkış'a 18. Hanedan'ın ilk kralı Amos'un (Ahmose) hükümdarlığı sırasında liderlik ettiğini belirtmiştir.
- Syncellus (Eusebius'a göre), "Musa'nın Yahudilerin Mısır'dan çıkışlarına liderlik edişinin" Achencherres (sonraları Akhenaton olan IV. Amenhotep) adlı bir Firavun'un hükümdarlığı "civarında" olduğunu öne sürmüştür.
- Eusebius'un Ermeni versiyonu da benzer şekilde Achencheres'in (Akhenaton) hükümdarlığının "Musa'nın Mısır'dan Çıkış'ta Yahudilerin lideri olduğu" zaman olduğunu belirtmiştir.

Josephus, Hiksos'un Mısır'a gelişinin İsraillilerin Mısır'a Gelişi ve Hiksos'un Ahmose tarafından kovulmasının da Mısır'dan Çıkış olarak yanlış şekilde tanımlama hatasında bulunmuştur. Onu bu hatayı yapmaya sürükleyen şey de İsraillilerin III. Amenhotep ve onun hükümdarlığında başlamış olan dini devrimden çok önce Mısır'dan gitmiş ol-

duğunu gösterme isteğidir. Josephus, Yahudilerin Hiksos olarak kabul ettiği atalarının "çok büyük sayılarla Mısır'a girdiklerini ve yerleşik halkı boyundurukları altına aldıklarını"[4] söyleyerek başlamıştır. Daha sonra ülkeden kovulmuş, Yahudiye'yi işgal etmiş ve Kudüs'ü kurmuşlar. Bu noktada Manetho'nun "bizi [İsraillileri] bir grup Mısırlı cüzzamlı ve çeşitli hastalıklar nedeniyle ... ülkeden sürülme cezası almış başka kimselerle karıştırılmış gibi temsil etmek isteyerek inanılmaz öyküler anlatmaya başlamasından" yakınmıştır. (İsyancıların buradaki tanımını gerçek anlamıyla cüzzamlı veya başka bir hastalıktan mustarip olarak almamalıyız, burada Mısırlı tanrıları reddettikleri için ahlaksız oldukları anlamı yatmaktadır.) Josephus'un söylediğine göre bu olaylar dizisi, Yahudilerin (Hiksos) Mısır'ı yüzyıllar önce terk ettiğine inanan Josephus'un "hayali bir kişi" olarak açıkladığı Amenofis (III. Amenhotep) adında bir kralla ilişkilidir. Ardından Josephus'un anlatısı şöyle devam eder: "Onun [Manetho'nun] belirttiği üzere tanrıları görmeyi ... dileyen bu kral, Paapis'in [Habu'nun oğlu] oğlu olan, bilgeliği ve geleceğe dair bilgisi ilahlık işareti olarak kabul edilen adaşı Amenofis'e dileğini söylemiştir. Adaşı da, tüm ülkeyi cüzzamlılardan ve diğer yozlaşmış kimselerden arındırıp onları Mısırlıların geri kalanından ayrı tutarak Nil'in doğusundaki taş ocaklarında çalışmaya gönderirse tanrıları görebileceği yanıtını vermiştir. Bu kimselere, cüzzama yakalanmış bazı eğitimli rahiplerin de dâhil olduğunu eklemiştir. Ardından bilge kâhin Amenofis, bu insanlara uygulanan şiddetin fark edilmesi durumunda tanrıların ve kralın hiddetini üzerine çekeceğinden korkmuş ve yozlaşmışların, 13 sene içinde Mısır'ın efendileri olacak bazı müttefikler bulacağı kehanetini de eklemiştir..."

Habu'nun oğlu olarak bilinen danışman, III. Amenhotep'in hükümdarlığında Kraliyet İkinci Kâtibi olarak kariyerine baş-

lamış, terfi edip Kraliyet Birinci Kâtibi olmuş ve sonunda Bayındırlık İşleri Bakanı konumuna erişmiştir. Habu'nun oğlu ayrıca, III. Amenhotep'in tahtı elde etmek için evlendiği ancak Büyük Kraliyet Eşi (kraliçe) yapmakta başarılı olamadığı Sitamun'un Kâhyası olarak atanmıştır. Habu'nun oğlu en az seksen yaşına kadar yaşamıştır ve onunla ilgili elimizdeki son tarih, III. Amenhotep'in otuz dördüncü yılıdır. Daha sonraları Mısırlılar için kültü Romalı zamanlarda bile kayda geçmiş bir tür aziz haline gelmiştir.

Sonunda insanlar taş ocaklarında birçok eziyetli sene geçirdikten sonra kral onların daha şefkatli davranış ricalarına kulak verip Hiksos'un terk edilmiş şehri Avaris'i onlara vermiştir. Orada en sonunda kendilerine ait bir yere sahip olarak Heliopolis'in (On) rahiplerinden biri olan Osarsef'i liderleri olarak atamış ve onun tüm emirlerine uymayı kabul etmişler. İlk yasası olarak Osarsef müritlerinin, Mısır tanrılarına tapmamalarını ve de ülkede özel hürmet gören hayvanların etinden kaçınmamalarını buyurmuştur. Ayrıca yalnızca kendileriyle eşleşerek özel bir topluluk kurmalarını emretmiştir. Manetho'nun, Josephus tarafından çevrilen öyküsü şöyle devam etmektedir:

> Bunu ve Mısır geleneklerine tamamen karşı olan birçok yasağı koyduktan sonra, Osarsef tüm ellerin şehrin duvarlarını tamir etmesini ve Kral Amenofis [III. Amenhotep] ile savaşa hazırlanmasını emretmiştir. Ardından diğer rahipler ve kendisi gibi bozulmuş kişilerle alakalı olarak Kudüs şehrinde Tethmosis tarafından kovulmuş [Ahmose tarafından kovulmuş olan Asyalı Hiksos] olan çobanlara gizli ajan göndermiş, kendisinin ve öfkeli yandaşlarının konumunu bildirerek onları Mısır'a karşı birleşik sefere davet etmiştir. Onları öncelikle anavatanları Auaris'e [Avaris] götürmeyi, bu kalabalık topluluk için bol malzeme sağlamayı, zamanı geldiğinde onlar için savaşmayı ve zorluk olmadan ülkeyi boyunduruğu altına almayı üstlenmiştir. Bu fikri

> çok seven çobanların hepsi iki yüz bin kişi olarak hevesle yola çıkmıştır ...

İstila tehdidi karşısında Amenofis (III. Amenhotep) "tapınaklarda en çok hürmet gören kutsal hayvanları ısmarlamış ve her bir bölgede tanrıların sembollerini olabildiğince güvenli şekilde saklamalarını emretmiştir." Ancak istilacılarla savaşmayıp "kralının ona minnettar olduğu ve hizmetinde olduğu" yer olan Etiyopya'ya (Kuş) geri çekilmiştir. Bu kral Amenofis'i iyi ağırlamış, Habu'nun oğlunun tahmin ettiği üzere on üç senelik sürgünde ona ve müritlerine kalacak yer ve yiyecek sağlamıştır. Josephus'a göre Manetho'nun öyküsü şöyle devam etmektedir:

"Bu arada Solymit halkı [Kudüs'ten çıkma] bozulmuş Mısırlılara gelmiş ve halka o kadar günahkâr şekilde davranmışlar ki düşmanlarının saygısızlıklarını şimdi görenlere çobanların rejimi altın bir çağ gibi gelmiştir. Yalnızca şehir ve köyleri ateşe vermekle ve tapınakları yağmalayıp tanrıların temsillerini tahrip etmekle yetinmeyip bu ibadethaneleri saygı gösterilen kutsal hayvanları kızartmak için mutfak olarak düzenli olarak kullanmışlar, rahip ve elçileri hayvanları katledip boğazlarını kesmeye zorlamışlar ve ardından onları çıplak şekilde kesmişler..." Manetho, bunun ardından Etiyopya'dan Amenofis'in büyük bir orduyla ve oğlu Rampses'in de başka bir orduyla ilerlediğini ve ikisinin çobanlara ve bozulmuş müttefiklerine saldırıp yenilgiye uğrattıklarını, birçoğunu öldürüp geri kalanlarını da Suriye sınırlarına kadar takip ettiklerini eklemiştir.

Modern âlimler, Manetho'nun, anlatılarında İsraillilerin Mısır'da kalmalarını tamamen Eski Mısırlı tarihi kaynaklara dayamadığı görüşünü kabul etmektedirler. Örneğin Gardiner, *Firavunların Mısır'ı* adlı kitabında şunu demiştir: "...

Josephus tarafından alıntılanmış olan Amenofis (III. Amenhotep) ve cüzzamlılar öyküsü, yalnızca özgün kayıtları değil ayrıca tarihi değerden yoksun popüler romansları da kullandığını göstermektedir." Bir önceki sayfada ayrıca şunu da demiştir: "... Josephus'un Manetho'dan alıntıları, Mısır'dan Çıkış'ın İncil'deki anlatısı ile Tethmosis hükümdarlığında Hiksos'un kovulmasının tarihi olarak aynı olay olduğuna dair Manetho'nun inancını desteklemek için sunulmuştur... Kabul edilmelidir ki söz konusu uzun alıntılar, Yahudi tarihçiler tarafından açık bir şekilde tanındığı üzere en hayali açıklamalara sahip birçok popüler öyküyü de içermektedir."

Ancak bu görüşe, kısa süre önce *Firavun Kral Listeleri, Yıllık Olay Kayıtları ve Günlükler* (*Pharaonic King-Lists, Annals and Day Books*) adlı kitapta Redford tarafından meydan okunmuştur. MÖ 1. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar uzanan, son yüzyılda açığa çıkmış ve şu anda yayımlanma aşamasında olan Feyyum'daki Sobek tapınağının ayakta kalan kütüphanesinin öyküsünü anlattıktan sonra, geleneksel olarak "Sahte Manetho" literatürü olarak geçiştirilen Manetho'nun çalışmalarının bazı yönlerini tartışırken şunu demiştir: "Bunları eklenti olarak tefsir etmenin kesinlikle hiçbir gerekçesi yoktur. Manetho'nun sözlü geleneği derleyip yazıya geçirdiğini düşünmek de doğru olmaz. Sözlü olarak dolaşan ve resmi bir şekilde tapınak parşömeninde olmayan söylemleri hem kullanmaz hem de muhtemelen aşağı görürdü. Tapınağın kütüphanesinde bulduklarını tarihçesine eklemiştir ve buna karşılık olarak tarihçesindeki belge için tapınağın kütüphanesinde yazılı bir kaynak bulunabileceğini ve bundan fazlasının olmadığını güvenle varsayabiliriz." Redford Manetho'nun Osarsef öyküsünün kaynağını, öncelikle sözlü olarak hatırlanıp ardından yazıya dökülmüş şekilde Amarna dini devriminin olayları olarak tanımlamıştır.

Manetho tarafından hasta insanların lideri Osarsef olarak verilmiş olsa da, diğer yazarlar Musa adından yanaydı. Beş ciltlik *Mısır Tarihi* kitabında MS 1. yüzyılın ilk yarısında yaşamış, Yukarı Mısır'da doğmuş, İskenderiye'de okumuş ve Tiberius, Caligula ve Claudius hükümdarlığında Roma'da söz sanatı öğretmiş olan Apion'un üçüncü cildinde yazdıklarını Josephus şöyle alıntılamıştır: "Mısır'ın yaşlı insanlarından [büyüklerinden] duyduğum üzere Musa, kendi ülkesinin geleneklerine bağlı bir Heliopolis yerlisi olarak şehrin çeşitli yörelerinde hepsi Heliopolis'in de bulunduğu taraf olan doğuya bakan açık hava ibadethaneleri kurmuştur. Obeliskler yerine tepesinde, altında gemi şekli olan insan figürleri olan sütunlar koymuştur ve gemiden havzaya düşen gölge, göklerde güneşin hareketini gösteren bir çember olarak tanımlanmıştır."[5]

Chaereman adlı başka bir İskenderiyeli yazar da (daha sonraları Neron'nun öğretmeni olan, MS 1. yüzyıl felsefecisi ve İskenderiye'nin kütüphanecisi) Musa'dan yana olmuştur: "Musa ve başka bir kutsal kâtip olan Joseph".[6] Josephus tarafından alıntılandığı üzere Lysimakhos da (MÖ 2. yüzyıldan sonra olmakla birlikte tam tarihi belli olmayan İskenderiyeli yazar) hemfikirdir.[7]

Önünde sonunda yazıya dökülmeden önce yüzyıllar boyunca ağızdan ağıza dolaşmış öykülerden bekleneceği üzere Musa'nın hayatı hakkındaki bu tür öykülerde de birçok çelişki vardır. Örneğin Mısır'dan Çıkış için aralarında iki yüzyıl olan iki farklı tarih verilmiştir. Buna ek olarak, Talmud'un Etiyopya'ya kaçanın Musa olduğunu söylemesine karşılık, Manetho da bu kişinin benim Musa'nın babası olarak kabul ettiğim III. Amenhotep olduğunu öne sürmektedir. Ancak şimdilik bu iki bölümdeki bazı noktaları vurgulamak önemlidir.

Hem Musa'nın doğumu zamanında, hem de İsraillilerin Mısır'ı terk etmeleri için izin isterken, Firavun'un İsraillilerin yerleşmelerine izin verdiği Goshen yakınlarında kaldığının belirtileri vardır. Akhenaton'un çocukluğunun çoğunu geçirdiği düşünülen Heliopolis'in yerlisi olarak tanımlanan Musa, İsraillilerle iletişim kurmakta zorlanacağını söyleyerek Tanrı'ya karşı çıkmıştır. Üç durumda da Mısır'dan Çıkış, Akhenaton'un hükümdarlığıyla bağlantılıdır. Musa'nın eşi olan Mısırlı kraliçenin adı Adonith (Aton-it) olarak verilmiştir ve Akhenaton'un Mısır halkına dayatmaya giriştiği tek Tanrı olan Aton'dan türemiş olduğu açıktır Musa, Mısır hafızasında bir Heliopolis rahibi olan Osarsef adıyla da kalmıştır; bu da onu, benim Akhenaton'un anne tarafından büyükbabası Yuya olarak tanımladığım, İsrail kavmini Mısır'a getiren Peygamber vezir Yusuf'la ilişkilendirmektedir.[8] Manetho'nun, III. Amenhotep'in hükümdarlığını (Habu'nun oğlu hayattayken, kralın 34. yılından önce) dini isyanın ve Yahudi Baskısı'nın başlangıcı için doğru zaman olarak tanımlaması, sadece zamanının popüler öykülerine değil, tapınağın kütüphanesinde bulduğu, yazıya aktarılmış olan eski geleneklere de dayanmaktadır. İncil'deki anlatılarda da net olduğu üzere, İsraillilere eziyet iki farklı şekilde olmuştur: İbrani erkek çocuklarının hayatlarını tehdit ve Pithom ile Raamses şehirlerini inşa etmek için İsraillilerin zorla çalıştırılması, ki bunu da göreceğimiz üzere dini başkaldırı dönemi izleyecektir. İddia edildiği üzere müritlerine su vermek için değneğini kullanıp bir kayaya vurması suçundan Musa'nın Vaadedilmiş Topraklar'a girişine izin verilmemiştir.

Redford, terk edilmiş Hiksos şehri Avaris'i İsraillilerin işgal etmesi konusunda şunu da söylemiştir: "Issız bir yerin işgal edilmesi (öykünün değiştirilmiş halinde Avaris'le değiştirilmiş olsa da) kulağa Amarna'ya hicret gibi gelmektedir"

(asiller ve Devlet tanrısı Amon'un rahipleri tarafından dini fikirlerine karşı çıkılmasına karşılık Akhenaton'un Teb'den yeni başkentine gitmesi) "ve cüzzamlılar ile çobanların getirdiği on üç senelik keder sadece Akhenaton'un yeni şehrinde kalması için bir koşul olabilirdi. Osarsef/Musa kişiliği, net bir şekilde Akhenaton'un tarihi anısı üzerine kurulmuştur. Tüm tanrılara tapılmasını yasakladığı ve Apion'a göre de tam olarak Amarna'nın Aton tapınakları gibi doğuya dönük açık hava tapınakları kullanan bir tür ibadeti desteklediği atfedilmektedir."[9]

Bu çeşitli ve genellikle çelişkili öyküleri etkileyen tarihi olaylar nelerdi ve bunlar tarihte tam olarak ne zaman meydana gelmiştir?

3

İSRAİL DİKİLİTAŞI

Musa'nın yaşamının kronolojisi, İsraillilerin Mısır'a gelişlerinin ne zaman olduğuna ve Mısır'dan Çıkış'tan önce orada ne kadar kaldıklarını belirlemeye dayanmaktadır. Genellikle 18. Hanedan'ın sonunda ve 19. Hanedan'ın başında ülkede oldukları kabul edilir (MÖ yaklaşık 1308) ancak ne zaman gelip gittikleri kayda değer ölçüde anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu konuda Eski Ahit çok da yardımcı olmamaktadır. Herhangi bir tarih veya hükümdarın adını vermez, kendisine yalnızca "Firavun", "Kral" veya "Mısır Kralı Firavun" diye hitap eder. Söz konusu Firavun'un başkentinin neresi olduğunu da söylemez. Mısır'da kalışlarının ne kadar sürdüğüyle ilgili bazı çelişkili ifadelerde de bulunur:

> RAB Avram'a şöyle dedi: "Şunu iyi bil ki, senin soyun yabancı bir ülkede, gurbette yaşayacak. Dört yüz yıl kölelik edip baskı görecek." (Yaratılış, 15:13)
>
> Soyunun dördüncü kuşağı buraya geri dönecek. (Yaratılış, 15:16)
>
> İsrailliler Mısır'da dört yüz otuz yıl yaşadı.
>
> Dört yüz otuz yılın sonuncu günü RAB'bin halkı ordular halinde Mısır'ı terk etti. (Mısır'dan Çıkış, 12:40-41)

Ayrıca Eski Ahit, kavimlerin liderlerinin ve anlatılan öykü için önemli olan soydaşların adlarını vermektedir. Mısır'da Kalış konusunda ise dört neslin adı verilmiştir: Yakup'un (İsrail'in) üçüncü oğlu Levi ve Levi'nin oğlu (Kehat), torunu (Amram) ve torununun oğlu (Musa).

Mısır kaynaklarını incelediğimizde Geliş, Mısır'da Kalış ve Mısır'dan Çıkış'ın İncil'deki anlatısının genel çatısıyla tam tamına eşleşen hiçbir şey bulamayız. Yine de kesin kanıtın yokluğu, konuyu tamamen uydurma olarak geçiştirmek veya bu anlatılar için mitolojik bir köken varsaymak için bir neden olarak kabul edilemez. İncil bize İmparatorluk (18. ve 19. Hanedan) zamanında Mısır'da hayatla ilgili, birçok durumda birinci elden bilgi sonucu ortaya çıkmış olarak görülmesi gereken ve içeriden ayrıntılar verir. Bazı âlimlerin inandığı üzere bu ayrıntılar sonradan eklenmiş olarak kabul edilemez çünkü MÖ 5. yüzyılda Babil'deki Sürgün'den Kudüs'e dönen Ezra gibi bir Yahudi rahip ve kâtibin, 8 yüzyıl önceki İmparatorluk sırasında Mısır'da hayatla ilgili içeriden ayrıntılara sahip olması nasıl beklenebilir? Mantıklı olan tek açıklama, Mısır'a Geliş ile Mısır'dan Çıkış olaylarının İncil'deki anlatılarının temelde gerçekten tarihi karakterler ve olaylar olduğudur. Böylelikle bu olayların Mısır tarihinin hangi dönemine ait olduklarını belirlemek için Eski Ahit'ten ipuçlarına bakmak gerekmektedir.

İncelememiz gereken tarihi dönem, MÖ 17. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar süren uzun bir dönemdir. MÖ 17. yüzyılda Aşağı ve Orta Mısır, yüz yıldan biraz fazla süreyle hüküm sürdükleri Doğu Delta'daki Avaris'i başkentleri olarak kuran, müritleri arasında bazı Samiler de bulunan Asyalı "çoban hükümdarlar" olarak anılan istilacı Hiksosların boyunduruğuna girmiştir. Sonunda savaşta yenilip 18. Hanedan'ın kurucusu Ahmose (yaklaşık 1575-1550) tarafından ülkeden

kovulmuşlar, bu da Eski Mısır tarihinde altın bir çağa dönüşmüş ve neredeyse MÖ 14. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür. Bu dönemde Yukarı Mısır'daki Teb, ülkenin başkenti ve asıl dini merkezi olurken kralın ikamet yeri Aşağı Mısır'daki Memfis olmuştur. 19. Hanedan'ın ilk Firavun'u I. Ramses'in gelişiyle Teb önemini korumuştur ancak kralın ikamet yeri, artık İsrailliler tarafından Pi-Ramses adıyla yeniden inşa edilip adı hanedanın Ramses krallarına ithaf edilmiş olan eski Avaris şehrine taşınmıştır. İncil'de Goshen olarak adlandırılan tüm Doğu Delta'nın Ramses'in Toprakları adını alması da bu dönemde olmuştur.

Ramses adı (Rameses olarak yazılır) Tevrat'ta da geçmektedir ancak hükümdar kralın adı olarak geçmez. Yaratılış 47:11'de Mısır'a geldiklerinde İsraillilerin yerleşmelerine izin verilen yerin adı olarak verilmiştir. 19. Hanedan'a kadar Goshen bölgesi, Ramses'in Toprakları olarak bilinmediğinden ve İsraillilerin Mısır'a bu dönemden önce gelmiş olmalarına kimse karşı çıkmadığından, burada Ramses adı sadece Goshen'in eş değeri olarak kullanılıyor gibi durmaktadır çünkü burası Mısır'dan Çıkış zamanında "Ramses'in Toprakları" olarak bilinmeye başlamıştır. Ramses adı Mısır'dan Çıkış 12:37'de tekrar ortaya çıkmış ve burada Mısır'dan Çıkış'ın başlangıç noktası olarak tanımlanmıştır. Halkını kurtarmak için Doğu Delta'ya geri dönen Musa'nın, sabah Nil'in kıyısına gittiğinde Firavun'la yüzleşmeye Tanrı tarafından teşvik edilmesi anlatısında, 19. Hanedan'ın başlangıcında kuzeyde bir ikamet yeri olduğuna dair daha fazla ipucu vardır (Mısır'dan Çıkış, 7:15, 8:20).

Mısır'da Kalış'a dair bu İncil öyküsünün ve Eski Mısır'daki gücün merkezinin kısa özetlerinden iki mantıklı çıkarım yapabiliriz gibi görünüyor. Öncelikle, İsrailliler Mısır'a geldiklerinde çobanlar zaten "nefret edilen şeyler" olarak görüldük-

leri için bu sahneye girişleri, çoban karşıtı saldırganlığın kökeni olan Hiksos döneminden sonra olmalıdır ve ikinci olarak da Firavun'un gücünün merkezinden uzakta olan Goshen'e yerleşmiş olmaları o zamanlar bu merkezin, Doğu Delta'daki Goshen bölgesinin ve Hiksos'un başkenti olan Avaris'ten çok, yaklaşık 650 km ötede Yukarı Mısır'da olan Teb'de olduğuna işaret etmektedir.

Ancak erken Eski Mısır bilimcileri yardımcı olabilecek arkeolojik kanıt yokluğunda, haklı bir şekilde Mısır'dan Çıkış'ın 19. Hanedan zamanından önce olamayacağına inanmaya razı olmuştur. Asıl 19. Hanedan'ın hangi hükümdarı zamanında gerçekleştiğine karar vermeye giriştiklerinde yoldan çıkmışlardır. İki nokta onları yanıltmıştır: öncelikle Eski Ahit'te Mısır'da kalışın süresi olarak verilmiş olan 430 seneyi harfiyen kabul etmiş olmaları ve ikinci olarak da MS 1. yüzyıl Yahudi tarihçisi Flavius Josephus'un İsraillilerin Hiksos hükümdarlığı döneminde geldikleri açıklamasını sorgusuz sualsiz kabul etmeleri. Bu görüş, biraz karmaşık bir matematiksel tahminle doğrulanmaktadır; Mısır'da Kalış ile Mısır'dan Çıkış'ın başlangıcı arasında İncil'deki süreleri toplayıp o zamanlar kabul görmüş olan Mısır tarihleriyle karşılaştırırsak şu sonuçlara ulaşırız:

İncil'deki Süreler	*Yıllar*
Efendisinin eşini baştan çıkardığı asılsız suçlamasıyla Yusuf'un hapse girmesi (Yaratılış, 41:1)	2
Mısır'daki kıtlıktan önceki verimli seneler	7
Kıtlığın ikinci senesinden sonra İsraillilerin Mısır'a geldikleri zaman (Yaratılış, 45:6)	2
Mısır'da Kalış süresi	430
Toplam:	441

Mısır Tarihleri		*Yıllar*
Hiksos hükümdarlığının süresi		108
18. Hanedan'ın süresi[1]		240
19. Hanedan'ın ilk dört kralının hükümlerinin süresi:	I. Ramses	2
	I. Seti[2]	14
	II. Ramses	67
	Merenptah	10
	Toplam:	441

Bu hesaplamalardan, Hiksos iktidarının ilk senesinde Yusuf'un Mısır'a köle olarak geldiği ve hapse atıldığı çıkarımı vardır. Bunun olmuş olmasının doğal olarak olasılık dâhilinde olmamasına karşın erken Eski Mısır bilimcileri bu tarihten sonrası üzerinde çalışırken, Mısır'dan Çıkış'ın Musa öncülüğünde 19. Hanedan'ın dördüncü hükümdarı Merenptah'ın hükümdarlığı sırasında olduğu inancına katı bir şekilde varmıştır. Buna ek olarak, iktidarı sırasında Musa'nın Sina'ya kaçtığı Baskı döneminin Firavun'unun Musa hâlâ Sürgün'deyken ölmüş olduğu İncil'de belirtildiği için, Merenptah Mısır'dan Çıkış sırasında hükümdar kral ise, selefi II. Ramses'in de Baskı sırasında kral olmuş olması gerekirdi.

Bu varsayımlar, Britanyalı Eski Mısır bilimcisi W. M. Flinders Petrie'nin 1896 senesinde Teb'in batısındaki Merenptah mezar tapınağında büyük bir granit dikilitaş bulmasıyla ortadan kalkmıştır. Aslen III. Amenhotep'e ait olan ve onun metnini taşıyan bu dikilitaşı Merenptah daha sonraları gasp etmiş ve diğer tarafına bazı âlimlerin inandığı üzere iki farklı askeri sefer (biri Libyalı istilacılara karşı zaferi, diğeri de İncil'de Mısırlıların İsraillileri takip etmesiyle ilgili anlatılanlarla uyuşan Filistin/Suriye seferi) yazmıştır. Şimdi Kahire Müzesi'nde olan bu dikilitaş, bir Mısır metninde ilk ve tek İsrail ifadesini

taşıdığı için (ana öyküsünün girişinde) İsrail Dikilitaşı olarak bilinmektedir. Dikilitaşın tarihi Merenptah'ın hükümdarlığının 5. senesi olduğu ve İsrail'den Filistin'de zaten yaşamakta olan insanlar olarak söz ettiği için zamanının Eski Mısır bilimcilerinin kabul ettikleri bilgileri tamamen altüst etmiştir. O tarihe kadar İsrailliler Mısır'ı tamamen terk etmekle kalmamış, Sina'nın ıssız yerlerinde varsayıldığı üzere 40 sene geçirdikten sonra Filistin'e gitmiş ve Firavun'u birlikler gönderip onları boyunduruk altına almaya sevk edecek, tehdit oluşturan bir güç haline gelecek kadar uzun süre orada bulunmuşlar.

Bu da o zamanın âlimlerinin duruşlarını düzeltmelerine neden olmuştur. Karşılarındaki gerçeklerden ve herhangi bir başka açıklama noksanlığından Mısır'dan Çıkış'ın İncil'deki öyküsündeki rakamlardan en azından birinin (ıssız yerlerde geçirilen 40 senenin) harfiyen kabul edilmemesine karar verilmiştir. Ayrıca İncil'deki anlatıda var olan iki Firavun'u saymamak (biri Baskı diğeri de Mısır'dan Çıkış zamanındaki halefi) için hazırlardı ve 67 senelik uzun iktidarı sırasında iki olayın da Firavun'unun II. Ramses olduğu sonucuna vardılar. Bu inanç, hem İncil âlimleri hem de Eski Mısır bilimcilerinin çoğu tarafından büyük ölçüde kabul edilmiş ve tartışma götürmez bir tarihi gerçek haline gelmiştir. Ancak Mısır'dan Çıkış zamanının Firavun'u olarak II. Ramses'i seçmek, İsrail halkıyla Mısırlı güçler arasında Filistin'de geçen askeri çarpışmanın Merenptah'ın iktidarının ilk beş yılında gerçekleşmiş olduğunu varsayar. Ancak İsrail Dikilitaşı'nın ayrıntılı bir incelemesi durumun böyle olmadığını ortaya koyar.

Merenptah'ın hükümdarlığının 5. senesinde Mısır, flamasının altına Libyalı kavimlerden büyük bir ordunun yanı sıra Yunan adalarından geldiklerine inanılan "deniz halklarını" toplamış olan Libyalı lider Merey'in istilasına uğramıştır. İstilacılar Batı Delta'ya saldırmışlardı. Memfis, Heliopolis

ve diğer Aşağı Mısır şehirleri, istilacılar nedeniyle kapılarını kapatmak zorunda kalmış, vatandaşlar güvenli bir şekilde topraklarını ekip biçememiş ve şehirden şehre gidememiştir. Önceki Libyalı istilalarında olduğu gibi bu kez de istilacılar yalnızca yağmalama peşinde değillerdi; eşlerini, çocuklarını ve büyükbaş hayvanlarını da beraberlerinde getirdiklerinden açık olarak anlaşıldığı üzere yerleşik düzene geçmek amacındaydılar. Bu tehdidi öğrenen Merenptah, Batı Delta'da "Piyer Arazileri" olarak bilinen yerde istilacılarla karşılaşmak üzere bir ordu göndermiştir. Altı saat süren çetin bir çatışmadan sonra Merey kaçıp müritlerini kaderleriyle baş başa bırakmıştır. Çatışmada öldürülen Libyalıların sayısının 6.000 ve tutsak olarak alınanların sayısının da 9.000 olduğu söylenmektedir.

İsrail Dikilitaşı'nın bu olaylara ayrılmış olan kısmı, şu tarihle başlar: "5. sene, üçüncü mevsimin (İlkbahar) üçüncü ayı, 3. gün)". Bunu, Merenptah'ın unvan ve övgüleri takip eder ve Libyalı istilasının ardından Mısır'ın genel bir tablosu sunulduktan sonra düşmanın yenilgisi açıklanmıştır: "Gelişmiş savunmaları, arka tarafı boş bırakmıştı. Bacakları, koşmak dışında durmuyordu. Okçuları, yaylarını bırakmıştı. Koşanların kalpleri, yolculuk nedeniyle güçsüzdü. Kırbalarını çözdüler ... çantaları açılmış ve kenara atılmıştı. Rebu'nun [Libya] zavallı düşman prensi, gecenin karanlığında tek başına kaçmıştı. Kafasında hiç tüy yoktu" (Libyalı savaşçılar baş süsü olarak tüy taşıdıkları için bu bir utanç kaynağı olarak görülürdü) "ayaklarında ayakkabı yoktu. Erzak olarak ekmek somunu alınmıştı; hayatta kalmak için hiç suyu yoktu. Kardeşinin suratı öfkeliydi, onu öldürmek istiyordu; Komutanları arasında bir tanesi yoldaşlarıyla savaşmıştı. Çadırları yakılıp küle dönmüştü. Tüm mallar, birliklerin nimetiydi."[3]

Ardından Libyalıların yenilgisini ve Memfis'in kurtarılmasını anlatan öykü bölümleri gelir ve bunları da Mem-

fis ve Heliopolis'i kurtardığı için Heliopolis'in tanrılarının Merenptah'ı övdüğü dizi yazı takip eder. Son bölüm, Mısırlıların zaferden sonraki neşelerini yansıtır:

> Mısır'ın şehirlerinde coşkulu bir sevinç başladı. Zaferler hakkında konuşuyorlar... Halkın kalbinde hiçbir korku olmadığı için insanlar rahat rahat yürüyorlar. Kaleler kendi hallerine bırakıldı, duvarlar açık; haberciler geçebilirler. Duvarların mazgalları, gözcüleri uyanana kadar güneşin altında sakinler... Tarladaki büyükbaş hayvanlar, çoban olmadan dolaşmakta, [hatta] akarsuyun bolluğuna girmekte özgürler. Gece hiçbir haykırış duyulmuyor: "Durun! Bakın, yabancıların dilini konuşan birisi geliyor!" Bunun yerine insanlar şarkılar söyleyerek dolaşıyor. Matem zamanlarında olduğu gibi insanlar ağlamıyorlar. Şehirler yeniden düzene oturdu. Hasadını sürenin karnı doyacak. Re, [tekrar] Mısır'a döndü. O [kral], Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı ve koruyucusu olma kaderiyle doğmuştur: Ba-en-e, Meriamon; Re'nin oğlu, Merenptah Hotep-hir-Maat.

Libyalılara karşı bu seferin daha ayrıntılı öyküleri Kahire ve Heliopolis Sütunları'ndaki savaş yazıtlarında, Athribis Dikilitaşı'nda (Kom el Ahmar Dikilitaşı da denir), Mısır'ın farklı yerlerinde Merenptah'ın Libya savaşı anlatılarının olduğu metinlerde ve Amada, Toshka, Wadi es Seboua ve Batı Amara'da bulunan Nübyeli Dikilitaşı'nda bulunmaktadır. Merenptah'ın hükümdarlığının 6. senesinde Nübyelilere karşı ikinci savaşı açıklayan Nübyeli Dikilitaşı dışında, sözü edilen tüm düşmanlıklar on iki ay önce Libyalılara karşı olanlardır.

Diğer metinlerin aksine İsrail Dikilitaşı'nı ayrı kılan şey, bazı yabancı yerlerin ve kişilerin adlarının verildiği on iki mısralık (asıl dikilitaşta üç mısradır) farklı bir son bölümünün, Libyalılara karşı seferin öyküsünü takip etmesidir:

Prensler perişan şekilde "Merhamet!" der (Burada kullanılan sözcük Kenan dilinde 'barış' anlamına gelen *shalam* sözcüğüdür).
Biri bile Dokuz Yay'ın arasında kafasını kaldırmaz.
Perişanlık Tehenu içindir; Hatti yatıştırılmıştır;
Tüm kötülüklerle yağmalanmış olan Kenan'dır;
Hakkından gelinen Aşkelon'dur; ele geçirilen Gezer'dir;
Yanoam, var olmayan bir yer olmuştur;
İsrail yerle bir edilmiştir, evlatları değil;
Hurru, Mısır için dul olmuştur!
Tüm topraklar birlikte ve yatıştırılmıştır;
Rahatsız olan herkes
Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı: Ba-en-Re
Meriamon; Re'nin oğlu: Re gibi her gün hayat veren
Merenptah Hotep-hir-Maat tarafından bağlanmıştır.

İsrail Dikilitaşı'na çeşitli anlamlandırmalar verilmiştir. Yazısının şairane doğası nedeniyle bir zafer ilahisi olarak tanımlanmıştır. Bazı âlimler onu, uluslararası muzaffer Firavun için tarihsel olmayan ve şairane bir kaside olarak geçiştirirken diğerleri de bu metnin, Merenptah'ın savaş ve zaferlerinin tarihi bir anlatısını sağladığını kabul etmiştir. Dikilitaş neredeyse tamamen Libyalılarla savaşa adanmış olsa da, Libya'dan (Tehenu), on iki mısralık son sözde tekrar söz edilmiştir. Yabancı yerlere diğer göndermeler şöyledir:

- Ön Asya'da olan, sonra Kuzey Suriye'yi de kapsayacak şekilde genişleyen Hititlerin toprakları Hatti;
- Kenan, güneyde Sina, doğuda Ölü Deniz ve batıda Akdeniz sınırındaki Batı ve Güney Filistin;
- Gazze'nin kuzeyinde Akdeniz'de bir Kenan limanı olan Aşkelon;
- Kudüs'ün batısında bir Kenan şehri olan Gezer;

- Celile Denizi'nin güney ucundaki önemli bir Kuzey Filistin şehri olan Yanoam;
- İsrail; burada toprakları değil halkı işaret etmek için kullanılmıştır;
- Hurru: bu sözcük bazen tüm Filistin/Suriye topraklarını belirtmek için kullanılsa da Ölü Deniz'in kıyılarındaki Seir Dağı'nın kuzeyinde İncil'de geçen Horites halkının toprakları anlamına da gelir.

Merenptah tahta çıktığında zaten altmışlarında olan yaşlı bir adamdı. O zamanlar Mısır'da, Merenptah'ın babası II. Ramses hükümdarlığının 21. senesinde Hititlerle bir antlaşma imzaladığından beri Filistin/Suriye ile yarım yüzyıllık bir barış sürmekteydi. II. Ramses'in hükümdarlığının geri kalanı boyunca Asya'da Mısırlılarla herhangi bir büyük çatışmanın kaydı olmamıştır ve hükümdarlığının ilk beş senesinde ve ilerlemiş yaşında Merenptah'ın kuzey Suriye'de ve Filistin'de Hititlere karşı bu büyük savaşları –İsrail Dikilitaşı'nın son sözünde bir isim listesi bırakmak dışında– hiçbir kaydını bırakmadan yapmış olduğuna inanmak zordur.

Ancak bu son sözün tarihi değeri olmadığı anlamına gelmez. Kralın, bu yabancı halkları boyunduruğu altına alanın *kendisi* olduğu iddiası yoktur, herhangi belirli bir çatışmanın tarihi veya başka ayrıntıları da yoktur; yalnızca istikrarlı bir barış vardır. Yine de bu bölümün ima ettiği üzere, bu barış ancak Asya'da Mısır'ın düşmanlarının yenilgisiyle elde edilmiştir. Filistin/Suriye'de İsrailliler ve diğer halklarla çarpışıp yenilgiye uğratan kişi kral Merenptah değilse, kimdir? Cevabı bulmak için 19. Hanedan'ın başlarına, Merenptah tahta çıkmadan doksan sene öncesine geri gitmemiz gerekmektedir.

4

SİNA'DA İSYAN

Genellikle kabul edildiği üzere, 18. Hanedan'ın sonunda ve 19. Hanedan'ın başında İsrailliler hâlâ Mısır'da olsaydı ve Mısır'dan Çıkış'tan sonra Mısırlı birlikler onların ardından gitseydi, Eski Ahit'in de söylediği üzere Mısır kayıtlarında bu seferin kanıtını bulmayı beklerdik.

19. Hanedan'ın kurucusu I. Ramses, MÖ 14. yüzyılın sonlarına doğru tahta çıktığında Asya'da Mısır etkisi güçsüzleşmiştir. Enerjik Kral Şuppiluliuma'nın hükümdarlığı altında yeni bir güç olarak yücelen Ön Asya'nın merkezindeki Hitit krallığı, öncelikle Kuzey Suriye'nin kent devletlerini, ardından Mısır'ın kuzeydeki müttefiki Mitanni'yi ele geçirip, böylelikle Merkezi Kenan'daki Mısır kontrolünü tehdit etmiştir. Bu duruma rağmen yine de I. Ramses'in Nübye'de Wadi Halfa'da bulunan tek dikilitaşı, kısa hükümdarlığı boyunca kuzeye hiçbir seferden söz etmemektedir. "Kralın esareti" sözünün, Nübye'deki olası bir askeri çatışmaya gönderme yaptığı düşünülmüştür.

Tahta çıkışında zaten çok yaşlı bir adam olan I. Ramses, tahtta ikinci senesinin sonunu getiremeden vefat etmiş ve yerine oğlu I. Seti geçmiştir; bu noktada ve I. Seti'nin oğlu ve halefi II. Ramses'in hükümdarlığının erken döneminde hem

Mısır'dan Çıkış hem de İsrail Dikilitaşı'yla uyuşan sefer ayrıntılarıyla karşılaşıyoruz.

Seti'nin ilk hükümdarlık yılının bir noktasında bir haberci şu haberle gelmiştir: "Şasu düşmanları isyan komplosu kurmaktalar. Kavim liderleri Khor'un eteklerinde toplandılar (Filistin ve Suriye için kullanılan genel bir terim) ve kargaşa ve isyan halindeler. Her biri kendi yoldaşını öldürüyor. Sarayın yasalarını ciddiye almıyorlar."

Bu seferin I. Ramses'in ölümünün hemen ardından 70 gün süren mumyalanma süreci tamamlandıktan sonra ve I. Seti yeni Firavun olarak taçlandırılmadan önce gerçekleşmiş olduğunun kanıtı vardır: "Kanıt, tahta çıkma senesinde selefinin defnine katılmak ve ilk hükümdarlık senesine denk gelen Amon Tapınağı'ndaki hayır işlerini başlatmak üzere Teb'i ziyaret ettiğinde Seti'nin ilk seferinden (Şasu'ya karşı) dönmüş olduğunu göstermektedir."[1] Bu, I. Ramses'in Sina'da İsrailli-leri takip ederken ölmüş olabileceği fikrini desteklemektedir. "Şasu" adı, Mısırlılar tarafından Batı Sami dilini konuşan göçebe halk olan Sina'nın bedevi kavimlerini adlandırmak ve onları, "Aamu" adını verdikleri Filistinlilerden ayırt edebilmek için kullanılıyordu. (Daha sonraları MS ilk yüzyıllarda "Şasu" sözcüğü, antik Mısır dilinde çoban anlamına gelen *shos* sözcüğüne dönüşmüştür.) Halk veya ülkeyi ifade edebilecek belirleyici sözcükle burada halk olarak nitelendirilmiş olan Şasu'ya karşı seferin tam öyküsü, I. Seti'nin Karnak'taki (bkz. Ek(i): Şasu Savaşları) Amon tapınağının büyük Hipostil Salonu'nun kuzey duvarının dış tarafının tümünü kaplayan rölyeflerinde bulunmaktadır. Kralın, duvarın doğu tarafının alt satırında gösterilen ve tarihi ilk yıllarına düşen ilk savaşının uç noktası, Pe-Kanan (Gazze) şehrinin ele geçirilmiş olmasıdır.

Bu doğu duvarındaki metnin ikinci ve orta satırı, I. Seti'nin kuzeyde bir savaşının daha olduğunu göstermektedir. Taç-

landırılmasından kısa süre sonra I. Seti Batı Asya'ya doğru tekrar yola çıkmıştır. Bu seferinde kral Akdeniz kıyısında Filistin'in kuzeyinde Celile Denizi'nin kuzey ucuyla aynı seviyede bir yere, muhtemelen Akka şehrine, varana kadar ordusuyla birlikte yürümüştür. Ardından ordusunu kuzeyde Yanoam, ortada Beth Shan ve güneyde Hamat şehirlerine gidecek olan üç farklı kola ayırmıştır. Bu satırın son ucu, geleneksel festivallerde Kenan ve Fenike kıyısının tümünün Firavun'un boyunduruğuna girdiğini göstererek tanrının kutlama alayıyla taşındığı görüntüde, Kenan prenslerinin Teb'deki Amon'un kutsal gemisi için Lübnan'da sedir ağaçlarını kestiklerini göstermektedir.

Karnak tapınağının batı duvarının alt kısmının ilk satırındaki bu sahneler, o zamanlar Asi Nehri kenarındaki Kadeş şehrinin güçlü bir merkez olduğu Kuzey Suriye'de bulunan Hititlere karşı bir savaşı yansıtmaktadır ancak Hititlerin gücü kırılmamıştır. Burada da Hitit savaşının tarihi bulunmasa da, olayın I. Seti'nin 1. senesinde meydana gelmemiş olduğu kabul edilmektedir. Batı duvarının ikinci orta sırası, I. Seti'nin Libyalılarla yaptığı iki farklı savaşla ilgilidir. Hiçbir tarih verilmemiştir ancak 1. seneden sonra herhangi bir zamanda meydana gelmiş olabilir. Üçüncü ve en üstteki sıra da, sağ ucunda Kadeş'te Hititlerle yapılmış olan bir savaşı temsil eden sahne dışında kayıptır.

MÖ 13. yüzyılın başlarında tahtta babası I. Seti'nin yolundan giden II. Ramses, ilk on senesini Asya'da savaşarak geçirmiştir. İlk seferi, Kenan ve Fenike kıyılarında ve muhtemelen o zamanlar Amori krallığının kontrolünde olan Simyra'da hızla yayılıp doğuda Kuzey Suriye'ye kadar vardığı 4. senede başlamıştır. Ardından Hitit kralı Muvatalli ile bağlılığı olan Amori'ye doğrudan saldırmıştır.

Sonraki senenin ilkbaharında II. Ramses bu sefer Kadeş'i ele geçirmek için Suriye'ye dönmüştür. Kendisinin de cesurca savaştığı sıkı bir çatışmadan sonra Hititleri yenmekte başarılı olmuş ve şehirlerini ele geçirmiştir. Üçüncü Asya seferi, hükümdarlığının 8. senesinde gerçekleşmiştir. Bu sefere çıkmadan önce Celile'deki kargaşayı bastırması (Şam bölgesinin kurtarılması, Fenike kıyı topraklarındaki etkisini güçlendirmesi ve Kadeş'in kuzeyindeki Amọri şehri Dapur'a saldırması) gerekmiştir. İki sene sonra ki bu hükümdarlığının 10. Senesidir, başkaldıran Dapur'a ikinci bir saldırı başlatmıştır: "10. hükümdarlık yılında veya hemen sonrasında II. Ramses'in Mısır'dan gittiği görülmektedir; belki de El-Uksur'un duvarlarında temsil edilen Mavera-i Ürdün'e seferlerini bu zamanda yapmıştır çünkü bu olay daha önceki seferlerinin anlatılarında uyumsuz kalmaktadır."[2]

II. Ramses 18. senede Beth Shan'a dönmüştür ve dönüşünü, en sonunda 21. senede yeni Hitit Kralı III. Hattuşili ile barış ve bağlılık antlaşmasıyla sonuçlanan müzakereler takip etmiştir. Bu antlaşma daha sonraları 34. senede, II. Ramses ile bir Hitit prensesi ve on sene sonra da ikinci bir prensesle evlilik yoluyla pekiştirilmiştir. Antlaşmanın hem Mısır hem de Hitit kaynaklarından öğrenilen ayrıntıları, Ek A (ii): Hattuşili Antlaşması bölümünde bulunabilir. İki ülke arasında bunu takip eden durum, Amerikan Eski Mısır bilimcisi Schmidt tarafından *II. Ramses* adlı kitabında şu şekilde özetlenmiştir: "30. sene ve ilk Jübile kutlamalarından sonra Mısır'a barış ve dinginlik gelmiş gibi durmaktadır; bu tarihten sonra savaş veya çatışma bilgisi yoktur. İnşaat etkinliklerileri Ramses'in birincil kamusal ilgi alanı olmuş gibi görünmektedir ve bilindiği kadarıyla ülkenin ekonomisi zenginleşmiştir."

II. Ramses tarafından yapılan savaşlardan bazıları, babası I. Seti tarafından Şasu'ya karşı başlatılmış olan seferlerin deva-

mı olmuştur. Delta'nın kuzeydoğusunda, Manzala Gölü'nün güneyindeki Ramses şehirlerinden biri olan Tanis'te herhangi belirli bir tarih bulunmasa da bu sefere birçok gönderme bulunmaktadır:

> V. Obelisk, Batı Tarafı: "... Şasu topraklarında büyük bir katliam yapan kişi"; IX. Obelisk, Batı Tarafı: "... Şasu topraklarını yağmalayan kişi"; II. Dikilitaş: "... Şasu topraklarının mirasını yok etti ve onları [reisleri] haraçlarını sonsuza dek Mısır'a getirmeye mecbur bıraktı"; V. Dikilitaş: "... Şasu topraklarında büyük katliam yapan kişi"; [VIII.] Dikilitaş, 3. parça: "... Şasu halkı, tutsak olarak alındı"; IX. Dikilitaş, B Tarafı, 3: "... Şasu topraklarını yağmalayan kişi".

Ayrıca Hitit antlaşması metninde ve Aşkelon bölgesinin güneyindeki Karnak'taki metinlerde "... Majestelerinin yağmaladığı Şasu"[3] halkından oluşan tutsaklardan söz edilir.

Şasu'ya karşı bu savaşlar nerede gerçekleşti? Çeşitli Mısırlı kaynakları gösteren, Liverpool Üniversitesi'nden Profesör Kenneth A. Kitchen, Seir Dağı'nın Şasu topraklarının parçası olduğu ve Yaratılış'taki (36:8-9) Edom'la eş sayılabileceği sonucuna varmıştır (Ayrıca bkz. Ek A (iii): Muhalif bir Ses). Söz edilen diğer isimler hakkında Polonyalı Eski Mısır bilimcisi Bernard Grdseloff'un "hepsi Seir/Edom, Negeb ve aralarındaki Araba çöküntü vadisinde bulunan Rbn ile Tesniye 1:1'deki Laban'ı (ve Sayılar, 33:20-21'deki Livna'yı) ve Sm't ile 1. Tarihler 2:55'teki Şimatlıları uygun şekilde karşılaştırdığını" belirtmiş ve kanıtların, "Ramses veya birliklerinin, Seir ve Edom'un üst kısımları olarak bilinen Negeb'e ve belki de arada kalan Araba çöküntü vadisinin bir kısmına saldırdığını açık bir şekilde öne sürmekte" olduğu sonucunu çıkarmıştır. Böylelikle II. Ramses'in (veya en azından birliklerinin) hem

Edom hem de Moav'da (Ölü Deniz'in güney ve güneydoğusunda) hareketleri olduğuna dair kanıtımız vardır."[4]

Bunun ardından Dr. Kitchen, II. Ramses ile Şasu arasındaki askeri çatışmalara olası tarihler vermeye geçmiştir: "Günümüzde bildiğimiz kadarıyla bu Mavera-i Ürdün olaylarını II. Ramses'in Asya savaşları kalıbına yerleştirmemiz zordur ve bu konuda bir özet yeterli olacaktır. İlk sefer, Beyrut'un kuzeyindeki Nahr el-Kelb'deki "orta" dikilitaşta belirtildiği gibi 4. senededir. Açık bir şekilde adlandırılan ikinci sefer, 5. senede Suriye'de olmuş ve kötü namlı Kadeş savaşıyla bitmiştir. Ardından 8. senede Filistin, Suriye ve Fenike'ye yapılan sefer, Ramasseum'un sütununun arka yüzünde kutlanmıştır. Ardından II. Ramses'in belki de 10. seneye ait olan ve Fenike'deki başka olayları anlatan Nahr el-Kelb'deki güney dikilitaşı gelmektedir. Bu dönemin bir noktasında da diğer belirtilerin yanı sıra Karnak'taki rölyef serileri ve El-Uksur'daki ilgili sahnelerle kutlanmış olan Suriye savaşları gelmiştir. Ancak Mısırlıların evlerine daha yakın olan Filistin'deki durumlarla da uğraşmaları gerekmiştir. Karnak'ta Aşkalon'un teslim oluşunu gösteren tarihsiz bir sahne genellikle II. Ramses'e yorulmaktadır. 18. senesinde de Beth Shan'dan gerçek anlamda somut kanıt taşımayan ancak kendi başına bölgede olayların varlığına işaret edebilecek bir dikilitaş gelmiştir. Bu da bizi 21. seneye ve ardından savaşların yazılı tarihi kanıtları bitmiş olan Hitit Antlaşması'na getirmiştir.

"Çizdiğim tablo, ilk on senesinde Ramses'in Asya etkinliklerinin Suriye ve Hitit sorununa yoğunlaştığını ileri sürebilir. Belki de bu durum, 21. senenin antlaşmasına ikilemli bir son getirmiştir. Bu arada 11-20. senelerde Filistin'de kargaşa gelişmiştir (Aşkelon rölyefi; Beth Shan dikilitaşı, Eyüp Taşı)" (Ramses'in Suriye/Filistin'de bulunan yazıtlı taşları) "Belki de Edom ve Moav girişimleri de bu döneme oturtulabilir."[5]

Asya'daki tüm askeri çatışmalar, II. Ramses'in 21. senesinde Hititlerle barış antlaşması yapıldığında Mısırlılar için son bulmuş gibi durmaktadır. Sonuç olarak Şasu ile savaşların hepsinin bu tarihten önce olmuş olması gerekmektedir.

Böylelikle elimizde, I. Seti'nin ilk senesinde Şasuların Sina'da yücelmiş ve Kenan, Edom ve Moav'a tehdit oluşturmuş olmaları durumu bulunur. Yaklaşık yirmi sene sonra II. Ramses'in döneminde Sina'yı terk etmiş ve Edom ile Moav'da bulunmuşlar. Şasu bedevilerinin birden belirmelerini ve hareketlerini, Sina'dan İsraillilerin Çıkışı'yla karşılaştırırsak, tamamen aynı rotayı takip ettiklerini görürüz. Bu gerçek Dr. Kitchen'ı da şaşırtmıştır: "Eski Ahit çalışmaları için bu yeni bilginin, Mavera-i Ürdün'ü İbranilerin ele geçirmesi ve Batı Filistin'e girmelerinin yanı sıra Mısır'dan Çıkış'ın tarihiyle de alakası vardır."[6]

İsrail Dikilitaşı'nın son sözüne geri dönecek olursak...

Var olan kanıtlar, Merenptah'ın hükümdarlığı boyunca Asya'da sadece barışın olduğunu net şekilde ortaya koymaktadır. Onun Filistin/Suriye'de herhangi bir savaş yaptığını gösteren hiçbir gönderme yoktur. Böylelikle İsrail Dikilitaşı'nın son sözü onun seferlerine değil, varisi olduğu duruma yani büyükbabası I. Seti ve babası II. Ramses tarafından oluşturulmuş duruma gönderme yapmaktadır:

- **Tehenu (Libya):** Merenptah'ın istilacı Libyalılarla savaşı İsrail Dikilitaşı'nda ve başka yerlerde anlatılmış olduğu için burada I. Seti'nin savaşları kastedilmiştir.
- **Hatti:** Hititlerin ülkesi. Sonunda bir barış antlaşması imzalanana kadar hem I. Seti'nin hem de II. Ramses'in Kuzey Suriye'de Hititlerle nasıl savaştığını görmüştük. Bu tarihten sonra herhangi bir savaş kaydı yoktur.

- **Kenan:** Aşkalon ve Gezer şehirlerini de içeren Batı Filistin toprakları. 19. Hanedan'da bu bölgeyi geri alan kişi I. Seti'dir ve onun zaferini II. Ramses pekiştirmiştir.
- **Yanoam:** Kuzey Filistin'de Celile Denizi'nin güneyindedir. 1. senesinde I. Seti tarafından ele geçirilmiştir.
- **Hurru:** İster genel olarak Filistin/Suriye'yi isterse Ölü Deniz'in güneyindeki Horite topraklarını kastediyor olsun, hem I. Seti hem de II. Ramses bu bölgelerde savaşmıştır.

Sonsözde bir diğer isim daha vardır: İsrail. Ancak Sina'ya kuzeyden saldıran, Sami kökenli bedeviler ve sabit şehir veya ülkesi olmayan göçebeler olan ve Kenan, Edom ve Moav'ı tehdit eden Şasu halkı hakkında hiçbir söz yoktur. Kanıtlara göre Merenptah'ın İsrail'le hiç savaşmamış ancak babasının ve büyükbabasının savaşmış olduğu ve bu özel durumda İsrailliler ve Şasu terimlerinin aynı halk için kullanıldığı kaçınılmaz çıkarımlardır. Musa ve İsrail kavmi Sina'da bazı yerli Midyanlı güçlerle birleştiğinde Mısırlı kâtipler tarafından başta Şasu olarak tanımlanmışlardır. Daha sonraları İsrailli kimlikleri netleştiğinde (artık Sina'da yaşamıyorlar, Filistin'e yerleşmişler) Merenptah Dikilitaşı'nın kâtibi de onları bu şekilde ayırt etmiştir.

Aralarında Dr. Kitchen da bulunan âlimlerin çoğunun bu tarihi gerçeği kabul etmesine temel engel, önyargıları olmuştur. Günümüzün en önde gelen Fransız Eski Mısır bilimcilerinden Jean Yoyotte'nin "çok sonraları İbrani kâtipler tarafından yazılmış olan Mısır'dan Çıkış öyküsü, uçuşa dair mucizevi olaylar hakkında edebi dekorasyon içermektedir"[7] dediği görüşünü dikkate almama hatasına düşmüşlerdir. Bu nedenle Mısır'ın başına gelen büyük facialarının kanıtlarını aramış ve Musa ile Yeşu adlarını Mısır metinlerinde bulmayı bekle-

mişlerdir. Daha da yanıltıcı olarak İsrail Dikilitaşı'nın yanlış yorumlanması ve Mısır'da Kalış'ın 430 sene sürdüğüne dair inançlarıyla Mısır'dan Çıkış'ın kanıtlarını Sina'da II. Ramses veya Merenptah'ın hükümlerinde, yani yanlış dönemlerde, aramışlardır.

Ancak 1960'ların başı gibi erken bir zamanda bile Delta'da ve Ramses kalıntılarında çok çalışmış olan Yoyotte, İncil anlatısının "dekorasyonunu" fark eden ve öyküsünün tarihi özünün, Şasu savaşlarının İncil'deki Mısır'dan Çıkış öyküsüne denk düşen tek olası durum olduğunu belirleyen az insandan biri olmuştur:

"Yahudilere işkence şüphesiz Şasulara (bedevilere) karşı Ramses seferinin bir parçasıdır... Mısır'dan Çıkış'ın tam tarihi tartışmalıdır. İncil'e göre Yahudiler, Ramses adlı bir şehirde çalışmış ve II. Ramses'in oğlu Merenptah'ın döneminden bir dikilitaş, İsrail'in "imhasından" söz etmiştir. Bu kanıttan onlara zulmedenlerin II. Ramses ve Merenptah olduğu ve Mısır'dan Çıkış'ın MÖ yaklaşık 1200'de Merenptah'ın döneminde gerçekleştiği sonucuna varılmıştır. Ancak aslında "İsrail Dikilitaşı" bize, bu zamana kadar Yahudilerin zaten Filistin'e dönmüş oldukları izlenimini vermektedir. İncil kronolojisi ve Eriha'daki kazıların sonuçları dikkate alındığında çilelerinin I. Seti'nin döneminde olması olası görünmektedir...

"28 satırın 25'i kralın Libya'ya karşı zaferini anlatan bir belge için 'İsrail Dikilitaşı' yanıltıcı bir isimdir. Filistin'den sadece, diğer adların yanında ünlü İsrail adının da göründüğü üç satırlık son sözde bahsedilmiştir. Ramses hükûmetine göre Mısır'dan Çıkış, diğerlerinin yanında Şasuların da olduğu bedevi işgücünün göçünden ibarettir."[8]

Mısır'dan Çıkış'ın, 19. Hanedan'ın Ramses döneminden önce gerçekleşmediğinin güçlü kanıtları bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak I. Seti tahta çıkar çıkmaz İsraillilere

karşı kuzey Sina'da ve güney Filistin'de sefere çıktığından, babası I. Ramses'in kısa hükümdarlığında İsrailliler Mısır'ı tamamen terk etmiş olmalıdırlar.

Mısır'dan Çıkış kitabına bakıldığında bu kronoloji birçok açıdan mantıklı durmaktadır. Göreceğimiz üzere Pa-Ramses (sonraları I. Ramses denmiştir) tahta çıkmadan önce Horemheb tarafından vezir, Birliklerin Kumandanı, Yabancı Ülkelerin Yöneticisi, Zarw Kalesi'nin Yöneticisi ve Ahır Beyi olarak atanmıştır. Doğu Delta'dan geldiği söylenen Ramses, böylelikle zamanında Mısır'da Horemheb'den sonra en güçlü adamdır. Hükümdar Firavun'un adını asla vermeyen İncil, İsraillilerin çetin çalışmalarıyla inşa edilmiş olan Doğu Delta şehrini Ramses olarak adlandırdığı için, bu isim Firavun'dan değil, onları bizzat çalışmaya zorlayan vezir Ramses'ten gelmiş olmalıdır. Sonra Musa hâlâ Sina'da saklanırken Tanrı ona, Mısır Kralı'nın (Horemheb) öldüğü bilgisini vermiştir. Bu durumda Musa'nın geri döndüğünde karşılaştığı kral, yeni kral (I. Ramses) olmalıdır. Yine de bu yeni kral uzun süredir hüküm sürüyor olamazdı çünkü İsraillilerin ayrılmasına izin vermediği için çektiği ve mevsimsel oldukları için doğaları gereği her biri tam bir sene süren farklı cezalardan sonra Nil tufanı gelmiştir, İsrailliler ayrılmıştır, kral da onları takip ederken ölmüştür.

İncil, takipteki Firavun'un sularda öldüğünü doğrudan söylemese de şu ima edilmiştir:

> Geri dönen sular savaş arabalarını, atlıları, İsrailliler'in peşinden denize dalan firavunun bütün ordusunu yuttu. Onlardan bir kişi bile sağ kalmadı. (Mısır'dan Çıkış, 14:28)

Ancak Kuran'da, takipteki Firavun'un da boğulduğu açık bir şekilde belirtilmiştir:

> İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım" dedi. Şimdi mi?[9] Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun. Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için, kurtaracağız. Çünkü insanlardan birçoğu âyetlerimizden gerçekten habersizdir. (X. Sure, 90-92)[10]

I. Ramses'in iki seneden daha az hüküm sürdüğü bilinmektedir. Bu nedenle Mısır'dan Çıkış öyküsünün İncil'de anlatılan bu kısmı, zamanında Eski Mısır tarihiyle ilgili bilgilerimizle olduğundan daha net bir şekilde hemfikir olamazdı. I. Ramses, Mısır'dan Çıkış döneminin Firavun'u ise, Horemheb de Baskı döneminin Firavun'u olurdu. Ancak bu olaylar meydana geldiğinde ne kadar süredir İsrailliler Mısır'da bulunmaktaydı?

5

MISIR'DA KALIŞ VE MUSA'NIN ANNESİ

Eski Ahit'teki çelişkili anlatılar, Yusuf Peygamber ve İsrailli-lerin Mısır'a geldikleri zamanın tam tarihine ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce gördüğümüz üzere Mısır'da Kalış için bize 430 sene, 400 sene ve dört nesil olmak üzere üç dönem verilmiştir. *Krallar Vadisi'nde bir Yabancı* kitabımda İncil editörü tarafından 430 sene rakamına yanlış bir şekilde nasıl ulaşıldığını açıkladım. Öncelikle Mısır'a Geliş'in Eski Ahit'teki öyküsünde geçen dört nesli, sanki her nesil babasının bir yüzyıldan fazla yaşayıp öldüğü gün doğmuş gibi toplamıştır:

Levi	137 sene
Kehat	133 sene
Amram	137 sene
Musa	120 sene
Toplam:	527 sene

Ardından Levi'nin Mısır'a Geliş'ten önce yaşadığı seneleri (elli yedi) (Talmud'a göre Mısır'a Geliş'ten sonra seksen sene yaşayıp 137 yaşında ölmüştür) ve Mısır'dan Çıkış'tan sonra Musa'nın yaşamış olduğu söylenen kırk seneyi çıkarmıştır.

Bu da ona toplam 430 seneyi vermiştir. Bu hesaplama şekli açık bir şekilde güvenilmezdir. Birçok İncil âliminin Mısır'da Kalış için verilen 430 senenin harfiyen alınmaması gerektiği görüşümle hemfikir (çeşitli açıklamalar öne sürülmüştür) olduğunu öğrendiğime sevinsem de, Eski Mısır bilimcilerinin çoğu şaşırtıcı bir biçimde bunu meydan okunmaması gereken kutsal bir rakam olarak görüyordu.

Mısır'da Kalış'ın süresi hakkında yorum yapmış olan saygın İncil âlimlerinden biri ve Kudüs İbrani Üniversitesi'nin eski İncil Araştırmaları Profesörü olan merhum Umberto Cassuto şöyle demiştir: "... Tevrat'ta verilmiş olan sayılar çoğunlukla yuvarlanmış veya semboliktir ve amaçları, uyumlu yapılarıyla bize bir şey öğretmektir. Bu sayılar Eski Doğu'da, günümüzdeki ondalık sisteme benzer bir yeri olan altmışlı sistem temeline bağlıdır.

"Bu sistemdeki kronolojik birim, Babillilerin šūš dediği altmış yıllık bir dönemdir. Bir šūš altmış seneden ve iki šūš da yüz yirmi seneden oluşmaktadır ve bu söz, Yahudiler tarafından günümüzde de kullanılan bir deyiştir. Bir şeyin uzun bir süre sürdüğünü veya büyük miktarda birimlerden oluştuğunu belirtmek için 600, 6000, 600.000 veya 300, 3000, 300.000 veya 120, 360, 1200, 3600 gibi altmışlı sisteme uygun büyük miktarları temsil eden yuvarlak bir figür kullanılırdı. Daha da büyük bir rakama işaret etmek istendiğinde bu figürlere yedi veya yedinin katlarında eklemeler yapıldığını da gösterdim. Örneğin 127 sayısı (Yaratılış, 23:1) bu sistem temel alınarak verilmiştir."[1] Profesör Cassuto başka bir yerde, İncil'de sık sık rastlanan kırk sayısının da aynı şekilde bir zaman dilimini temsil etmek için kullanıldığını ve harfiyen kabul edilmemesi gerektiği düşüncesini ifade etmiştir.

Ardından, iki İsrailli geleneği olan Mısır'da Kalış'ın 430 sene (altı kere altmış, artı yetmiş) ve dört nesil sürdüğünü

birbirleriyle uyumlu hale getirmeye çalışmıştır. Dört nesil olarak Levi, Kehat, Amram ve Musa'nın kardeşi olabileceği söylenen Harun'u belirtmiş ve Eski Ahit'te onlar için verilmiş olan seneleri toplamıştır. Bu yaklaşımın şu nedenlerle uygun olduğunu öne sürmüştür:

a) Her bir nesil sürgünleri süresince sürgünün yükünü çekmiştir ve dönemin belirli bir kısmı boyunca başka bir nesille paylaşılmış olmasıyla sıkıntısı azalmamıştır; böylelikle çekilen sürgünün toplam uzunluğunu hesaplarken her bir neslin çektiklerini bütünün hesabına katmak gerekçelenmektedir.
b) Mezopotamyalıların kronolojik hesaplamalarında da benzer ve paralel bir sistem kullanılmıştır. Sümer Kral Listesi'nde biri bir şehirde diğeri başka bir yerde hüküm sürmüş ve kısmen yaşıt olan hanedanlar peş peşe kaydedilmiş, birbirlerinin ardından tahta geçmiş gibi görülmüştür. Sonuç olarak bu hanedanların hüküm sürdüğü seneleri toplarsak ilk hanedanın başlangıcından sonuncunun sonuna kadar geçen zamanı aşan bir rakam elde etsek de aslında krallık dönemlerinin toplamına ulaşmış oluruz.

Bunun ardından Profesör Cassuto şu hesaplamayla devam etmiştir:

Levi	137 sene
Kehat	133 sene
Amram	137 sene
Harun	83 sene
Toplam:	490 sene

Burada "[bu toplamdan] bir zaman birimi olan altmış seneyi çıkardığımızda (Mısır'a göç etmeden önce Levi ve Kehat'ın Kenan'da geçirdikleri zamanı hesaba katmak için), Mısır'dan Çıkış 12:40'ta kaydedilmiş olan 430 senelik dönemi

tam olarak elde etmiş oluruz" diye işaret etmiştir. Böylelikle 430 sene, dört neslin toplam uzunluğudur; İsraillilerin Mısır'a gelmeleri ve buradan ayrılmaları arasında geçen zamanı temsil ettiği düşünülmemelidir.

Sadece iki İbrani nesli, Amram ve Musa, aslında Mısır'da doğmuştur (Kehat, babası Levi ile gelmiştir; Yaratılış, 46:11) ve Mısır'a Geliş'in zamanını belirlemeye çalışmak için Mısır'dan Çıkış zamanının Firavun'u I. Ramses'in hükümdarlığından geriye doğru gidersek hesaplama, o zamanlarda evlenmiş ve çocuk sahibi olmuş genç İbrani erkeklerinin yaşlarına bağlı olur. Mısır'a Geliş zamanının ise Mısır'dan Çıkış'tan kırk ila seksen sene öncesindeki aralıkta aranmasının öne sürülmesi mantıklı görünmektedir.

Bu noktada *Krallar Vadisi'nde bir Yabancı*'da Yusuf Peygamberin, kraliyet kanına sahip değil gibi görünmesine rağmen bu yüzyılın başlarında Krallar Vadisi'nde mumyası bulunan hem IV. Tuthmose hem de III. Amenhotep'in veziri, Ahır Beyi, Kralın Savaş Arabaları Vekili olan Yuya ile a ̣nı insan olmasının, bu kronolojiye nasıl uyduğunu farklı bir yaklaşımla göstermeye çalışmak yararlı olabilir.

Yusuf/Yuya Mısır'a II. Amenhotep hükümdarlığında köle olarak gelip Firavun'un muhafızlarının lideri olan Potiphar'ın evinde kısa süreli hizmetinden ve asılsız zina ithamını takip eden hapsinin ardından Yusuf gibi hayalperest olan IV. Tuthmose tarafından serbest bırakılıp vezir olarak atanmıştır. Görevine başladığında İsrail kavmini kendisine Mısır'da katılmaları için Kenan'dan getirmiştir ve onlar da Doğu Delta'daki Goshen'e yerleşmiştir.

Yaratılış kitabına göre Mısır'a yerleşmiş olan İsraillilerin toplam sayısı yetmiştir. Ancak bize sadece 69 isim verilmiştir; 66 kişi gelmiştir, buna Yusuf ile Manasseh (Mısırcada Anen) ve Ephraim (Mısırcada Aye) adlı iki oğlu eklenmiştir. İsrail

kavminin yetmişinci üyesinin zaten Mısır'da olduğu mantıklı bir çıkarımdır. Bu kişinin Yusuf'un kızı Tiye olabileceğine inanıyorum. Onun adı neden belirtilmemişti? Bunun nedeni, anlatılan öykü için özellikle önemli olmadığı sürece İncil'de kadınların adlarını belirtmemenin yaygın olması olabilirdi. Ya da Mısır'dan Çıkış'ın etrafındaki bitmek bilmeyen karamsarlıkta, en büyük liderleri Musa'nın Mısır-İsrail karışımı kökenden geldiğini gösterecek bir durum olan Mısır kraliyet ailesi ile İsrail kavmi arasındaki bu tarihi bağlantıyı gizlemek için yüzyıllar sonra İncil editörü tarafından bu kadının adı saklanmış olabilirdi.

Yusuf ile günümüzün uşağı ile nedime görevlerini birleştiren bir görev olarak kralın "süsü" (*khrt nsw*) olan karısının konumları, ikisinin de kraliyet evinde yaşıyor olmaları anlamına geliyordu. Böylelikle genç prens Amenhotep, Tiye ile büyüyüp ona âşık olmuştur. Genç prens 12 yaşlarındayken babasının zamansız ölümünün ardından tahtı miras yoluyla almak için muhtemelen küçük bir çocuk olan kardeşi Sitamun'la evlenmiştir ancak kısa süre sonra da Tiye ile evlenip Sitamun yerine onu Büyük Kraliyet Eşi (kraliçe) yapmıştır. Düğün zamanında Tiye'nin yaklaşık sekiz yaşında olduğu kanıtı, IV. Tuthmose'nin Yusuf'u vezirlik dâhil olmak üzere çeşitli mevkilere sekiz senelik kısa hükümdarlığının erken zamanlarında atamış olduğuna işaret etmektedir.

Bildiğimiz üzere Tiye, Akhenaton'un annesiydi; ancak Musa ve Akhenaton aynı kişiyse Musa'nın da annesi olması gerekirdi.

Mısır'dan Çıkış kitabının ikinci bölümü Firavun'un kızını Musa'nın kraliyet ailesinden olan annesi olarak tanımlasa da, Kuran'a göre annesi Firavun'un karısı olan kraliçeydi. İki kutsal kitabın da –ister Tanrı'nın vahiyi ister edebi kaynak olarak

ele alınsın– aynı kaynağa sahip oldukları düşünüldüğünde, (özellikle de Mısır geleneklerinin evli olmayan bir prensesin bir çocuk evlat edinmesine izin vermeyeceğinden) bu önemli konuda anlaşmış olmamaları çözülmesi gereken bir sorundur. O zaman bu farklılık nasıl oluşmuştur?

Bu yanlış anlaşılmanın iki kaynağı vardır. İlk olarak, Mısır'dan Çıkış kitabını yazan kâtip, Musa'nın annesinin İsrailli olduğu ve bu kadının "Firavun'un evi" anlamına gelen *b-t Phar'a* olduğu şeklinde iki gelenekle karşı karşıya kalmıştır. Yusuf'un Yaratılış kitabındaki öyküsünde zaten yer verilmediği için Yusuf'un, daha sonraları Firavun'un eşi olan Tiye adında bir kızı olduğundan bihaber olan kâtip bu ilk zorluğu, biri Musa'yı doğurmuş olan İbrani ve diğeri de onu evlat edinip oğlu gibi büyüten kraliyet ailesi mensubu olmak üzere iki anne yaratarak çözmüştür. Bu manevi anneyi, kraliçe yerine prenses olarak tanımlamasının dilbilimsel bir açıklaması vardır.

Erken dönem İbranicede "kız evlat" ve "ev" anlamına gelen sözcükler aynen *b-t* şeklindedir ve Mısırca kullanımını bilmeyen herhangi biri tarafından yanlış yorumlanmaya açıktır. Bir Mısırlı için "ev" sözcüğü eş sözcüğünü vurgulamak için de kullanılmış ve aslında hâlâ da kullanılmaktadır; bir İbrani içinse bina anlamında "ev" veya "ev halkı" anlamına gelmekteydi. Sonraları hem İbranice, hem de yazılı olarak hiçbir sesli harfin bulunmadığı Antik Mısır dili, uzun seslileri belirtmek için *y* gibi bazı sessiz harfleri kullanmaya başlamıştır. Böylelikle örneğin Yaratılış kitabında Yusuf'un babası Yakup öldüğünde *b-t Phar'a* sözcüğünün biraz farklı bir yazılışını görürüz. Defnedilmesi için onu Kenan'a geri götürmeye izin isteyen Yusuf, doğrudan kralla değil, İbranicede "Firavun'un evi" anlamına gelen *b-y-t Phar'a* ile konuşmuştur: "Yas günleri geçince, Yusuf firavunun ev halkına, 'Eğer benden hoşnut

kaldınızsa, lütfen firavunla konuşun' dedi..." (Yaratılış, 50:4). "Firavun" sözcüğü zaten "büyük ev" anlamına gelmektedir. Böylelikle *b-y-t Phar'a* sözcüğü, Mısır dilinde kraliçe anlamına gelebilecek olan "büyük evin evi" sözüne işaret etmektedir; bu durumda kraliçe de, Yusuf'un babasının defnedilmesinde aracılığını dilediği öz kızı Tiye olarak ele alınabilir.

Yaratılış kitabında daha önceleri Yusuf'u köle olarak satan kardeşlerin kıtlık zamanında Mısır'a ikinci yolculuklarında da benzer bir kullanımın örneği vardır. Bu durumda Yusuf gerçek kimliğini ortaya koymuş ve duygulanıp "o kadar yüksek sesle ağladı ki, Mısırlılar ağlayışını işitti. Bu haber firavunun ev halkına da ulaştı" (Yaratılış, 45:2). Bu durum, Yusuf'un ağlayışının kraliyet evinde duyulabilecek kadar yüksek sesli olduğu şeklinde yorumlanmıştır ancak ben bu durumu kızı olan kraliçenin, abilerinin gelişinin haberini alması şeklinde yorumluyorum.

Sözcüğün tekrar kullanıldığı ikinci örnek yine *b-y-t Phar'a* sözcüğüdür. Ancak Mısır'dan Çıkış kitabında Firavun'un yıkanmaya gidip, sazlarda İbrani çocuğu bulan ve sonra onu evlat edinen kızının öyküsünde *y* yoktur ve elimizde sadece *b-t Phar'a* vardır. Eski Ahit'in kalıcı şeklini aldığı, yazılı İbranicenin erken dönemleri olan MÖ 9. yüzyıl boyunca bu üç sözcüğün her seferinde "Firavun'un evi"; hükümdar kraliçe anlamına gelmekte olduğu ve kâtip "ev" sözcüğünün Mısır dilindeki özel kullanımını bilmediği için yazılı İbranice geliştikçe Yaratılış'taki iki göndermeye *y* harfinin daha sonra eklendiği kuşkularım var. Saptaması zor olsa da bu kuşkum haklı çıkmıştır.

Elimizdeki İbrani Masoretik metni, yalnızca MS 10. yüzyıla kadar geri gider ve bu konuya ışık tutamaz. Eski Ahit'in, Ölü Deniz'in yanındaki Kumran'ın mağaralarında bulunmuş olan ve bazıları MÖ 2. yüzyıla dayanan kısımları da aynı şe-

kilde sonuçsuzdur. Bu konuda onay, sonunda Moav Taşı tarafından sağlanmıştır. Bu yazılı siyah bazalt taşı, İsrail'e başkaldırısını ve ardından birçok önemli şehri yeniden inşa etmesini (II. Krallar, 3:4-5) kutlamak için Dhiban'da (İncil'deki Dibon, Ölü Deniz'in doğusunda) Moav Kralı Meşa tarafından bırakılmıştır. Taş, 19 Ağustos 1868'te Kilise Misyonerlik Topluluğu ile çalışan Alman misyoner din adamı F. Klein tarafından bulunmuştur. Yazıt, babası Moav'a otuz sene hükmetmiş olan "Meşa, ben Chemosh, Moav Kralı" zaferine gönderme yapmaktadır. Onun (Meşa'nın) İsrail'i esaretten nasıl kurtardığını ve tanrısı Chemosh'u nasıl onurlandırdığını anlatmaktadır.[2]

Pensilvanya Üniversitesi'nde profesörlük yapan Amerikalı arkeolog James B. Pritchard şöyle demektedir: Meşa Taşı'nın tarihi, II. Krallar 3:4'te Meşa, Moav Kralı kaynağına bağlı olarak MÖ yaklaşık 849'dan sonra olarak belirlenmiştir. Ancak dikilitaşın içeriğinin kralın hükümdarlığının sonlarına doğru bir tarihi işaret etmesinden dolayı 840 ila 820 arasında konumlandırılması, belki de yuvarlanıp MÖ 320 denmesi olası görünmektedir."[3] Metin şöyle der: "Ben Meşa, Chemosh'un oğlu. Moav Kralı. Tüm halka şunu dedim: 'Her biriniz kendi evinde kendisi için bir sarnıç yapsın.'"

Zamanında İsrail'deki Yahudiler tarafından yazıda kullanılan Sami dilinde yazılmış olan yazıt, "ev" sözcüğünün o zamanlar sadece *b-t* olarak yazılıp "*y*" harfinin konulmadığını ve kız evlat için kullanılan sözcükle aynı olduğunu doğrulamaktadır. Bu durum, Fenike dilindeki yazılışı için de doğrudur.[4]

"Ev" ve "kız evlat" aynı şekilde yazıldığından onları ayırt etmek için bir neden yoktu. İbrani dili, yazılışını biraz değiştirerek iki farklı sözcük oluşturmayı mümkün kıldığında durum değişmiştir. "Ev" sözcüğünün Mısır dilinde "karı" anla-

mına geldiğini bilmedikleri için kâtipler bu durumda kendilerini bir ikilemin içinde bulmuştur. Olanlar artık netleşmeye başlamıştır. Sözcük sadece "ev" veya "ev halkı" anlamına gelseydi, babasının cenazesi için Yusuf'un Firavun'un evine gitmesi ve ağlayışının kralın evinden duyulabilmesi mantıklı olurdu ancak kralın ev halkının tümünün "yıkanmak için nehre inmiş" (Mısır'dan Çıkış, 2:5) olmasını veya çocuğa annelik yapmasını öne sürmek hiç de mantıklı değildi. Kâtip böylelikle Mısır'dan Çıkış başvurusunda "kız evlat" sözcüğünün diğer anlamını tutmaya karar kılmıştır ancak anlamını, aslında Firavun'un karısı ve kraliçeyi vurgulayacak şekilde "ev" sözcüğüyle değiştirmeliydi.

Profesör Cassuto'nun alıntıladığı üzere kaynağı yine Mısır'dan Çıkış kitabında olan benzer bir anlam karmaşası varsır: "Böylece Musa karısını, oğullarını eşeğe bindirdi; Tanrı'nın buyurduğu değneği de eline alıp Mısır'a doğru yola çıktı..." (Mısır'dan Çıkış, 4:20). Profesör Cassuto şöyle yorumlamıştır: "Erkek evlat sözcüğünün çoğul hali biraz zordur, şimdiye kadar sadece bir oğuldan (Gerşom) söz edilmiştir (Mısır'dan Çıkış, 2:22) ve biraz aşağıda Mısır'dan Çıkış 4:25'te Musa ve Sippora'nın sadece bir oğlu olduğunu öğrendiğimizde 'erkek evlat' sözcüğünü tekil halde buluruz. Muhtemelen buradaki eski yazılışı *b n h* şeklindeydi, bu da tekil veya çoğul olarak okunabilir ve aslında tekil kastedilmiştir; ancak katip yeni yazılışı sunduğunda *ba na w* [oğulları] (Eski Ahit'in Yunan versiyonu olan Septuagint'te de çoğuldur) yazmıştır çünkü daha sonraları Mısır'dan Çıkış 18:3-4'te söz edilen iki oğul zaten doğmuştur."[5]

Böylelikle Musa'nın kraliyet ailesindeki annesi Mısır Kraliçesi'dir. Ancak hangi kraliçe? Daha önce gördüğümüz üzere (İkinci Bölüm) MÖ 3. yüzyıl tarihçisi Manetho, III. Amenhotep ile Kraliçe Tiye'nin hükümdarlığını (Habu'nun

oğlu hâlâ hayattayken, kralın 34. senesinden biraz önce), Akhenaton'un müritlerinin zulmüne neden olan dini başkaldırının doğru zamanı olarak belirlemiştir. Ve Redford, bunların sadece Manetho'nun zamanının popüler öykü ve geleneklerine göre uydurulmadığını, bunun yerine tapınağın kütüphanesinde bulduğu, öncelikle sözlü olarak yayılmış ve sonradan yazıya aktarılmış olan eski geleneklerden aldığını öne sürmüştür.

Musa'nın doğumu ve ölümünden sonra sonunda kaçışına dair Kuran'daki anlatı (XX. Sure: 38-40 ve XXVIII: 7-15) ile İncil'deki anlatıyı (Mısır'dan Çıkış, 2:1-12) karşılaştırdığımızda, öykülerin temelde aynı olduğunu ancak bazı ilginç farklılıklar içerdiğini görürüz:

MISIR'DAN ÇIKIŞ	**KURAN**
Levi evinden biri, kendisine bir erkek çocuğu veren Levili bir kızla evlenir. Kadın çocuğu, Nil'in kıyısındaki sazlıklara hasır bir sepetin içinde saklamadan önce üç ay saklar.	Musa'nın annesi bir süre çocuğu besler. Ardından onun öleceğinden korktuğu için, onu bir sandığa koyup *suya* atar; sandık kıyıya doğru süzülür.
Çocuğun ablası uzaktan izler. Ancak Firavun'un kızı nehre yıkanmaya indiğinde onu gördüğü için konumunun Firavun'un evine yakın olduğu görülür. Prenses hasır sepeti saklandığı yerde görür ve alması için hizmetçisini gönderir. Sepeti açan kız ağlayan bebeği görür ve ona acır.	Çocuk, "Firavun'un insanları" tarafından alınır. Firavun'un karısı, onlardan çocuğu öldürmemelerini ister.

	Musa'nın annesi, çocuğun güvenliğinden endişelenir ve korkularını açığa vurmak üzeredir. Musa'nın ablasından onu takip etmesini ister ve böylelikle kardeşi, Firavun'un insanları fark etmeden izler..
Ablası, çocuk için bir sütanne getirmeyi önerir. Prenses kabul eder ve abla, çocuğun annesini getirir. Prenses, kadından para karşılığı çocuğu emzirmesini ister.	Çocuk beslenme için sütanneyi reddeder ancak ablası gelir ve onlar için çocuğa bakabilecek bir ev olduğunu söyler.
Çocuk büyür ve sütanne-anne, Firavun'un kızına çocuğu kendi oğlu gibi büyütmesi için geri verir. Firavun'un kızı çocuğa Musa adını verir.	Musa öz annesine döner.
Musa büyür ve İsrailli akrabalarını ziyaret etmeye giderken bir İbrani'yi döven bir Mısırlıyı görür ve onu öldürür.	Musa büyür. Bir gün sakinleri fark etmeden şehre girer ve biri kendi dinine mensup diğeri de düşman olmak üzere iki insan görür ve düşmanı öldürür.

Bu anlatılardaki önemli farklılıklar şu şekildedir:

- Kuran'daki öykü bize Musa'nın ebeveynlerinin adlarını vermez.
- İncil'deki öykü bize hasır sepetin nehrin kenarına konulduğunu söylerken Kuran "su" der, bu da nehre bağlanan bir göl olabilir.
- İncil'e göre Firavun'un kızının (daha önce gördüğümüz üzere eşi de olabilir) çocuğun kurtarıcısı olduğu söylenirken, Kuran'a göre bu "Firavun'un insanları" olarak belirtilmiştir.

- İncil'deki versiyon, çocuk Firavun'un sarayının dışındaki sazlıklara sepetiyle saklandığında Musa'nın ablasının izlediğini söyler, ancak Kuran'da durum böyle değildir; çocuk 'Firavun'un insanlarının" eline geçtikten sonra ancak annesi, o sırada yakında olması gereken çocuğun ablasını çocuğu takip etmesi için çağırır, o da çocuğu gizlice takip eder; bu da olayın sarayda geçmiş olduğuna işaret eder.
- Kuran'a göre çocuk, "Firavun'un insanlarının" eline geçene kadar çocukla hiçbir alakası olmayan Firavun'un karısı, bunun ardından muhtemelen muhafızların onu öldürmesini engellemek için olaya karışır.
- Kuran'da anlatıldığı üzere, çocuk "Firavun'un insanlarının" gözetimine girdikten sonra, annesi onun başına gelebileceklerden endişelenmeye başlar. Sarayda neler olduğunu bilecek konumda değilse neden endişelenir ki?
- Kuran'a göre annesi, çocuğun güvenliği hakkındaki gizli korkularını açığa vurmak üzeredir. Bu bilgi, çocuğun annesi ile Firavun'un karısının aynı kişi olduğunun en güçlü işaretidir. Çocuğu öldürülmekten kurtarmak için olaya karışmasından sonra çocuk ondan alınır. Ardından o kadar endişelenir ki bebeğin annesi olduğunu söylemek üzeredir ancak bunun yerine sarayda ne olduğunu öğrenmek için çocuğun ablasını gönderir.
- Kuran'a göre Musa'nın ablası "Firavun'un insanlarını", çocuğu öldürmek yerine ona bakabilecek bir aileye verilmesine ikna eder. Burada başka bir önemli nokta vardır. İncil'e göre çocuğun büyütülmek üzere Firavun'un kızına geri verildiği belirtilirken Kuran, bu olayın aslında Musa'nın öz annesine geri dönüşü olduğunu net bir şekilde belirtir.
- Kuran'daki öykü, Musa'nın saraydan çıkıp "şehre girdiğini" belirtir, böylelikle sarayın şehirden çok uzakta olma-

dığını ima eder ve buradaki "fark edilmeden" sözcüğü o zaman yalnızca prens kıyafeti giymediği ve muhafızlarla gezmediği anlamına gelebilir.

- Öldürme olayının İncil'deki anlatısı kavga eden iki adamın birinin Mısırlı diğerinin de İbrani olduğunu söylerken Kuran'daki versiyonu, onları Musa'nın dininden biri ve bir düşman olarak tanımlar, bu da Sina'ya kaçışından bile önce Musa'nın, müritleri ve düşmanları olan farklı bir dine mensup olduğunu ima eder.

6

MEŞRU OĞUL VE VARİS

Musa ile Akhenaton'un aynı kişi oldukları henüz kanıtlanmaktan uzaktır. Bununla birlikte, bu varsayımdan yola çıkarak, en büyük Yahudi kahramanın Eski Ahit'te ve diğer kutsal kitaplarda bulunan çeşitli ve bazen abartılı yaşam öyküsünün ardındaki tarihi gerçeklerin ana hatlarını ortaya çıkarmak ve dünyanın onu neden Musa olarak tanıdığına bir açıklama getirmek mümkündür.

III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye'nin ikinci oğlu olan Musa, benim inancıma göre muhtemelen MÖ 1394 senesinde tahkimatlı hudut şehri Zarw'da doğmuştur (ayrıca bkz. On Birinci Bölüm). Abisi Tuthmose, çoktan gizemli bir şekilde yok olmuştur ve Musa'nın hayatına tehditler olması düşünüldüğünde Tuthmose'nin ortadan kayboluşunun doğal nedenlerden olmaması daha olasıdır. Kralın genç prenslere düşmanlığının nedeni, anneleri Tiye'nin yasal bir varis olmayışıdır. Bu nedenle de Devlet tanrısı Amon'un eşi olarak kabul edilemezdi.

Buna ek olarak, Mısır-İsrail karışımı kökenden gelen çocukları Mısır geleneklerine göre tahtın varisi olarak görülemezdi. Eğer oğulları tahta çıkarsa bu Mısır'da Mısırlı ve Amonlu olmayan yarı İsrailli yeni bir hanedan kurmak ola-

rak görülürdü. Amon rahipleri ve Mısır'ın eski geleneklerinin bekçisi olan asilleri Akhenaton'u bu şekilde değerlendiriyordu. Amon'un oğlu pozisyonunu ilk reddeden o değildi; tahtın meşru varisi olarak onu kabul etmeyi reddedenler Amon müritleriydi.

Sonuç olarak hanedanlığa tehdit ve rahiplikle çatışma olasılığından kral, ebelere, Tiye'nin çocuğu erkek olursa onu gizlice öldürmeleri emrini vermiştir. Talmud'daki öykü, Firavun'un önlemek istediği şeyin Musa'nın öldürülmesi olduğunu doğrulamaktadır çünkü Musa'nın doğup hayatta kaldığını öğrendikten sonra tüm İsrailli erkek çocukları doğduklarında öldürme girişiminden vazgeçmiştir: "Musa Nil'e atıldığında onlar [Firavun'un astrologları] Firavun'a, mesihin çoktan suya atılmış olduğunu söylediler, bunun üzerine de Firavun, tüm erkek çocukların öldürülmesini söyleyen emrini kaldırmıştır. Gelecekteki tüm erkek çocukların kurtulmuş olmasının yanı sıra Musa ile birlikte Nil'e [önceden] atılmış olan çocuklar bile kurtulmuştur."[1]

Zarw büyük ölçüde göller ve Nil'in bir koluyla çevriliydi. Oğlunun hayatının tehlikede olduğunu belki de ebelerden öğrendikten sonra Tiye Musa'yı Goshen yakınlarındaki İsrailli akrabalarının koruması için suyoluyla göndermiştir. Ancak İncil'deki öykü bize kralın hâlâ Musa'dan korktuğunu söylemektedir. Musa küçümsenen Asyalı çobanların çocuğu olmaktan ibaretse neden yüce Firavun ondan korkar ki? Bu durumda Hanedan'a nasıl bir tehdit olabilirdi ki?

Musa gençliğinin çoğunu, temsili olmayan bir Tanrı'ya inanan geleneksel İsrail inançlarını özümseyerek geçirmiştir. Olgun bir çocuk olduğundan ancak Yukarı Mısır'ın başkenti ve Devlet tanrısı Amon'un başlıca ibadet yeri olan Teb'e yerleşmesine izin verilmiştir. O zamana kadar babasının sağlığı kötülemeye başlamıştır ve buna bağlı olarak Tiye'nin

gücü artmıştır. Oğlunun tahtın varisi olmasını sağlamak için III. Amenhotep'in *kendi* kız kardeşi ve yasal varis olan Sitamun'dan kızı, yani üvey kız kardeşi Nefertiti ile evlenmesini ve Nefertiti'nin rahip ve asilleri yatıştırmadaki rolünü vurgulayarak babasının ortak kralı olarak atanmasını ayarlamıştır.

Dini fikirleri zaten iyice gelişmiş olan Musa, Karnak ve El-Uksur'da (Luxor) Tanrı'sı Aton'a tapınaklar inşa ederek ortak krallığının başından itibaren Amonlu rahipleri gücendirmiştir. Gitgide daha saldırgan hale gelen bu iklimde Tiye en sonunda onu Teb'i terk edip 322 km kuzeyde neredeyse Teb ile Doğu Delta'nın ortasında olan Tell el-Amarna'da kendisine yeni bir başkent kurmaya ikna etmiştir. Musa, yeni şehrine yeni Tanrı'sının şerefine Aton'un ufkunun şehri anlamına gelen Akhetaten adını vermiştir.

İsraillilerin büyüyen gücünden yaşlı kral bu dönemde endişelenmeye başlamış ve onlarla nasıl baş edileceğini tavsiye arayışına girmiştir. Ancak bu sadece sayılarının çoğalmış olması ve düşmanlarına katılabileceklerinden değildir; sayılarındaki çoğalma onun için çalışacak daha fazla köle anlamına gelebilir ve yabancı saldırganların gözünde onu daha güçlü yapabilirdi. Burada uğraştığımız şey aslında dini devrimdir. Bu zamana kadar İsraillilerin sayısındaki büyük artış sadece doğum oranlarıyla ilgili değildir; Musa'nın Tanrı'sı Aton'un tek doğru Tanrı olduğunu ilan etmesi, yeni dine geçmelerinin sonucunda İsrailli olarak değerlendirilen birçok Mısırlı yandaşının ilgisini çekmiştir. Başka kanıtlara göre de aralarında rahipler ve eğitimli kişiler olan İsrailliler, Manetho'nun dediklerine göre, politik önem kazanmış ve ülkede yüksek pozisyonlara da gelmiştir. Aynı zamanda Musa'yı Amarna'ya kadar takip etmeyen müritleri, Manetho'ya göre taşocaklarında ağır işe zorlanmıştır.

Musa'nın tek tanrılı fikirleri Amarna'da daha da gelişmeye devam etmiş ve 38. senesi biten babası III. Amenhotep'in ölümünden sonra tek hükümdar olduğunda Mısır'ın eski tanrılarının tapınaklarını kapatmış, onlara giden tüm finansal desteği kesmiş ve rahipleri evlerine göndermiştir. Bu hareketleri o kadar amansız bir hınca neden olmuştur ki Musa 15. senesinde kardeşi Smenkare'yi Teb'e ortak kralı olarak koymak zorunda kalmıştır. Bunu yapması son hesaplaşmayı sadece geciktirmeye yaramıştır. 17. senesinde Musa, Yusuf Peygamber'in (Yuya) ikinci oğlu olan amcası Aye tarafından yaşamına kasteden bir komployа karşı uyarılmıştır ve o da tahttan çekilip firavunluk yetkisinin sembolü olarak tepesinde bronz bir yılan bulunan değneğini de alarak Sina'ya kaçmıştır. Musa'nın gitmesinden sonra Smenkare uzun süre kalamamıştır, belki de birkaç gün kalabilmiştir ve Musa'nın, eski kralları geri getirmiş ama yanında Aton'a de tapılmasına izin vererek tavizde bulunmuş olan oğlu çocuk kral Tutankamon tahta geçmiştir. Tutankamon en az dokuz, belki de on sene hüküm sürmüştür, ardından yerine büyük amcası Aye geçmiştir ve Aye, ordunun lideri Horemheb Amarna hükümdarlığının sonunu getirmeden önce dört sene boyunca hüküm sürmüştür.

Zamanında ülkeyi ikiye bölmüş olan hınç, Horemheb ve onun ardından gelen Ramses krallarının hareketlerinde görülmektedir. Mısır'ın hafızasından onların tüm izlerini silmek için yapılan sahte bir seferde Amarna krallarının adları kral listelerinden ve heykellerden silinmiştir. Akhenaton'un adını konuşurken bile ağza almak yasaktır. Ayrıca İsrailliler Pithom ve Raamses hazine şehirlerini inşa etmek üzere ağır işe atanmıştır.

Horemheb'in ölümünden sonra 18. Hanedan'ın yasal bir varisi yoktur. Horemheb'in yaşlı veziri Ramses, 19. Ha-

nedan'ın ilk hükümdarı I. Ramses olarak tahta geçmiştir. Horemheb'in ölümünü duyan Musa, Ramses'in taht hakkına karşı çıkmak için Sina'dan dönerken beraberinde saltanat asası olan bronz yılanı getirmiştir. Mısır'ın bilge adamları, tahtın rakip şikâyetçilerinden hangisininhaklı olduğuna karar vermek için toplanmıştır. Ancak Musa'yı yasal varis olarak seçseler de Ramses'in orduyu kontrolü altında tutması güç mücadelesinde belirleyiciydi. Buna karşı Musa kısa süreliğine müritlerini Zarw'da bir topluluk olarak yerleştirmeyi başarmıştır, bu da İsrailliler için 1871'de Fransız başkentindeki kısa ömürlü Paris Komünü'ne benzetilebilir. Hükümdar olarak eski görevini geri alma girişiminde başarısız olan Musa sonunda I. Ramses'i kendisinin ve İsraillilerin ülkeden ayrılmasına izin vermeye ikna etmiştir.

Baskı ne kadar sürmüştür? Mısır'dan Çıkış kitabındaki kronoloji doğruysa Musa'nın ölümünden *önce* başlamış, o büyürken 18 veya 20 yıl boyunca veya Mısır'dan Çıkış'a liderlik etmek için son dönüşünden önce sürgün seneleri boyunca sürmüş olması gerekir. Bu da iki yığınak şehrini inşa etmek için gereğinden uzun bir süre olan onlarca yıllık bir dönemdir. Aslında Mısır'dan Çıkış kitabındaki Baskı öyküsü, farklı dönemlerde gerçekleşmiş olan üç farklı olayı birbirine bağlamaktadır: birincisi İsrailli erkek çocukları öldürme planı, ikincisi Teb'deki rahiplerle daha fazla çatışmadan kaçınmak için yeni başkentini Amarna'da kurmak zorunda kaldığında Akhenaton tarafından yapılan dini başkaldırının bütün hızıyla devam etmesidir. Üçüncüsü de Amarna hükümdarlığının tamamen devrilmesinden sonra İsraillilerin Horemheb tarafından sert bir baskı altında tutulmasıdır.

Böylelikle Cassuto'nun "İsraillilerin Mısır'da köleliklerini ve özgürleşmelerini anlatan epik bir şiir" (sözlü veya yazılı ya da Mısır dilinde kısmen sözlü ve yazılı olarak) olarak

adlandırdığı kaynağı inceleyerek kronolojiyi yeniden düzenleyenler aslında kâtiplerdir. Bu durum, özellikle Tekvin ve Mısır'dan Çıkış kitabının giriş bölümlerinde görülmektedir.

Bu aşamada Mısır'dan Çıkış kitabının altında yatan tarihi olayların önerilen ana hatlarının Akhenaton'un yaşamıyla ilgili zaten bildiğimiz şeylerle uyuşan noktalarına dikkat çekmeye değer. Musa'nın durumunda Akhenaton'un çocukluğu büyük ölçüde keşfedilmemiş topraklar gibidir. Yine de Teb'de ortaya çıktığında, gelecekte kral olacak birinin geleneksel yetiştirilişinden farklı bir şekilde yetiştirilmiş olduğunu kanıtlayacak şekilde sanatla ilgili farklı ve dinle ilgili asi fikirlerle kaynıyordu. Görünüşe göre atalarına özgü olan normal spor ve savaş eğitimini almamıştı ve Mısır asaletinin kraliyet prensleriyle Memfis'te geleneksel şekilde eğitilmiş olan oğullarını tanımıyor gibi gözüküyordu. Doğu Delta'nın aşağı ucunda gelişmiş olan güneşe tapınmayla kendi yeni dininin ve ayinlerinin birçok benzerliği olduğundan yaşayıp eğitim gördüğü yerin burası olması daha olasıydı. Genç yaşlarında Musa'nın hayatına kasteden tehdit, Akhenaton'un daha sonraki yıllarında da yankısını bulmuştur. Kendisine yakıştırdığı garip "Döneminde Harika Olan" ("Uzun Yaşamış Olan") lafı, Gardiner tarafından çocukken uzun yaşayacağı beklenmeyen biri olduğuna işaret olarak yorumlanmıştır. Ayrıca hükümdarlığının başlarında Karnak'ta inşa ettiği büyük Aton tapınağına koyulan çok sayıda büyük heykelde kendisinin Osiris (ölülerin tanrısı) olarak temsil edilmesine izin vermesi iki açıdan merak uyandırıcıdır. Öncelikle Osiris biçiminde normalde ölü bir kral gösterilirdi ve ikinci olarak da Akhenaton Osiris'e veya onun ölüler diyarına inanmıyordu. Mümkün olan tek açıklama, kendisini ölümden kurtulmuş olarak görüyor olmasıdır, bu da çocukken de hayatının tehlikede olduğu fikrini desteklemektedir.

Musa'nın öyküsünün ana hatlarını çıkarırken Akhenaton'un öyküsünün de ana hatlarını çıkarıyoruz; peki neden dünya onu Mısır'ı ortak kral olarak ve tek başına on yedi çalkantılı yıl boyunca yönettiği adıyla değil de Musa adıyla hatırlıyor?

MUSA ADI

Görünüşe göre ne İncil ne de Kuran bize Yahudilerin Mısır'dan Çıkış'ının liderinin gerçek adını vermez. Verilen kanıtlara göre bu isim bir kod adı gibi görünmektedir.

Sigmund Freud son kitabı *Musa ve Tektanrıcılık*'ta Musa'nın Yahudileri Mısır'dan çıkaran Akhenaton'un müridi olan bir Mısırlı olduğunu öne sürmüştür. Freud bu görüşü takip etmeye, Musa'nın Mısırlı bir ad olduğu gerçeğiyle ikna olmuştur: "Musa karakterinde dikkatimizi çeken ilk şey, İbranicede *Moshe* olarak yazılan adıdır. Şu sorulabilir: 'Kökeni nedir? Ne anlama gelir?'"

Freud'un sorusunun yanıtı, anne/sütannesinin Musa'yı, evlat edinip "onu sudan çıkardığı" için Musa adını veren kraliyet annesine vermesinin anlatıldığı Mısır'dan Çıkış 2:10'da bulunmaktadır. *Moshe* İbranice bir ad olarak nadir görülen bir yapıdadır. Aslında İbranice *m sh a* sözcüğü, İncil editörünün bizim inanmamızı istediği anlama gelmemektedir. Fiil olarak "çekmek" veya "çeken" anlamına gelebilir. İncil editörü tarafından yapılan açıklamayı kabul etmek için ismin *Moshui*, yani "çekilmiş olan kişi" olması gerekirdi.

Bu ismin seçimine olumsuz yaklaşan başka sorular da vardır. Örneğin Mısır kraliyet annesinin, çocuğa İbranice özel bir isim seçebilecek kadar İbrani dilbilgisine sahip olmasını nasıl bekleyebiliriz? Ayrıca Yusuf Peygamber'in durumunda da görebileceğimiz üzere Firavun onu vezir olarak atadığında ona yeni Mısır kimliğine uygun bir Mısırlı adı vermiştir. Hiksos çobanlarının işgalinin etkisiyle Mısırlıların çoğu tara-

fından İsraillilerden nefret edilirken, Musa'nın kraliyet annesinin Mısırlı kraliyet ailesinden oğluna İbranice bir ad koymasını nasıl bekleyebiliriz?

Eski Mısır dilinde çocuk veya oğul anlamına gelen sözcük iki sessiz harften oluşmaktaydı: *m* ve *s*. Moshe'den *o* ve *e* seslilerini çıkarırsak sadece iki sessiz harf kalır: *m* ve *sh*. İbrani *sh* harfi Mısırcada *s* harfine denk düştüğü için İbranice sözcüğün Mısırca sözcükten gelmiş olduğunu görmek kolaydır. Her zaman telaffuz edilseler de kısa sesliler ne İbranicede ne de Mısırcada yazılırdı ve daha önce Musa'nın kraliyet annesinin kim olduğunu incelerken gördüğümüz üzere uzun sesliler yerine uzun sessizleri kullanmak her iki dilde de daha sonraları olan bir gelişmedir. Son olarak da, Musa'nın adının sonundaki *s* harfi, İncil'deki adın Yunanca çevirisinden gelmiştir.*

Çok sayıda âlimin fark ettiği üzere *mos*, Ptah-mos ve Tuth-mos gibi birçok birleşik Mısır adının parçasıdır ancak 18. Hanedan'la başlamış olan Yeni Krallık döneminde zamir olarak *mos* sözcüğünün tek başına kullanıldığını da görürüz.[2]

Akhenaton gücünü kaybettikten sonra Mısır yetkilileri onun adının anılmasını yasaklamıştır. Sonuç olarak müritlerinin ondan söz edebilmesi için bir seçeneğin bulunmuş olması gerektiğini düşünüyorum. Bunun dışında Akhenaton'un adı, kralken kraliyet gücünün parçası olmuştur ancak artık tahtta olmadığında kraliyet adlarını kullanması yasaklanmıştır ve sonraki günlerde resmi olarak ona "Akhetaten'in (Amarna) Düşkünü" ve "Akhetaten'in Asisi" denmiştir. Akhenaton'un tahtın gerçek varisi olmadığı suçlamasıyla karşı karşıya olduklarında İsraillilerin ona, III. Amenhotep'in yasal oğlu ve

---

* Burada *s* harfiyle, Musa adının İngilizcedeki yazılışı olan *Moses* hali kastedilmiştir. (Çev. n.)

babasının tahtının yasal varisi olduğuna işaret etmek için *mos*, yani oğul dediklerine inanıyorum. Uzatmalı bir toprak çekişmesinin, Baskı döneminin Firavun'u olan Horemheb'in hükümdarlığının uzunluğuna karmaşa ve tartışma eklediğine bakacağımız bir sonraki bölümde yasal olarak *mos* sözcüğünün nasıl kullanıldığını göreceğiz.

Daha sonraları en büyük Yahudi liderinin asıl adı hakkında hiçbir bilgisi olmama olasılığı olan İncil editörü, Musa ve Mısır arasındaki herhangi olası bağlantıyı kesmek için Mısırca Musa sözcüğünün İbranice açıklamasını yapmaya kalkışmıştır.

7

ORTAK KRALLIK TARTIŞMASI (I)

Gardiner'ın listesine göre (bkz. s. 11) Musa MÖ 1394'te doğduysa ve aslında Akhenaton'sa, MÖ 1350 senesinde gücü azaldığında kırklı yaşlarının ortasında olması gerekir ki, bu da mantıksız bir hesaplama değildir. Ancak yüzyılın son on yılının başında I. Ramses'in kısa hükümdarlığında Mısır'dan Çıkış'a liderlik yaptığında seksenlerinin ortasında olması gerekirdi. Bu kuşkusuz mümkün değildir ancak Akhenaton'un tahtta geçirdiği 17 seneye babasıyla ortak kral olarak geçirdiği 12 sene de eklenirse ve Horemheb kendisine geleneksel olarak atfedilen 27 veya 28 yılın yarısından az hükmetmiş olursa tüm kronoloji değişip daha gerçekçi bir hale gelir.

Akhenaton'dan sonra gelen üç Amarna kralının iktidarının uzunluğu hakkında çok tartışma yoktur. Amarna devrini sonlandırmış olan, Horemheb'den önceki kral Aye'dir. Louvre ve Berlin Müzesi'ndeki dikilitaşlarda Aye'nin bilinen en yüksek hükümdarlık dönemi 4. senedir. Aye'den önce Tutankamon gelmiştir. Tutankamon'un mezarında hükümdarlığının 10. senesinden kalma şarap kayıtları bulunmuştur ancak bu senenin başlarında da ölmüş olabilir, bu da sadece 9 tam yıl boyunca hüküm sürmüş olduğu anlamına gelir. Tutankamon'dan önce, *kendi* selefi Akhenaton'la ortak krallık dönemi olduğu bilinen Smenkare vardı.

Amarna'da krallığını doğruluyan kabartma kutucuğun içindeki birçok küçük nesnenin yanı sıra Aton'un Başrahibi, Kralın Hareminin Şefi, Kraliyet Kâtibi ve Kâhyası olan II. Meryre'nin mezarının duvarlarında Smenkare'nin adı görülürken, Kuzey Saray'da Akhenaton'un adı, Smenkare ile Akhenaton'un en büyük kızı ve varisi olan kraliçe Merytaten'in adlarıyla birlikte birçok örnekte görülmektedir. Asıl adı (taç giyme adı), Ankh-kheprw-re'dir, bu da "Kheprw-re yaşıyor" anlamına gelir ve Akhenaton'un adı olan Kheprw-re'yi içerir. Amarna'da bulunan bazı rölyefler, Akhenaton ve Smenkare'yi birlikte kral olarak gösterir, bu da beraber hüküm sürdüklerine işaret eder. Ancak Smenkare herhangi bir dönemde tek başına hüküm sürmüş müdür? Batı Teb'de Teb'li bir asil olan Pere'nin mezarındaki bir duvar yazısına göre, son sene olan 3. sene bulunmuştur ve bu da bu noktada Smenkare'nin tek hükümdar olduğunu göstermektedir. Metin Akhenaton'dan hiç söz etmez ve burada Smenkare kendi yıllarını saymaya başlamış gibi görünmektedir. Ayrıca Akhenaton'un hükümdarlığının son senesi olan 17. senede yazılmış ve daha sonra Tutankhaten'in (Tutankamon) 1. senesine değiştirilmiş olan bir resim yazısı vardır. Bunun tek olası çıkarımı, Akhenaton'un 15. senesinde Smenkare'nin ortak kral olduğu ve Akhenaton tahttan indikten sonra o zamanlar muhtemelen Teb'de olan Smenkare, ölmeden önce birkaç aylığına veya belki sadece birkaç günlüğüne tek hükümdar olmuş ve Tutankhaten (Tutankamon) ondan sonra tahta çıkmış olmasıdır.

Akhenaton'un (IV. Amenhotep) babası III. Amenhotep'le ortak krallık paylaşıp paylaşmadığı sorusu (kesin bir kronoloji çıkarabilmek için önemlidir) çok tartışılmış bir sorudur. Akhenaton tarafından inşa edilmiş yeni başkent olan Tell el-Amarna'da III. Amenhotep'in adını taşıyan birçok nesne

bulunmuştur. Bu da büyük sayıda Eski Mısır bilimcisinin, yeni şehir inşa edildiğinde III. Amenhotep'in hayatta ve hatta şehri bizzat ziyaret etmiş olduğunu düşünmelerine neden olmuştur. Bu savı kabul etmeyen diğerleri de ortak krallık fikrini tamamen reddetmiştir.

Her iki bakış açısının da seçkin destekçileri vardır. Ortak krallık kuramından yana olan âlimlere Petrie, Pendlebury, Fairman, Engelbach, Seele, Steindorff, Aldred ve Giles, reddedenlere de Helck, Gardiner, Hayes, Campbell ve Redford dâhildir. Her iki bakış açısı tarafından da savda öne sürülen kanıtlara şarap kavanozu kayıtları, rölyefler, kült nesneler, kabartma kutucuklar, tapınaklar, sütunlar, dikilitaşlar, lahitler, heykeller, resimler, mektuplar, asıl isimler, isimler (doğum adı) ve kralların hüküm süreleri dâhildir. Aslında bir ortak krallık bulunduğunu kabul eden âlimler, süresini iki ila 12 arasında belirledikleri hükümdarlık süresinde de hemfikir değildir. Bence 12 senelik ortak krallığa işaret eden kanıtlar ezici çoğunluktadır. Ancak hatalarını göstermek için daha ayrıntılı incelemenin gerekli olduğuna dair ne yazık ki çok fazla karşı sav öne sürülmüştür. Okuru yormamak için burada sadece ana fikirlerle uğraşmayı öneriyorum; daha ayrıntılı bir inceleme Ek B'de bulunmaktadır.

Amarna'nın Şarap Kavanozu Kayıtları

Horemheb'in 9. Bölüm'de incelenecek olan uzun bir hükümdarlık sürdüğü fikri bir kenara bırakıldığında, yakın dönemin 28 seneden daha fazla hüküm sürmüş olan tek kralı III. Amenhotep'tir. Bu durum, Amarna'da bulunan 28. ve 30. seneye (Akhenaton'un 1. ve 3. senesi) ait şarap kavanozlarının, III. Amenhotep'in Batı Teb'deki Malkata sarayından çıktıkları ve yeni başkentinin inşa edildiği zamanlarda Akhenaton tarafından Amarna'ya getirildiklerini ima etmektedir ve

Amarna'nın hiç üzüm bağı yoktur. III. Amenhotep toplam 38 sene hüküm sürdüğü ve 39. senenin başında öldüğü için bu da uzun bir ortak krallığa işaret etmektedir.

III. Amenhotep'in Nübye'deki Soleb Tapınağı

III. Amenhotep'in hükümdarlığının son on yılında başlanmış ve neredeyse tamamlanmış olan tapınakta, babasının ölümünden sonraki senede Akhenaton tarafından yapılan sütunda bazı sahneler bulunmaktadır. Ortak krallık kuramına karşı çıkan en son âlim olan Toronto Üniversitesi'nden Profesör Donald Redford, III. Amenhotep'in ölümünden sonra Akhenaton tapınağın çalışmasını bitirdiğinde Akhenaton'un veya adının babasıyla birlikte son zamanlarında bulunduğu tüm sahneleri reddetmiştir.[1] "En yakın geçmişte [sütun] sahneleri inceleyen âlim" ve kendisininkilerden önceki "diğer âlimlere göre incelemeleri önemli derecede farklı" olan Joseph M. Janssen'i alıntılamıştır. Sekiz incelemesinin ikisi özellikle önemlidir:

Sayı	*İçerik*	*Kraliyet Adı*
2. Sahne	Horus ve Seth Tarafından Taç Giyme Töreni (kral ve Horus figürü kesilmiştir)	İsim: Amenhotep üstüne Akhenaton
8. Sahne	Kabartma kutucuk	Akhenaton (orijinal)

Redford'a göre korniş "sütunun Akhenaton'a şüphesiz şekilde atfedilebilecek olan tek kısmıdır". Akhenaton'un sütundaki çalışmasının, III. Amenhotep'in ölümünden önce olmadığını ve takip eden 12 ay içinde yapıldığını kabul etmektedir. Ancak ortak krallık yoksa Redford'a göre tek orijinal sahne olan 8. Sahne'nin birçok kaynaktan öğrendiğimiz üzere hükümdarlığının 5-6. senesine kadar hayata geçirme-

miş olduğunu bildiğimiz Akhenaton adını yeni kralın adı olarak nasıl verebilmiş olduğunu açıklamaz. Bu nedenle III. Amenhotep'in ölümünden sonraki ilk senenin, oğlunun 5. senesinden *sonra* gelmiş olması gerekir.

Redford'ın 2. Sahne hakkında yorum yapmamayı seçmiş olması da şaşırtıcıdır. Elimizde Redford'ın III. Amenhotep tarafından ölümünden önce tamamlanmış olduğuna inandığı sahnede Amenhotep'in (Akhenaton'un orijinal doğum adı) orijinal kabartma kutucuğu vardır. Daha sonraları yeni kral doğum adını yok etmiş ve yeni adı olan Akhenaton'u dayatmıştır. Bunun tek olası açıklaması, III. Amenhotep hayatta ve tapınağı dekore etmekle uğraşırken oğlunun adının hâlâ Amenhotep olduğudur. Yaşlı kral öldüğü zaman 8. Sahne'de gördüğümüz üzere genç kralın adı çoktan değiştirilmiş ve tamamlanmamış sahneler bitirilirken Amenhotep adı da Akhenaton'la değiştirilmiştir. Redford, orijinal olan 2. Sahne'nin III. Amenhotep'in çalışması olduğuna inandığından bu da ona göre ortak krallık için güçlü bir kanıttır.

Aswan'daki Kaya Rölyefi

Rölyef, işçileri oldukları kralın temsiline tapan baba ile oğul Men ile Bek adlı iki heykeltıraş şefi gösterir. Bu adamlar III. Amenhotep'e ait olan "Heykeltıraş Şef" ve "Kırmızı Dağın Çalışmalarının Şefi" unvanlarını taşır; Bek, Akhenaton'un hükümdarlığına ait olan aynı unvanlara sahiptir. Rölyef, Akhenaton'un hükümdarlığı sırasında yapılmıştır ve Aton'un adının geç dönemdeki gibi kullanımı, tarihinin en azından 8. senenin ikinci yarısından önce olamayacağına işaret eder. O zamanlarda Aton'un adına, kendisine yapışmış olan teriyoantropomorfik veya panteistik fikirlerden kurtarmak için yeni bir biçim verilmiştir. III. Amenhotep veya Men'in ölü olduğunun veya daha genç bir görevli olan Bek'in babasının

mesleğini belirtmeyi gerekçelendirecek akrabalıklarının açıklamasını yapıyor olduğunun hiçbir işareti yoktur. Her ikisinin de herhangi bir zaman göstergesi olmadan farklı iki kralın hükümdarlığında resmi bir mevkide gösterildiği gerçeği, kralların aynı zamana ait olduklarının güçlü bir işaretidir.

Panehesy Dikilitaşı

Amarna'da Aton'un Baş Uşağı Panehesy'nin evinde bulunan dikilitaş, III. Amenhotep'i Kraliçe Tiye ile birlikte bir adak yığınının önünde otururken göstermektedir. Aton, daha sonraki dönemden biçimiyle onların üzerinde parladığı için tarihi Akhenaton'un 8. senesinin ikinci yarısından önce olamaz. Kral burada kalın boynu ve eğik başıyla o zamanlardaki yaşına işaret edilerek gerçekçi Amarna tarzında gösterilmiştir. Ne sahnede ne de metinde kralın ölmüş olduğunun bir belirtisiş yoktur. Aksine, kraliçe yanında gösterildiği ve hâlâ hayatta olduğu, ayrıca farklı bir kanıtla oğlunun hükümdarlığının 12. senesinden önce Amarna'yı ziyaret ettiği için, kral zaten ölmüşse sanatçının kraliçeyi kocasının yanında göstermesi imkânsız olurdu. Ayrıca Amarna tarzının burada kullanılmış olan sanatsal doğası, 10 yıl veya daha önce Teb'de ölmüş olan bir kralın hafızadan çizilmiş soyut veya idealleştirilmiş bir sahnesini değil, Aton'un ışık huzmelerinin altında Amarna'da çiftin gerçekçi bir portresini sunmuştur.

Meketaten'in Lahiti

Akhenaton'un 12. senesinden biraz sonra ölen ve babasının Amarna'daki kraliyet mezarlığına gömülen ikinci kızı Meketaten'in lahitinin bir parçası Akhenaton'un öz isminin yanında III. Amenhotep'in ismiyle bulunmuştur. Başka bir kitapta Redford, Akhenaton'un kızını, "iki kızın kraliçenin

ardında yürüdüğünü ilk kez muhtemelen hükümdarlığının dördüncü senesinden sonra" Akhenaton'un Karnak'taki tapınaklarından birindeki dekorasyonda gördüğümüzü belirtmiştir.[2]

Oğlunun hükümdarlığının 4. senesinde Meketaten doğduğunda III. Amenhotep hayatta değilse, adının ikinci torununun lahitinde görünmesi olanaksız olurdu. Bunun varlığı, prensesin doğumundan sonra herhangi bir zamanda olsa da lahit yapıldığında hayatta olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu örnekte III. Amenhotep'in öz ismi farklı yazılmıştır. "Neb-Maat-Re" (Maat "gerçek" demektir) sözcüğünün ortasındaki tanrıça Maat figürü kullanılmak yerine fonetik olarak yazılmıştır; yeni başkenti Amarna'ya gitmek üzere Teb'den ayrılışından önce olmamış olan bu durum, eski dinleri reddedişinde gelişmiş bir aşamaya işaret etmektedir. Bu nedenle lahitteki yazıtlar, bundan daha erken bir tarihte yazılmış olamazdı.

Huya ve II. Meryre'nin Amarna Kaya Mezarları

Kraliçe Tiye'nin kâhyası Huya'nın Amarna'daki mezarında bulunan sahne ve yazıt, Akhenaton'un 8. senesinin ikinci yarısından sonra III. Amenhotep'in hayatta ve Amarna'da olduğunun kanıtı olarak yorumlanmıştır. Sahne, mezarın ilk salonundan içteki odalara doğru giden kapı aralığının üst pervazında iki yarım halinde çizilmiştir.

Soldaki sahne Akhenaton'un ailesini (Akhenaton, Kraliçe Nefertiti ve dört kızı), soldaki de III. Amenhotep'in ailesini (Kraliçe Tiye ve Prenses Baketaten) gösterir. Tutankamon'un mezarını keşfetmiş olan Britanyalı arkeolog Howard Carter, bu iki sahnenin yan yana konulmuş olmasını yaşlı kralın Amarna'da hayatta olduğuna kanıt olarak görmüştür: "İki ailenin bu dengesi, iki kralın ortak krallığını onaylamanın yanı sıra III. Amenhotep'in Akhenaton'un dördüncü kızı Neferne-

feruaten Tasheri'nin doğumundan sonra yaklaşık en az bir yıl daha yaşadığını düşünmemize neden verir.[3]

Carter'la hemfikir olmayan Redford, Tiye söz konusu salonun dış (güney) duvarında kocası olmadan gösterildiği için mezarın inşaatı başladığında III. Amenhotep'in çoktan ölmüş olduğunu öne sürmektedir: "Mezarın dekorasyonunun kazıya ayak uydurduğunu tahmin edersek, ilk salonda Tiye'yi yalnız gösteren sahneler, üst pervaz kenarlarından önce oyulmuş olabilirdi."[4]

Bu basite indirgenmiş bir yaklaşımdır. Hangi mezar sahnesinin diğerinden önce olduğunu belirlemek için Huya'nın mezarının salonunun yanı sıra yanında bulunan II. Meryre'nin mezarını da incelememiz gerekir. Kanıt oldukça karışıktır ancak sahnelerin doğasına, gösterilen prenseslerin sayısına ve yaşlarına bakıldığında aşağıdaki çıkarımları yapmak mümkündür (ayrıca bkz. Ek B):

- Akhenaton'un dört kızının ve III. Amenhotep ile Kraliçe Tiye'nin kızı Baketaten'in gösterildiği Güney ve Kuzey Duvarları; 10. sene;
- Akhenaton'un kızlarını göstermeyen ancak Güney ve Kuzey Duvarlarındakiyle aynı yaşta görünen Baketaten'in gösterildiği Doğu Duvarı; 10. sene;
- Batı Duvarı, Akhenaton'un 12. senesinde gerçekleşen kutlamaları gösteren eşsiz bir sahnedir ve "12. sene, kışın ikinci ayı, sekizinci günü" tarihini taşır.

Bu tarihlendirmenin ortak krallık savı için daha fazla önemi vardır. Doğu Duvarında gösterilen tapınak sahnesi, her bir sütun çiftinin üstüne konulmuş kral ve kraliçe heykeliyle sıra sütunlar göstermektedir. Yazılı isimler artık sadece kısmen korunmuştur ancak *El Amarna'nın Kaya Mezarları* (*The Rock*

Tombs of El Amarna)[5] kitabının yazarı N. de G. Davies, burada Kraliçe Tiye ile kocası III. Amenhotep ve oğlu Akhenaton'un birbirini izleyen heykelleri olduğundan emin. Akhenaton'a iki adı da verilmişken III. Amenhotep'in sadece öz ismi "Güney ve Kuzeyin Kralı ve İki Ülkenin Efendisi, yaşam veren Neb-Maat-Re" verilmiştir. Son lakap "yaşam veren", sadece heykel asıl yerine konulup yazıt yazıldığı zaman kral hayattaysa koyulurdu.

Tapınağın türbesindeki galeride bulunan Kraliçe Tiye ile kocası ve oğlunun dönüşümlü heykelleri, hediyeleri almak için açılmış kolları arasında sunakları tutmalarını temsil etmektedir. Ortasında duvardan bağımsız duran bir eski tapınak (tapınağın iç türbesi) bulunmaktadır. Önünde üç veya dört basamağın bulunduğu yüksekçe bir yerin üzerindedir. Burada Kraliçe Tiye'yi birinde kocasıyla birinde de oğluyla basamaklarda dururken iki kere ve III. Amenhotep'in hayatta olduğunun yazıtla netleştiği tapınağın içinde gösterilmiş olduğunu görürüz. Bir heykel bazen ölü bir insanın temsili olabilir ancak burada basamaklarda gösterildikleri için yaşayan insanlardır.

Davies de basamaklara heykel koymanın normal olmadığını belirtmiştir. Yine de Doğu Duvarı'ndaki heykellerin, ölmüş kişilerin temsiline değil hâlâ hayatta olan kişilerin figürlerine bakıyor olduğumuzun net kanıtı olduğunu kabul etmeyi reddetmiştir: "'Heykeller' dedim ancak şu an iki kralın birlikte varlığını varsaymanın zorluğu dışında aslında onları dört kraliyet şahsı olarak görmemize hiçbir engel yoktur."[6] Ayrıca gösterilen karakterlerin heykel olsalardı olacağı gibi adakları alacak şekilde dışarıya dönük ve eski tapınağın içinde gösterilmek yerine, kraliyet şahıslarının hayatta ve ibadet ediyor olduklarına işaret edecek şekilde basamaklarda, eski tapınağa dönük ve Aton'a adaklar sunarken gösterilmiştir.

Redford ise yaşlı kralı üst pervaz sahnesinde ve Doğu Duvarı'ndaki heykelde ölü olarak kabul etmeyi seçmiş ve böylelikle dekorasyonlara düzgün tarih verecek şekilde sahnelerin gerçek incelemesinden kaçınarak önyargılarını daha fazla desteklemek için başka bir âlimin yanıltıcı yargısına güvenmiştir. *Doğu Araştırmaları Arşivi* (*Archiv für Orientforschung*) adlı kitabında, III. Amenhotep'in yanındaki üst pervaz sahnesinin kenar yazısının ardından "yaşam veren" lakabının gelmediğini belirten Alman âlim Alexander Scharff'ı alıntılar.[7] Üst pervaz sahnesini ne Scharff ne de Redford dikkatle incelemiş gibi görünmüyor çünkü III. Amenhotep'in başının arkasında gösterilen kabartma kutucuğunun alt kısmında görünen "yaşam veren" yazısı Doğu Duvar'ında olduğu gibi net bir şekilde görünür.

Baketaten Devri

Redford, daha sonra mezar sahneleri hakkında şunları söyleyen Kanadalı Eski Mısır bilimcisi Frederick J. Giles'a karşı çıkmıştır: "Mezar sahnelerindeki Baketaten 14 yaşından büyük olamaz. Tiye'nin 16 yaşında III. Amenhotep'in ikinci hükümdarlık senesinde evlendiği varsayılırsa, Tiye'nin Baketaten'i 44 yaşındayken ortak krallık yoksa eşinin aşağı yukarı son senesinde doğurmuş olması gerekirdi. Tiye'nin evliliği sırasında 16 yaşında olacak kadar genç veya Baketaten'i doğururken 44 yaşında olacak kadar yaşlı olması olası olmadığı için yaklaşık 12 senelik ortak krallık varsayımı zorunludur."[8]

Redford, Giles'ın "sayıları tamamen hoş görülmeyecek şekilde kullanmasını ve Tiye'nin hayatının çeşitli zamanlarında yaşıyla ilgili varsayımlarının bağımsız okurun saygısına hâkim olmayışını"[9] eleştirmiştir. Ancak burada rakibinin konusunu sunma beceriksizliğini, anlatacak bir konusu olmadığına bizi inandırmak için kullanıyor.

III. Amenhotep'in mumyasının incelemesi, öldüğünde yaklaşık 50 yaşında olduğunu öne sürmektedir. Tam 38 sene hüküm sürdüğüne ve 39. senenin başında öldüğüne göre, tahta çıktığında yaklaşık 12 yaşında ve ikinci hükümdarlık yılında veya hemen öncesinde Tiye'yle evlendiğinde de yaklaşık 14 yaşında olmuş olabilirdi. Yaşına bakmaksızın evlenmek zorunda kaldığı Tiye'nin varis olmadığı için zamanın geleneklerine göre kraldan genç olmasını bekleyebiliriz ve düğün zamanında sadece sekiz yaşında olduğu düşünülmektedir. O dönemde bu sıra dışı değildi. Muhammed peygamber kendisi 50 yaşındayken dokuz yaşında bir kızla evlenmiştir ve bence ergenliğe henüz erişmemiş olan küçük kızlarla evlenme geleneği, çeşitli İncil öykülerinde daha sonraları çocuk doğuran "kısır" kadınları açıklamaktadır.

Mezar sahnelerinde Baketaten kaç yaşındaydı? Carter şunu öne sürmüştür: "El Amarna özel cenaze şapelinde bu çocuklar [Akhenaton'un çocukları], bu tür birçok sahnede her bir çocuğun göreceli yaşı boyuna göre gösterilmiştir. Bu tür dikkatli bir ayrım ikiz doğum olasılığını ortadan kaldırır ve bu nedenle yaşlarını tahmin ederken kullanışlıdır. Yukarıdaki gibi bir hesaplama tabii ki kesin sayılamaz ancak hata bir seneden fazla da olamaz."[10]

Huya'nın mezar sahnelerinde Baketaten tutarlı bir şekilde Akhenaton'un üçüncü kızı Ankhsenpa-aten'le hemen hemen aynı yaşta gösterilir. Carter da bu iki prensesin boyutlarındaki benzerliği fark etmiştir: "Baketaten'in bu resimde [üst pervaz sahnesi] gösterilmiş olan boyuna bakarsak, Ankhsenpaaten'le yaklaşık olarak aynı yaştadır."[11] Akhenaton'un en büyük kızı olan Merytaten, babasının 1. senesinin sonlarına doğru doğmuştur. İkinci kızı Meketaten muhtemelen 3. senede doğmuştur çünkü sonraki sene Akhenaton'un Karnak'taki tapınağının dekorasyonunda çok küçük bir çocuk olarak

görünmektedir. Üçüncü kızı Ankhsenpa-aten'in doğumu için iki sene daha koyarsak, o da yaklaşık olarak babasının 5. senesinde doğmuş olur, böylelikle 10. senede Huya'nın mezarı süslendiğinde beş veya altı yaşında olmuş olur. (İlk kez, tarihi Davies tarafından babasının hükümdarlığının 9. senesi olarak belirlenen Aye'nin mezarında görülmüştür ve Teb'de asla ebeveynleriyle resmedilmemiştir.)

Bu açıklamanın gerçeğe daha uygun olduğu kabul edilirse Baketaten'in o zamanlarda beş veya altı yaşında olması gerekir. Akhenaton ile babası arasında ortak krallık yoksa babasının ölümünden on sene sonra altı yaşında olan Baketaten, III. Amenhotep'in kızı olamaz ancak yine de Huya'nın mezarındaki yazıtlar bunu doğruluyor. Ayrıca Baketaten adı bile abisinin hükümdarlığı sırasında doğduğuna işaret eder çünkü o zamanda kendi kızlarının adlarını Aton'la bağlantılı hale getirmeye başlamıştır. Bu durumda Baketaten, annesi Kraliçe Tiye yaklaşık 37 yaşındayken III. Amenhotep'in 31. senesi civarında doğmuş olmalıdır, bu da çocuk doğurmak için geç ama olanaksız olmayan bir yaştır.

Amarna'dan Parçalar

Amarna'da bulunmuş olan ve III. Amenhotep'in adını taşıyan iki nesne, o zamanlarda kendisinin Amarna'da olduğunu göstermektedir. Birincisi Aton'un sonraki dönemdeki adını, III. Amenhotep'in öz ismini ve "Akhetaten'de" sözünü taşıyan granit kâsedir; ikincisi de dizlerinin üstüne çöküp adak levhası sunan bir adamın heykelidir. Uzanmış ellerinin arasında Aton'un sonraki dönemdeki adı ve ardından III. Amenhotep'in öz ismini içeren bir yazıt vardır. Tablanın ön ucunda Aton'un adı, sağda III. Amenhotep'in öz ismi ve solda Akhenaton'un adıyla iki kere daha bulunmuştur.

Redford, bu nesneler yazıldıklarında (bu da Aton'un eski dönemdeki adının kullanımına göre 8. senenin ikinci yarısından sonra bir zaman olmalıdır) III. Amenhotep'in Amarna'da veya hayatta olduğu olasılığını reddeder. Şöyle yazmıştır: "Bu perişan parçaların en fazla öne sürdüğü şey, III. Amenhotep'in ölümünden sonra kültünün hâlâ devam ettiği önemli önerisinden başka bir şey değildir."[12]

Redford'ın hiçbir destekleyici kanıtı olmadan öne sürdüğü düşünce, Aton'un şehrinde Akhenaton'un başka bir tanrıya, insan olan bir tanrıya, kendi babasına tapmasıydı. Buna ne kralın tek tanrıcı inancı izin verirdi ne de yeni şehirdeki yaşamında veya sonrasında bir krala tapma fikri vardı. Yeni Tanrı'nın tek peygamberi olan Akhenaton'a hiçbir cenaze tapınağı bulunmamıştır. Bunun tek açıklaması, 8. senenin ikinci yarısından biraz sonra III. Amenhotep'in oğlu ve ortak kralını ziyaret etmek için Teb'den gelmiş ve nesnelerin bu sırada yapılmış olmasıdır, bu da her iki kralın da Aton'a taptığına işaret etmektedir. Eski tanrılara da tapmaya devam etmiş olmasına rağmen III. Amenhotep'in yeni tanrıya tapmaya döndüğünün başka işaretleri de vardır.

8

ORTAK KRALLIK TARTIŞMASI (II)

Batı Teb'de dönemin üst düzey memuru Kheruef'in mezarının giriş koridorunun güney tarafındaki sahne, IV. Amenhotep'in (Akhenaton) Kraliçe Tiye'nin önünde duran babası III. Amenhotep'e şarap sunmasını gösterir. Yakınlarda düşmüş olarak bulunan beraberindeki yazıt parçasında, her iki kralın birbirlerine baktıkları kabartma kutucuklar vardır. Bunların varlığı, Britanyalı Eski Mısır bilimcisi H. W. Fairman için ortak krallığı destekleyen bir kanıt olarak değerlendirilmeye yetse de, Redford ikna olmamıştır ve III. Amenhotep'i o zamanda çoktan ölü olarak görmektedir.

İki kralın birlikte gösterildiği her durumda ortak krallığın karşıtları bizi, ya yaşlı kralın ölü olduğuna ya da heykeline bakıyor olduğumuza inandırmaya çalışır. Amarna'daki kanıt, III. Amenhotep hayatta *ve* Amarna'da gösterilse de bunun tamamen Aton şehrinde yasaklanmış olan ölülerin eski tanrısı Osiris olarak temsil edilemeyeceğinden kaynaklanmaktadır. Şimdi Osiris'e uzun bir ilahi okuduğu görünen Teb'li memurun mezarında III. Amenhotep'in yaşayan bir kral olarak resmedildiğini (ve genelde ölü kralın kabartma kutucuğunun ardından gelen "sesi hakikatli" sözünden eser olmadığını) gördüğümüzde Redford şarap sahnesi hakkında şunu öne

sürmüştür: "Bu sahne idealleştirilmiş tasvirlerden oluşmaktadır. Burada kaydedilmiş olan belirli bir olay değildir. III. Amenhotep'in adak alıp yemek üzere olmasının (ve bunların yaşayanlara özgü aktiviteler olması), rölyefin oyulduğunda hayatta olduğu anlamına geldiğini kimse öne süremez..."[1]

Redford, bu sahnede III. Amenhotep'in aslında ölü olduğuna işaret edecek bir kanıt olmadığını söylemektedir. Ancak onun hayatta olduğunu kabul etmeye hazır olmadığı için bu yeni açıklamayı sunmaktadır. Yaşlı kral burada ölü olarak temsil edilmemiş olsa da, temsil, o öldükten *sonra* resmi stilize edilmiş ve soyut bir şekilde zamandan bağımsız olarak yapılmıştır. Bu yanlıştır.

Kheruef'in mezarındaki neredeyse tüm kraliyet sahneleri, III. Amenhotep'in *sed* festivali kutlamalarıyla ilgilidir. Bu normalde kralların ilk kez 30 sene hüküm sürdükten sonra ve ardından daha kısa aralıklarla yaptıkları yenilenme ritüeli ve kutlamasıdır. III. Amenhotep 30, 34 ve 37. senelerde bu şekilde jübileler kutlamıştır ancak Akhenaton'un ilk beş senesinde hâlâ Teb'deyken iki jübile kutlamış olduğu bilinmektedir. Tanrısı Aton da krallar gibi birçok jübile kutlamaktadır. Burada IV. Amenhotep, aynı etkinlikte babasına şarap sunmaktadır. (Ayrıca bkz. Ek B (ii).)

Meidum Duvar Yazısı

Orta Mısır'da bulunan ve III. Amenhotep'in zamanından kalma olan Meidum piramit tapınağındaki duvar yazısı, Carter'ı Akhenaton ve babası arasındaki ortak krallığa ikna etmiştir: "Duvar yazısı şu şekildedir: '30. sene, Amon'un oğlu hakikatte istirahat eden Kral Neb-Maat-Re olan Amenhotep'in (III) haşmetinde, Teb prensi, kuvvetin efendisi, adaletsizlikten tüm kalbiyle nefret edenleri seven neşenin prensi, babasının tahtına erkek evladı koyar ve ülkede kendi mirasını belirler.'

Bu duvar yazısında söz edilen 'varis', sonraları Akhenaton adını alan IV. Amenhotep'ten başkası değildir. Bu genç prensi tahta yerleştirmenin muhtemelen bir nedeni vardı."[2]

Redford her zamanki gibi bu görüşle hemfikir değildir. Söz edilen "erkek evladın" kralın oğlu olmadığını öne sürmektedir: "Öz isimden (taç giyme ismi) sonra 'Amon'un oğlu' eklemesi özellikle önemlidir. Resmi yazıtlarda kralı tahtına (yani Amon'un tahtına) yerleştirdiği söylenen kişi Amon'dur. Yazıt tamamen kraldan (III. Amenhotep) söz etmektedir; 'erkek' denilen kişi odur ve belirlendiği söylenen miras onunkidir. 'Babası' Amon'dan başkası değildir ve ilk satırdaki 'Amon'un oğlu' unvanı muhtemelen anlamsal bir zamirdir."[3] Yazarın demek istediği şey, III. Amenhotep 30. senede ilk jübilesini kutluyor olduğu için bu yazıtın kralın atalarının tahtına yeniden geçmesine ve mirasının yeniden onayına işaret etmekte olduğudur. Yine de metne tekrar bakarsak öncelikle verilen tarihin Amon'un oğlu III. Amenhotep olan kralla ilgili olduğunu görürüz ve bunu da üç söz takip etmiştir:

1. Adaletsizlikten tüm kalbiyle nefret edeni seven (seven kişi kraldır);
2. Babasının tahtına erkek evladı (varisi) koyar (koyan kraldır);
3. Ve ülkede kendi (varisin) mirasını belirler (belirleyen kraldır).

Krala "Amon'un oğlu' veya 'Re'nin oğlu' ya da başka bir tanrının oğlu denildi diye ardından gelen ifadenin kral yerine tanrıyı kastettiğini kimse söyleyemez ve burada takip eden tüm fiillerin muhatabının kral olduğu açıktır. Yine de jübile kutlamaları mirasa değil gücün yenilenmesine işaret eder.

Oldukça garip olan "yalancılıktan nefret eden" unvanının kullanımını gerekçelendirmek gerekirse, kralın bir kararına karşılık bir tür muhalefetten söz ediyor olduğu aynı ölçüde nettir. İma ettiği adaletsizlik, "varis olan oğlun babasının tahtına oturmasına engel olmaktır" ancak baba, oğlu oraya koyup mirası garantiye alıyor ve kendince adil olan şeyi yapıyordu. Burada III. Amenhotep de 30. seneden önce meydana gelmiş olan bir olayı savunmaktadır. Tek mantıklı açıklama, III. Amenhotep'in oğlu ile oğlunun annesi Tiye'nin varis olmadığı ve (oğlunun) IV. Amenhotep'in yaşlı kral öldükten sonra tahtı miras alırken zorlanabileceğiydi. Bu nedenle hâlâ hayattayken onu ortak kral olarak atayarak mirasını garantiye almaya karar vermiştir. 12 senelik ortak krallığı kabul edersek, 28. senede Amon rahipleri neredeyse kesinlikle protestonun kaynağıyken başlamış olmalıydı. Bu protesto, Amarna'daki sınır dikilitaşlarından birinde Akhenaton'un Teb'den taşınmadan önce kendisi hakkında yapılan kritik yorumlardan söz ettiği durumla aynı olabilirdi.

Kral, Amon'un gerçek oğlu gibi görülmekteydi. Tiye, III. Amenhotep'le evliyken varis olmadığı için Amon'un eşi olarak görülemezdi ve oğlu IV. Amenhotep de Amon'un gerçek oğlu sayılamazdı. 18. Hanedan'da bu şartlardaki biri resmi varis ve kral olarak kabul edilmezdi. Aynı durumla annesi evlendiğinde varis olmayan önceki bir Firavun olan III. Tuthmose de karşılaşmıştır. O durumda Karnak'ta rahipler tarafından taşınan Amon temsili ile Amon'un oğlu olarak III. Tuthmose'yi seçtiğini gösteren bir evlat edinme ritüeli gerçekleşmiştir. IV. Amenhotep rahipler tarafından reddedildiğinde o da Amon'u reddetmiş, babası olarak Aton'u seçmiş, ilk olarak Amon'u yüce konumundan zorla indirmiş, sonra da diğer tüm tanrıları yok edip sonunda Akhenaton'un babası ve tek meşru Tanrı olarak Aton'u tanıtmıştır. Meidum du-

var yazısındaki III. Amenhotep'in ifadesinin gerçek anlamı, geçmişine bakmadan anlaşılamaz.

Tushratta Mektupları

Akhenaton Mısır'ın tek hükümdarı olduğunda Mitanni Kralı Tushratta, kendisi ile Akhenaton'un babası III. Amenhotep'in arasındaki gibi bir arkadaşlığı paylaşmaları umudunu ifade etmek için Akhenaton'a yazmıştır. Mektup (No. EA27) geldiğinde şunları belirten Mısırlı resim yazısı belgesine göre tarihlendirilmiştir: "2. [sene?], kışın ilk ayı, [... gün], biri (kral) güneydeki şehirdeyken (Teb); haberci Pirizzi ve habercinin [Puipri] getirdiği Naharin (Mitanni) mektubunun nüshası."

Alman dilbilimci Adolf Erman, bu belgeyi çeviren ilk kişiydi. Erman tabletin kenarı kırık olduğu ve "2" sayısından önce minik mürekkep izleri bulduğu için tarihi "[1]2. sene" olarak restore etmenin mümkün olduğuna karar vermiştir. Bu restorasyon kabul edilirse babasının ölümünden sonra Mitanni kralı tarafından Akhenaton'a gönderilmiş olduğu düşünülen ilk mektup, 12 senelik ortak krallığın onayı olarak kabul edilebilirdi. Ancak başka bir Alman dilbilimci olan J. A. Knudzton, Erman'ın restorasyonuna karşı çıkmış ve '[2]. sene' okumasını tercih etmiştir. Yüzyılın başından beri âlimler hangi restorasyonun doğru olduğu hakkında fikir ayrılığındadır ancak Redford şunu kabul etmiştir: "Aslında sadece izleri kanıt olarak aldığımızda her iki okuma da öne sürülebilir."[4] Ortak krallığın karşıtlarından biri tarafından, mektubun gönderildiği kişi olan Akhenaton Teb'de olduğuna göre mektubun, Amarna'ya taşınmadan önce burada yaşadığı ilk beş senenin içinde gelmiş olması gerektiğini öne sürmektedir. Öte yandan ortak krallığı destekleyenlerse zaten Amarna'da yaşadığını ve Teb'e sadece babasının cenazesine katılmak için gittiğini belirtmektedir. Redford durumu aşağıdaki gibi özetlemiştir:

"Bu belgenin eklendiği EA27 sayılı mektup, III. Amenhotep'in ölümünden kısa süre sonra yazılmıştır. Sonuç olarak mektubun haklı olarak Akhenaton tek başına hükümdar olduktan sonra ilk kez Tushratta tarafından yazılmış olduğu anlaşılmıştır. Mektuptaki 'yas için büyük ziyafet' göndermesi, III. Amenhotep'in cenaze törenlerinin ya hâlâ sürmekte olduğunu ya da yeni tamamlandığını gösterir. Tarihin restorasyonu için 2. sene ve 12. sene olmak üzere iki olasılık vardır. Başka yoktur. 2. sene şeklinde restore edilirse sadece en fazla birkaç ay olabilecek oldukça kısa bir ortak krallık mümkündür. 12. sene şeklinde restore edilirse 11 seneden az olmayan bir ortak krallık neredeyse kanıtlanmış olur."[5] Bu nedenle mektubun doğru tarihlenmesinin kanıtını başka yerde aramak durumundayız.

Redford şunu öne sürmüştür: "III. Amenhotep'in ölümüyle EA27'nin [mektubun] yazılışı arasında, Tushratta ile Tiye arasında kısa ancak doğruluğu kanıtlanmış bir mektuplaşma olmuştur."[6] Bu tamamen doğru değildir. Toplamda Tushratta'nın dört mektubu ortak krallık tartışmasının parçasıdır ancak sadece bir tanesi Tiye'ye gönderilmiştir. Diğer üçünün alıcısı Akhenaton'dur. Mektuplar EA26 ve EA29 olarak numaralanmıştır ancak içindekiler, numaralarının öne sürdüğü sırada gelmediklerine işaret eder.

Redford, Gardiner ve diğer âlimler, kraliçeye gönderilmiş olan EA26 numaralı mektubun ilk mektup olduğuna inanmaktadır. Mektup şöyle başlar: "Mısır Kraliçesi Tiye'ye..." ve bu mektup gönderilmeden önce III. Amenhotep'in ölümü zamanında Giliya adlı Mitannili bir habercinin Mısır'da olduğunu ve Tiye'nin bu durumdan yararlanıp onunla birlikte matem duygularını göndermenin yanı sıra Tushratta'dan kocasıyla olduğu kadar oğluyla da samimi olmasını istediğini netleştirmiştir. Tushratta yakınarak devam eder: "Kocanın

getirilmesini emrettiği bugünü bana sen göndermedin ve altın heykeller... Fakat şimdi senin [oğlun] Napkhuriya (Akhenaton) ... (onları) tahtaya çevirdi."[7]

Akhenaton'un söz verilen altın heykellerin yerine ahşaplarını yaptırması, bunları Mitanni'ye göndermesi, heykellerin Tushratta'nın Tiye'ye mektubu yazılmadan önce varması, III. Amenhotep'in ölümüyle yakınma mektubunun kraliçeye getirilmesi arasında biraz zaman geçtiğini öne sürmektedir.

Akhenaton'a gelen ilk mektup (No. EA27) da altın konusuna değinmiştir. Mektupta, kralın Khamashshi adlı habercisinin Mısır'dan Tushratta'nın arkadaşlığına talip olarak geldiğinden söz edilmektedir. Mitanni kralı devamında şöyle yakınmaktadır: "Baban ... Mani (Mısırlı haberci) eş ücretini (Tushratta'nın kızı, Tadukhipa) getirdiğinde mektubunda yazarak" Tushratta'ya iki altın temsil, çok daha fazla altın, lacivert taşı ve "sayısız alet" sözü vermiştir. Tushratta'nın habercileri aslında söz verilmiş olan hediyeleri "kendi gözleriyle" görmüştür. Ancak yine de Mani'nin iade-i ziyaretinde altın yerine ahşap temsiller getirmesinden yakınmıştır. Mektupta, Akhenaton'un söz verilmiş altınla ilgili herhangi bir şüphesi varsa "annesine sorması"[8] gerektiği belirtilmiş, bu da Tiye'nin merhum kocasının yaptığı anlaşmalardan *haberdar* olduğunu göstermektedir.

Tushratta'dan Akhenaton'a giden diğer iki mektup EA28 ve EA29'dur. Redford, mektupların geldikleri sıraya göre numaralandırıldıklarına inanır ancak ton ve içerikleri nedeniyle ben bunun tersinin doğru olduğunu düşünüyorum.

Tushratta'dan Akhenaton'a gelen ikinci mektup olarak gördüğüm No. EA29, bu iki kraliyet ailesi arasındaki arkadaşça ilişkinin tarihini daha derinden gösterip genç kralı bunu sürdürmeye ve söz verilen altını göndermeye ikna etmeye çalışır. Tushratta'nın doğruyu söylediğine dair annesinden

onay almak için de tekrar davet edilmiştir: "... [altından] temsiller talep etmiştim ancak onları bana vermediniz ... habercilerim dört senedir ... Babanızdan talep ettiğim temsilleri verin ve şimdi habercilerimi ikinci sefer [gönderdiğimde] [onları] hazırlayıp vermezseniz bu kalbimi yasa boğacaktır... Anneniz Tiye bunların hepsini biliyor ve (bu nedenle) anneniz Tiye'ye sorun ... [Şimdi kardeşim şöyle der:] 'Giliya ona geri dönmeli. Aksi takdirde kardeşimin kalbini yasa boğacağım için Giliya'yı geri göndereceğim.' [Ancak ben şöyle dedim:] 'Kardeşimin habercilerini ne kadar hızlı geri gönderdiysem kardeşim de benim habercilerimi her zaman [hızla geri göndersin]'... bana haber salar ve Mani'yi bana gönderir, ardından ben de ... Giliya'yı dostane niyetlerle kardeşime."[9]

Bu mektupta, Mani'nin altınla birlikte geri gönderilmesini istediği için Tushratta'nın Mısır'da olduğu açıktır. Ancak EA28 numaralı mektupta Mani'nin yalnızca Mitanni'de olduğunu değil Tushratta'nın habercilerinden ikisinin geri dönüşüne karşılık rehin olarak tutulduğunu da öğreniriz. Klasik dostane formalitelerden sonra Tushratta hemen konuya girmiştir: "Habercilerim Pirizzi ve Puipri'yi hükümdarlığının başında kardeşime gönderdim ve üzüntümü çok güçlü bir şekilde ifade etmelerini emrettim. Ardından onları tekrar gönderdim. Önceki olay hakkındaki şu mesajı kardeşime verdim: Kardeşim benim habercilerimi gönderene ve onlar gelene kadar kardeşimin habercisi Mani'yi alıkoyacağım... Ancak şimdi kardeşim onların gitmesine izin vermiyor, aslında onları düpedüz alıkoyuyor."[10] "Bu mesajı" içeren önceki mektup kayıptır. Bu nedenle Mani'nin Mitanni'ye üçüncü yolculuğunun nedenini bilme yolumuz yoktur ancak muhtemelen krallar arasındaki sıradan mesaj alışverişinin bir parçasıdır.

EA28 numaralı mektupta birçok yeni bilgi ortaya çıkmıştır. Tushratta artık altın veya altın heykel değil, sadece Pirizzi

ve Puipri adlı iki habercisinin dönmesini istemektedir. Ayrıca Pirizzi ile Puipri'nin Mısır'a, birincisi III. Amenhotep'in ölümü dolayısıyla Tushratta'nın "çok büyük üzüntü" duyduğunu ifade etmek ve ikincisi de 2. senede veya 12. senede Tushratta'dan Akhenaton'a ilk mektubu getirmek için iki yolculuk yaptıklarını da öğreniriz ve EA28 numaralı mektubun yazıldığı zamana kadar "düpedüz alıkoyulmuşlar". Dostane olmayan tonu, Mani'nin Mitanni'de bulunması ve Tushratta'nın altın elde etme umudunu yitirmiş olup artık bundan söz etmiyor olması, EA29 yerine bu mektubun Mitanni kralından Akhenaton'a gelen son mektup olmasını daha olası kılmaktadır.

Bu iletişimden aşağıdaki olaylar kronolojisini kurabiliriz:

III. Amenhotep öldüğü sırada Tushratta'ya, iki altın heykel dahil olmak üzere hediyeler ayarlamaktadır. Mitanni habercisi Giliya, muhtemelen efendisine verilecek hediyeleri almak için Mısır'dadır. Bu planlar III. Amenhotep'in ölümüyle suya düşmüştür. Bunun yerine Giliya, arkadaşının ölümünden Tushratta'yı haberdar etmek için, Kraliçe Tiye'nin Mitanni dostluğunun oğlu yeni kralın hükümdarlığında da devam etmesi umudunu ifade ettiği mesajını taşıyarak evin yolunu tutmuştur. Giliya'nın eve yolculuğuyla aynı zamanda veya hemen sonrasında Akhenaton Khamashshi ile birlikte Tushratta'ya Mitanni kralının dostluğunu rica eden bir mektup yazmıştır.

Bu ilk mesaj alışverişinden sonra Tushratta, III. Amenhotep'in cenaze törenlerine katılmaları için Pirizzi ve Puipri adlı iki habercisini göndermiştir. Onlar hâlâ Mısır'dayken veya eve döndükten kısa süre sonra Akhenaton da *kendi* habercisi Mani'yi, Tushratta'ya III. Amenhotep tarafından söz verilen altın heykeller yerine iki tahta heykelle birlikte göndermiştir. Hayal kırıklığına uğramış olan Tushratta, Pirizzi ile Puipri'yi

Mısır'a iki mektupla geri göndermiştir; biri 2. sene veya 12. senede, kışın ilk ayında geldiği Mısır belgelerine göre tarihlenmiş olan ve tahta heykellerden yakınan mektuptur (No. EA27), ikincisi de Kraliçe Tiye'den, oğlunu Mitanni kralı ile babası arasındaki dostane ilişkiden haberdar etmesini ve altını göndermeye onu ikna etmeye çalışmasını isteyen mektuptur (No. EA26). Akhenaton kendi adına iki Mitanni habercisini Mısır'da tutmaya karar vermiştir.

Tushratta başka bir haberciyle, tekrar altını istediği, iki habercisinin alıkonulmasından yakındığı ve Mısır kralının Mani'yi kendisine yollamasını istediği bir mektup (No. EA29) göndermiştir. Akhenaton'a üçüncü mektup (No. EA28) olduğuna inandığım ve Tushratta'nın, Mani'nin Pirizzi ve Puipri'ye karşılık rehin tutulduğunu söylediği mektupta Mani'yi Mitanni'de bulduğumuz için Akhenaton bu isteği kabul edip Mani'yi Tushratta'ya bir mektupla göndermiştir.

Bu nedenle Redford'ın inanmamızı istediğinin aksine Akhenaton'a ilk mektup olan No. EA27 geldiğinde III. Amenhotep'in cenaze törenleri ne hâlâ sürmekteydi ne de yeni sonlanmıştı; çok daha önce bitmişti. Pirizzi ve Puipri cenaze törenlerine katılmış, eve dönmüş ve bu mektubu getirdiklerinde ikinci ziyaretlerindelerdi. 12. senesinin kışının ikinci ayında Akhenaton'un tek hükümdar olarak kutlamaları olduğu için EA27 numaralı mektup 12. sene olarak okunursa geri dönüşleri bu olaydan birkaç gün önce olmuş olmalıdır.

Tushratta'nın Kraliçe Tiye'ye mektubu da Mitanni kralının Akhenaton'a mektubundan önce gönderilmemiştir: Akhenaton tahta heykellerle Khamashshi ve Mani adlı iki habercisini, Tiye'nin mektubuyla birlikte Tushratta'ya ilk elimize geçen mektubu No. EA27 getirilmeden önce göndermiştir. EA29 numaralı mektup yazıldığında Mani'nin Mitanni'de olmadığı da nettir ancak yine de onu EA28 numaralı mektupta

rehin olarak tutulurken bulduğumuz için bu iki mektup numaralanmış hallerinin tersine yazılmış olmalıdır. Redford'ın anladığı üzere EA29 numaralı mektup Mitanni elçilerinin Mısır'da alıkonulduğu dört senelik gecikmeden söz etmez; buna değinmesi, III. Amenhotep'in söz verdiği altını elde etmek için Mitanni kralının başarısızca dört senedir uğraşmakta olduğuna bir göndermedir.

Ancak ortak krallık savıyla daha alakalı bir nokta da, Batı Teb'de III. Amenhotep'in Malkata saray kompleksinin kalıntılarındaki kanıtlara göre Akhenaton'un babasının 30. senesinden önce burada yaşamış olduğunu biliyor olmamızdır. 39. senenin başında babasının hükümdarlığının sonunda, tahtın Prensi babasının Tushratta'yla olan ilişkisinin ayrıntılarından nasıl bihaber olabilirdi? Tushratta, annene sor deyip durmaktadır; Tiye tüm ayrıntıları bilmektedir. Tushratta'nın mektuplarından bildiğimiz üzere Mitanni kralının habercilerinin kendi gözleriyle görmüş oldukları altın heykelleri Akhenaton nasıl bilmezdi? Tek açıklama, Akhenaton'un bu olaylar olduğunda Teb'de olmayışı nedeniyle olaylardan bihaber olmasıdır. Akhenaton'un Teb'deki saldırgan Amon rahipleriyle çatışmadan kaçınmak için hükümdarlığının 4. senesinde Amarna'da yeni bir şehir inşa etmeye başlayıp, burayı kalıcı evi yaptığı 8. senesine kadar orada yaşadığını biliyoruz. Tüm diğer kanıtların da işaret ettiği üzere ortak krallık babasının 28. senesinde başladıysa, Tushratta'yla yazışmalarından kısa süre sonra III. Amenhotep'in 32. senesinde yeni başkentini inşa etmeye başlamış olan Akhenaton kendisini en sonunda Mısır hükûmetinden ve dış işlerinden gitgide uzaklaştırmıştır.

Böylelikle Tushratta'nın, o zamanlarda taşınmadan önce Teb'de kalan ve Mısır'da tek hükümdarlığı varsayımını kutlamak için Amarna'ya kadar iki Mitanni habercisi tarafından

muhtemelen takip edilmiş olan Akhenaton'a EA27 numaralı mektubunun geliş tarihi için tüm imalar, 2. sene yerine 12. sene olarak okunmasını desteklemektedir. Tushratta'dan Akhenaton'a ikinci ve son mektup, söz verilen altını elde etmek üzere başarısız şekilde dört senedir uğraştığını söylediğine göre, ortak krallık Akhenaton'un hükümdarlığının 12. senesine kadar sürmüş ve ardından tek başına hükmettiği beş senelik bir dönem gelmiş olarak kabul edilirse kronolojiye uymaktadır.

Aper-el'in Mezarı

Bu bölüm yazıldıktan sonra Akhenaton'un veziri Aper-el'in mezarının, Fransız arkeolog Alain-Pierre Zivie tarafından Sakkara'da neredeyse el değmemiş olarak keşfedildiği açıklanmıştır. Kumun 18 metre altındaki keşif, 10 senelik çalışmanın doruk noktasıdır ve son derece önemlidir. Mezar, önceden Mısır tarihinde bilinmeyen Aper-el'in, Akhenaton'un veziri olmadan önce Aton'un başrahiplerinden olduğunu netleştirir. Ayrıca Zivie mezardan üç iskelet ve birçok cenaze eşyası da çıkarabilmiştir. Bu eşyalara Aper-el'e III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye tarafından verilmiş olan bir kutu dahildir. Mezardaki diğer iki kutuda III. Amenhotep'in kabartma kutucuğu ve öz ismi Neb-Maat-Re bulunmuştur.

Bu durum, III. Amenhotep ile oğlu Akhenaton arasındaki ortak krallığa işaret eden henüz gün ışığına çıkmış olan en önemli arkeolojik kanıttır. Ana fikirler şöyledir: (1) Akhenaton hükmetmediği sürece bir vezire sahip olamazdı, (2) babası, başta IV. Amenhotep olarak bilinen oğlu Mısır'a getirdiği tek tanrıcı Tanrı'nın şerefine adını Akhenaton'a değiştirdikten *sonra* hâlâ hayatta olmadığı sürece mezarda kendisinden üç kere öz ismi Neb-Maat-Re kullanılarak söz edilmezdi.

Daha önce söylediğim üzere bu ana fikirlerin daha ayrıntılı tartışmasının yanı sıra Teb belediye başkanı ve Yukarı Mısır'ın veziri Ramose'nin mezarıyla ilgili oldukça karmaşık bir argüman Ek B'de bulunmaktadır. Şimdilik, ortak krallığın artı ve eksilerinin bu biraz uzatmalı incelenmesi, Amerikalı Eski Mısır bilimcisi William C. Hayes'in sözleriyle bitirilebilir: "Akhenaton ortak kral olarak III. Amenhotep'in 28. senesinde veya civarında tahta çıkarıldığı ve 22. senede veya civarında ikametini Tell el-Amarna'ya taşımış olduğu görüldüğüne göre, Teb'deki sarayda bulunmuş olan tarihli yazıt yığını, Amarna'da bulunmuş olanlarla aynı dönemdendir. Denklemler temel alınarak bu iki grup yazıt arasında yıldan yıla yakın bir tarih uygunluğu da kurabiliriz: III. Amenhotep'in 28. senesi = IV. Amenhotep'in 1. senesi, III. Amenhotep'in 22. senesi = Akhenaton'un 6. senesi, III. Amenhotep'in 38 senesi = IV. Amenhotep'in (Akhenaton) 11. senesi, vs."[11] III. Amenhotep kendisinin 39., oğlunun 12. senesinde ölmüştür.

9

HOREMHEB'İN İKTİDARI

Daha önce gördüğümüz üzere tahta geldiğinde zaten yaşlı bir adam olan I. Ramses uzun süre hüküm sürmemiştir. Josephus tarafından alıntılanan Manetho'ya göre I. Ramses'in hükümdarlığı bir sene dört ay sürmüştür. Ona atfedilen son sene, Nübye'de Wadi Halfa'da bulunan dikilitaştan gelen 2. senedir. Ancak dikilitaşın ayağında I. Seti'nin adı bulunduğu ve bunun da I. Ramses'in ölümünden sonra dikilitaşı onun yaptığı anlamına geldiği için senenin sonuna kadar hayatta kalmamış olabilir.

I. Ramses'in selefi, Baskı döneminin Firavun'u Horemheb'in iktidarını incelediğimizde ancak Britanyalı Eski Mısır bilimcisi Profesör J. R. Harris'in şu şekilde özetlediği kayda değer zorlukları görürüz: "Günümüzdeki yazıtlarda Horemheb'in sadece üç hükümdarlık yılı kalmıştır – Karnak'ta Ptah (Memfis tanrısı) tapınağında 1. sene, Neferhotep'in (asillerden biri) Teb'deki mezarında 3. sene, IV. Tuthmose'nin mezarındaki duvar yazısında 8. sene. Başka bir tarih de kısmen korunmuş bir dikilitaş parçasındadır ve bu da 5 veya 7 olabilir ve 7. sene sonraları Ramses stili iki çanak çömlek parçasında onaylanmıştır, her iki durumdaki tarih de Horemheb'in asıl hükümdarlığıdır. Bunun dışında belirsizlik vardır. Manetho geleneği

şüphesiz sorunludur ancak 12 yıl 3 aylık asıl toplamı gizliyor olabilir."[1]

Belirsizlik, Horemheb'in hükümdarlığının süresinin tahminlerinin en az sekiz ve en fazla 59 sene olması kadar büyüktür.

- Manetho geleneğini, duvar yazısı belgelerini taşıyan ve Horemheb'in Sakkara mezarında oldukça yakın zamanda keşfedilmiş olan iki büyük depolama tankı desteklemektedir. Birinin tarihi "13. sene, Tufan'ın üçüncü ayı" olarak belirtilmiştir ve içinde "Amon'un evinde... Amon'un sevgilisi Horemheb'in arsasının üzüm bağından gelen çok iyi kalite şarap" olduğu söylenmektedir.[2]
- Batı Teb'de Madinet Habu'dan 27. sene tarihli bir duvar yazısı farklı şekillerde yorumlanmıştır: a) Horemheb'in, gasp ettiği bilinen Kral Aye'nin cenaze tapınağını ziyareti, b) Horemheb'in ölüm tarihi, c) hükümdarlığının 27. senesinde II. Ramses tarafından Horemheb'in mezarının ziyaret edilme tarihi. Metin şöyledir: "27. Hükümdarlık Yılı, Shomu'nun ilk ayı, 9. gün: Amon'un seven ve düşmanlarından nefret eden ... Horemheb'in ... girdiği gün"[3] Anlaşmazlık, ilk satırın sonundaki "Horemheb'in girişinin günü" veya "Horemheb'in alanına giriş tarihi" olarak yorumlanmış olan iki sözcükten doğmuştur. İlk yorumdan yana olanlar, tarihin cenaze tapınağına Horemheb'in ziyaretini kastettiğini, ikinciyi tercih edenler ise Aye'nin Horemheb tarafından alınan ve genişletilen tapınağına II. Ramses'in 27. senesindeki ziyareti olduğunu varsaymaktadır. Aslından basılan metnin ilk kopyası tarafından desteklendiği için Fairman ikinci yorumu tercih etmiştir.[4] Yazılış şekli de Ramses dönemine oldukça iyi uymaktadır.

- Firavun Akhenaton'un kendisine inşa ettiği ve Akhetaten adını verdiği yeni başkent Tell el-Amarna'da çalışan Britanyalı arkeolog tarafından iki şarap kavanozu belgesi bulunmuştur. Üzerlerinde sadece 28. sene ve 30. sene tarihleri vardır. Büyük olasılıkla III. Amenhotep'e ait olsalar da bazı âlimler Horemheb'e ait olabilmelerinin de olası olduğunu öne sürmüştür. Tahta çıkmasından da önce terk edilmiş olan Amarna şehrinde Horemheb'in adının bulunduğu doğrudur ancak buranın Horemheb veya herhangi bir görevlisi tarafından ikamet olarak kullanıldığını öne sürecek hiçbir neden yoktur; çünkü aksi takdirde hükümdarlığının farklı yıllarından daha fazla örneğin yanı sıra bazı arkeolojik kalıntıları da bulmuş olurduk.

31. seneden kalma benzer bir şarap kavanozu da Horemheb'in hükümdarlığı başladığında dört senedir ölü ve gömülü olan Tutankamon'un mezarında bulunmuştur. Böylelikle bu tarih şüphesiz sadece III. Amenhotep'i kastediyor olabilir.

- Horemheb'le ilgili 59. sene, II. Ramses zamanında Sakkara'da Memfis'in gömülme yeri olan mezarın yazıtlarında geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru bulunmuştur. Mezar, Ptah'ın Khayri adlı kâtibine aittir ve yazıtlar, 18. ve 19. Hanedan'ın farklı krallarının hükümdarlığı sırasında bir parça toprağın mülkiyeti hakkında uzun bir dönem sürmüş olan hukuki ihtilafın açıklamasını vermektedir.

Bu 59. sene rakamıyla karşı karşıya olan âlimler, birçok nedenle bunun Horemheb'in hükümdarlığı için çok uzun bir zaman olduğunu düşünmüştür. Tahta çıkmadan önce dokuz sene boyunca Tutankamon'un ve dört sene boyunca Aye'nin üst düzey görevlisi olduğu bilinmektedir; seleflerinden gasp

edilmiş veya onların malzemeleri kullanılarak yeniden inşa edilmiş olanlar dışında pek bir anıt bırakmamıştır; ayrıca bu kadar uzun bir hükmün özelliği olabileceği beklendiği üzere Asya'da Horemheb'in askeri etkinlikleriyle ilgili de hiç bilgimiz yoktur. Bu durumlara rağmen ellerinde hiçbir kanıt olmayan âlimler, dört Amarna kralının (Akhenaton, Smenkare, Tutankamon ve Aye) hükümdarlıklarının Horemheb'e eklendiğini varsaymışlardır: "Bunun, Horemheb'in dört selefinin iktidar dönemlerini içeren kapsayıcı bir tarih olduğu yaygın olarak kabul görmüştür... Toplamda 32 civarındadır, bu da minimum 26/27'yi ima etmektedir. Ne asıl yorumlama ne de geniş çıkarım hiçe sayılabilir ancak *kapsayıcı tarihe dair başka bir örneğin bilinmediğini de vurgulamak gerekir* (benim vurgum). Amarna krallarının varlığının 19. Hanedan'da (veya en azından I. Seti ve II. Ramses zamanında) resmi olarak görmezden gelindiği açıktır ancak onların hükümdarlık yıllarını Horemheb'e atamanın genel uygulama olduğunun hiçbir işareti yoktur."[5]

Akhenaton ve sonrasında gelen üç Amarna kralının zamanının kral listelerinden çıkarılmış oldukları ve Akhenaton'a bile "asi" veya "Akhetaten'in düşkünü" denildiği doğrudur ancak 19. Hanedan'dan şimdi Britanya Müzesi'nde olan papirüs parçasında bulunan tarih "asinin 9. senesi" demiştir ve Gardiner'a göre "bu gönderme kesinlikle Akhenaton'un hükümdarlığınadır",[6] bu da aslında Amarna krallarının iktidar olma süresinin Horemheb'inkine eklenmediğine işaret etmektedir.

Sakkara'da Horemheb'in 59. senesine göndermeden çıkan karışıklığın temelde iki nedeni vardır. Birincisi, Eski Mısır bilimcilerinin bunu bağlamının dışına çıkarıp Sakkara mezar yazıtlarında katı bir kronolojik sırada sunulmamış olan bilgilerin geri kalanına bağlamamış olmalarıdır; ikincisi de 59.

sene ile kralın adı arasındaki sözcüğün eksik olmasıdır. Bu da metnin kâtibinin aslında vermek istediği anlamı kökten etkileyebilir.

Mezarın kuzey duvarında başlayan yazıtlar, on üç *arourae* (yaklaşık üç hektar) boyutunda ve Memfis'in güneyinde bir yerlerde Nil'in batı kıyısında bulunan bir parça ekilmiş topraktan söz etmektedir. Toprak, 18. Hanedan'ın ilk kralı Ahmose (MÖ yaklaşık 1575-1550) tarafından Neshi adlı kaptana hediye olarak verilmiştir. Burası nesilden nesle geçmiştir ve sonunda "Neshi'nin köyü"[7] olarak bilinmeye başlanmıştır. İki yüzyıl sonra Horemheb tahta geçmeden bir süre önce Neshi'nin mirasçıları, toprağa sahip olan altı erkek ve kız kardeşten oluşmaktaydı ve kız kardeşlerden Urnero adlı biri mütevelli olarak atanmıştı. Ardından bu mütevelliliğe Horemheb'in hükümdarlığında başka bir kız kardeş olan Takharu tarafından itiraz edilmiştir. Bunları katı bir kronolojiye oturtmak için mezar yazıtları şöyle der:

1 Horemheb'in hükümdarlığından çok önce ve kendisinden adıyla değil başkenti olan "Akhetaten'in düşkünü" olarak söz edilmiş olan Akhenaton'un zamanına kadar giden olaylar hakkında kanıt sağlayan tanıkların dinlenmesi (ayrıca bkz. Ek C). Bu tutanakların sonunda anlaşmazlık konusu toprağın, her birine payı verilerek altı mirasçı arasında bölünmesine karar verilmiştir.
2 Urnero, Prehotep adlı bir adamla evlidir ve Huy adlı bir çocukları vardır. Horemheb'den önceki kralın hükümdarlığından beri Neshi'nin toprağında çalışmakta olan Huy, toprak Neshi mirasçıları arasında bölündükten sonra annesinin elindeki toprağın ekimini üstlenmiştir. Horemheb'den önce gelen kralın adı, ilk harfi olan "A" dışında yazıtlardan kaybolmuştur ancak bu isim sadece Aye

olabilirdi. Daha sonra Prehotep başka bir kadınla evlenmiş, Tjaui adlı ikinci bir oğlu olmuş ve Horemheb tahta çıktıktan sonra Prehotep, ilk eşinin toprağını ikinci evliliğinden oğlu Tjaui'nin üstüne yapmaya kalkışmıştır. Bu yasa dışı işlem sonunda birkaç sene sonra 19. Hanedan'ın üçüncü kralı II. Ramses'in hükümdarlığında Huy öldüğünde başka bir davaya neden olmuştur. Oğlu Khayri, toprağın işlenmesini devralmaya çalışmıştır ancak Tjaui'nin torunu Khay ona meydan okumuştur.

3 II. Ramses'in 14. senesinde (artı eksik olan ayların sayısı), büyükannesi Urnero üzerinden Neshi'nin neslinden olduğunu öne sürerek toprağın mülkiyetini almak için yasal takibi başlatan, Khayri'nin annesi olmuştur. Ardından gelen olayların mezardaki açıklamasında Khayri'ye adıyla yalnızca bir kere değinilmiş ve diğer yerlerde yasal mirasçısı olduğuna işaret ederek *mos* (oğul ve mirasçı) denilmiştir.

4 18. senede Khay (bu davanın sanığı) mahkemeye gitmiş ve toprağın büyükbabasının adına kayıtlı olduğunu gösteren tescil kayıtlarını sunmuştur. Buna ek olarak şikâyetçinin babası Huy'un bu toprakta sadece çalışan olduğunu öne sürmüştür. Mezardaki açıklama şöyledir: "Khay, 18. senede yüce mahkemede yakınmıştır. Çocuğun rahibi ve yüce mahkemenin memuru olan Amenemope'nin yanlış bir tapu sicili taşıyarak onunla beraber gelmesine neden olmuştur. [Dolayısıyla] ben (Khayri), Neshi evladı olmayı kestim."[8]

5 Ardından şikâyetçi *mos* ve annesi, mahkemenin kararına karşı Heliopolis'teki vezire temyize gitmiştir. Vezir, tapu sicillerinin Doğu Delta'daki 19. Hanedan'ın ikamet yeri Pi-Ramses'ten gelmesini emretmiş ve *mos*'un annesine bu belgelerin oğlunun adını içermediğini göstermiştir. Onlara "belgelerde yoksunuz" denilmiştir. Ancak gerçekten *mos*,

yasal oğul ve mirasçı olduğuna dair daha fazla itirazdan sonra vezir, şikâyetçinin iddiasını destekleyip desteklemeyeceğini görmek için mahkemeye Memfis'teki yerli tanıkları dinleme talimatı vermiştir.

Sonraki ifadede *mos* sözcüğü tekrar kullanılmıştır ancak bu sefer şikâyetçinin babası Huy'un Neshi'nin yasal mirasçısı ve toprağın orijinal sahibi olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Örneğin mezardaki uzun tanık listesi, yemin eden keçi çobanı Mesman'ın ifadesiyle başlamıştır: "[Amon sabreder ve kral sabreder] Firavun'a gerçeği söyleyeceğim... Yalan söylemeyeceğim, yalan söylersem [burnumu ve kulaklarımı] kesin; [beni Kush'a (sürgüne) gönderin]. Urnero çocuğu kâtip Huy'a gelirsek, onun Neshi'nin çocuğu (*mos*) olduğu söyleniyor..."

Mahkeme bu ve diğer tanıkları[9] dinledikten sonra, büyükannesi Urnero ve babası Huy'dan geldiği için aslında yasal mirasçının Khayri (*mos*) olduğuna karar vermiştir. Mezar yazıtlarında şöyle yazmaktadır: Davanın başarıyla sonuçlanmasında mirasçı *mos* "Bana on üç *arourae* toprak verdiler ve toprak mirasçılara, şehrin ileri gelenlerinin önünde verildi" demiştir.[10] Mahkemenin bulgularının bir kopyası, bunları bulan yargıçların listesiyle birlikte Yargı Konağı'na koyulmuştur.

Yukarıdaki anlatı, kronolojik sırada verilmiştir. Ancak mezarın davadan sonra *Mos* adıyla bilinmeye başlanan sahibi tarafından, bu oldukça karışık öyküyü anlatması için davet edilen kâtibin izlediği yöntem bu değildir. Burada hayatının otobiyografisini anlatması için işe alınmış resmi bir kâtipten değil, sivil bir vatandaşın, kendi hayatı için önemli olan olayları kaydetmesi için işe aldığı serbest çalışan ve kanıtlara göre çok da düzenli düşünce süreçlerine sahip olmayan bir kâtipten söz ettiğimizi hatırlamak önemlidir.

Mezar yazıtları bir dönemden diğerine değişmektedir. Toprağın mülkiyeti hakkındaki davanın, II. Ramses'in hükümdarlığında başladığını belirterek başlar. Ardından kâtip Horemheb zamanına ve Urnero ile Takharu arasında Neshi toprağının altı mirasçıya paylaştırılmasıyla sonuçlanan anlaşmazlığa geri dönmüştür. Öykünün bu kısmını ele aldıktan sonra 14. sene ve daha fazlasını Huy'un öldüğü ve oğlu Khayri'nin babası tarafından işlenmiş olan toprağı sahiplenmesine veya işlemesine izin verilmemiş olan tarih olarak belirterek II. Ramses'in zamanına ilerlemiştir. Bu noktadan sonra ihtilaflı toprağın mülkiyetini Khayri'ye geri veren Memfis mahkemesinin kararına gelene kadar olayları büyük ölçüde kronolojik sırada takip etmiştir. Mahkemenin kararının ardından yargıçların listesi ve ardından tüm karışıklığı yaratan ifade gelmiştir: "59. senede [.?.] bugün mahkemenin önünde Yukarı ve Aşağı Mısır kralı majesteleri Djeserkheprure-Setepente [Re'nin oğlu], Horemheb-Meiamon hükümdarlığında."[11] En sonunda kâtip, Horemheb'in hükümdarlığında şikâyetçinin büyükannesi Urnero ve kız kardeşi Takharu arasındaki anlaşmazlık başladığında rahip Aniy tarafından yapılmış olan sorguya bizi geri götürerek öyküsünü sonlandırmıştır.

Yukarıdaki 59. sene tarihi, mahkemenin son kararında, Horemheb zamanında tanıkların sorgulanmasının başlangıcından önce gelmektedir. Urnero ve Takharu arasındaki ilk anlaşmazlığa bir tür geri dönüş gibidir. Ancak bazı âlimler, bunun ardından gelen metinle ilgisi olduğu görüşünde oldukları için şaşırarak 59. seneyi Horemheb'in hükümdarlığında gerçek bir tarih olarak kabul etmişlerdir. Yine de kâtip bile Memfis kanıtlarını ve yargıçlar listesini mahkemenin asıl kararından *sonra* vermeyi seçmiştir, karışık bölümünün sonundaki "bugün mahkemenin önünde..." şeklindeki açılış

cümlesi, tarihin mahkemenin kararını ilgilendirdiğini öne sürmektedir. Üç nesil önce farklı bir mahkeme celsesinin konusu olan olaylar yerine tabii ki davanın başarıyla sonlanmasıyla ilgili bir tarih beklenirdi.

Böylelikle şu soru akıllarda kalır: Biri Horemheb'in hükümdarlığında, diğeri de II. Ramses'in hükümdarlığında başarılı bir sonuca bağlanan durum olmak üzere kâtip bu iki ayrı anlaşmazlığı ne açıdan bağlamıştır? İlk halinde "59. sene" ve "Horemheb" arasında olan eksik sözcük, söz konusu ifadenin anlamını kesinlikle değiştirirdi. Bu sadece bir varsayım olabilir ancak kâtibin, Urnero ve Takharu arasındaki orijinal anlaşmazlık ile aynı toprak hakkında mos-Khay anlaşmazlığının sonlanması arasında geçen zamana işaret ettiğini öne sürmek akla yakın olabilir. Bu durumda iki ayrı davanın öyküleri arasında kalmış ve tüm karışıklığa neden olmuş olan yazıt şöyle de olabilirdi: "59. senede bugün mahkemenin önünde Yukarı ve Aşağı Mısır kralı majesteleri Djeserkheprure-Setepente [Re'nin oğlu], Horemheb-Meiamon hükümdarlığından [beri]" ve ardından Urnero ve Takharu'nun zamanında rahip Aniy tarafından yapılan sorgulamanın kopyasıyla anlaşmazlığın uzak kökenlerini kabaca açıklamıştır.

Gördüğümüz üzere *mos* yazıtları Horemheb'in uzun hüküm sürdüğünü kanıtlamak için kullanılamaz. Kanıt olmadan dört Amarna kralının (Akhenaton, Smenkare, Tutankamon ve Aye) hüküm sürelerinin toplamının Horemheb'in hükümdarlığına eklendiğini söylemek için hiçbir gerekçe yoktur. Bu sadece kuramsal bir varsayım değildir, Eski Mısır tarihinde hiçbir örneğini bulmadığımız ve Britanya Müzesi'nde Akhenaton'a net bir gönderme olan "asinin 9. senesi" sözünü içeren papirüsle çelişmekte olan bir durumdur. Başka kaynaklardan kesin olarak orada ortaya çıkan Hitit gücü tarafından yaratılan durumun acil eylem gerektirdiğini

biliyor olmamıza rağmen Asya'da Horemheb'in herhangi bir büyük askeri çatışmasına dair kayıtlarımız yoktur. Uzun süre hüküm süren birinden beklenecek olsa da Horemheb, zorla alıp, yıkıp tekrar kullandığı Amarna yapılarından başka büyük anıt bırakmamıştır.

Gördüğümüz üzere Akhenaton'a gönderme yapan aynı *mos* metninde başka bir Amarna kralının "A" baş harfini buluruz, bu da kesinlikle Aye olmalıdır. Bu kralların kimliğini belirlemiş olan aynı kâtibin onların iktidarlarının uzunluğunu aynı metinde görmezden gelmiş olması olası mıdır? Her durumda söz edilmesi yasaklanan şey Amarna krallarının adlarıydı, iktidarda kalışlarının süresi değil.

Bu durumda Horemheb için elimizdeki son kesin tarih 13. sene olduğundan ve bunun da Manetho'nun öyküsüyle uyuşması nedeniyle, 26 sene önce Tutankamon'un hükümdarlığının başından beri orduda general olan zaten yaşlı bir adam olarak öldüğü zaman civarında kabul edilmesi gerekir.

Ayrıca bu tarihin ve III. Amenhotep ile oğlu Akhenaton arasındaki ortak krallığın kabul edilmesi, Horemheb'in belirsiz kökenlerini aydınlatmaya yardımcı olur. IV. Tuthmose'nin görevlisi Neby'nin şimdi Leiden Müzesi'nde olan dikilitaşı artık üç kesite ayrılmıştır. Üstteki kesit "Zarw'ın Kafile Komutanı" ve eşini gösterir ve ortadaki de iki adak sahnesini resmeder. Sağ taraftaki sahne, "Zarw'ın Kafile Komutanı ve Belediye Başkanı" ve eşine şarap sunan "oğlu Horemheb" olarak tanımlanan bir figürü göstermektedir.[12]

O zamanlarda Horemheb nadir görülen bir isim olduğu için Alman dilbilimci Wolfgang Helck, dikilitaşta gösterilen genç figürün gelecekteki kraldan başkası olmadığını öne sürmüştür. Horemheb ile ardından gelen ve 19. Hanedan'ı kuran Ramses kralları arasındaki yakın ilişki, tüm bu kimlik saptamasının doğru olduğu olasılığına işaret etmektedir.

Hem Pa-Ramses'i (sonraları I. Ramses adıyla 19. Hanedan'ın ilk hükümdarı) hem de oğlu Seti'yi (I. Seti olarak babasının ardından gelmiştir) "Zarw'ın Kafile Komutanı ve Belediye Başkanı" olarak atamış olan Horemheb'dir. Tanrı Seth ile Horemheb, I. Ramses ve I. Seti arasındaki bağlantı, Tell el-Dab'a bölgesinde Doğu Delta'da bulunmuş, "kudreti büyük Sutekh'e (Seth)" adanmış olan ve Kral Horemheb'in adlarını taşıyan tapınağın kalıntılarıyla da kanıtlanmıştır.[13] Seti hâlâ Zarw'ın Belediye Başkanı'yken Seth'in de rahibiydi.

Ancak Helck'in önerisi, aslında Horemheb o kadar erken doğduysa, ortak krallık yoksa ve uzun süre hüküm sürdüyse öldüğünde yüz yaşından büyük olması gerekirdi diye düşünüldüğü için reddedilmiştir. Neby'nin III. Amenhotep'in hükümdarlığı sırasında ölmüş olması olasılığı vardır. Dikilitaş onun ölümünden sonra yapılmış olamazdı ve oğlu Horemheb o zamanlar çok küçük olduğu için dikilitaşta adına yer verilmemiştir. Hükümdarlığının 13. senesini Horemheb'in öldüğü ve III. Amenhotep ile oğlu Akhenaton arasındaki ortak krallığı 11 sene olarak kabul edersek, III. Amenhotep'in ilk senesinde doğmuş olsa bile Horemheb öldüğünde sadece 70 (imkân dâhilinde bir yaş) yaşında olabileceği anlamına gelmektedir.

10

KRALLARIN KRONOLOJİSİ

III. Amenhotep'in babası ve selefi IV. Tuthmose'nin hükümdarlığı hakkında pek anlaşmazlık yoktur. Bu noktada arkeolojik kanıtlar, hükümdarlığının sekiz sene sürdüğünde Manetho'yla hemfikirdir. Böylelikle şimdi İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'ından önceki yüzyılın dörtte üçü civarı için geriye doğru giderek bir kronoloji sunma durumundayız:

	Yıllar
I. Ramses	2
Horemheb	13
Aye	4
Tutankamon	9
Smenkare	-
Akhenaton (tek başına)	6
III. Amenhotep	38
IV. Tuthmose	8
Toplam:	80

Bu krallar gerçekte ne zaman hüküm sürdüler? Bu soruya yanıt vermeye çalışırken uygun bir başlangıç noktası, IV. Tuthmose'nin büyükbabası III. Tuthmose'nin 44 sene olarak kabul edilen iktidarıdır. Ancak tahta çıkmasına dair iki olası

tarih öne sürülmüştür. Horemheb'e uzun bir iktidar vermiş ve Akhenaton ile babası arasında bir ortak krallığın varlığını kabul etmeyi reddetmiş olan âlimler MÖ 1504'ten yanayken daha kısa bir iktidar ve ortak krallığı destekleyenler ise MÖ 1490'dan yanadır; önceki üç bölümde öne sürdüğüm savlar nedeniyle ben de bunu seçiyorum.

Halefi II. Amenhotep'in hükümdarlığı tartışma konusu olmuş olsa da Gardiner'ın kabul ettiği 23 sene gerçeğe en yakın görünmektedir. Bunun karşılığında Amenhotep'ten sonra tahta geçen oğlu IV. Tuthmose'nin iktidarı, III. Amenhotep, dört Amarna kralı, Horemheb ve I. Ramses'inkilerle birlikte aşağıdaki tabloda ters sırada verilmiştir. Oğlu I. Seti'nin tahtta ne kadar kaldığı –hükümdarlık süresi hakkındaki tahminler 59 gibi yüksek ve 11 gibi düşük bir sayı arasında değişmektedir– hatırı sayılır bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Ancak tahta çıkışıyla ilgili MÖ 1304 ve MÖ 1290 olmak üzere iki tarih öne sürülmüş olsa da 67 sene hüküm sürmüş olduğu bilinen halefi II. Ramses'te temelimiz daha sağlamdır. Ben, Horemheb'in daha kısa bir hükümdarlığı olduğunu düşünüyor ve Amarna ortak krallığını destekleyenlerin kabul ettiği tarih olan MÖ 1304'ü seçiyorum. MÖ 1304'ü MÖ 1490'dan çıkarırsak elimizde on bir kral arasında şöyle tayin edilecek toplam 186 sene kalır:

	Yıllar
III. Tuthmose	54
II. Amenhotep	23
IV. Tuthmose	8
III. Amenhotep	38
Akhenaton (tek başına)	6
Smenkare	-
Tutankamon	9

Aye	4
Horemheb	13
I. Ramses	2
I. Seti	?
Toplam:	157

Toplam 157 seneyi, bu krallar arasında paylaştırılması gereken 186 seneden çıkardığımızda I. Seti'nin hükümdarlığı için elimizde 29 sene kalıyor.

Tahtta kaldığı sürenin etrafındaki karışıklığın nedeni, çelişen mevcut kanıtlarda ve bazı durumlarda da yorumlanma şekillerinde yatmaktadır. Seti için elimizde olan en yüksek sene 11 olsa da Manetho Seti'ye uzun bir hükümdarlık süresi vermiştir (Africanus'a göre 51, Eusebius'a göre 55 ve Josephus'a göre 59 sene). Bu tarihler, Karnak'taki sahnede 1. senesinde Seti'nin Şasulara karşı seferini resmeden figürle kuşku uyandırmıştır. Ramses adını taşıyan bu figür, burada babasının savaşlarına katılmaya yetecek kadar büyümüş gösterilen gelecekteki kral II. Ramses olarak tanımlanmıştır. Durum buysa ve Seti'nin uzun bir hükümdarlığı olduysa II. Ramses'in 67 sene tahtta kaldıktan sonra öldüğünde 100 yaşından çok büyük olması gerektiği açıktır.

Bunun olanaksızlığı Fransız Eski Mısır bilimcisi Gaston Maspero'yu Seti'nin iktidarını büyük ölçüde kısaltmaya itmiştir: "Başta sadece Manetho'nun listelerinin sağladığı kanıtlarla onun hükümdarlığının uzun olduğunu düşünmüştüm ancak Seti'nin ilk senesindeki seferde II. Ramses'in genç bir adam olarak varlığı bizi, hükümdarlığının süresini en fazla 15 veya 20 yıl, muhtemelen sadece 12 ila 15 arasında sınırlamak zorunda bırakıyor."[1]

Amerikan Eski Mısır bilimcisi James Henry Breasted'in farklı bir bakış açısı vardır. Ramses'in Karnak'ta şu şekilde

göründüğüne işaret ederek sözlerine başlamıştır: "1. senede meydana gelen, kapının diğer tarafındaki Şasu savaşı sahnelerinden çok uzakta, tarihsiz bir şekilde aslında Libya savaşında. Ramses'in babasıyla bu görünüşü böylelikle sıklıkla varsayıldığı üzere babasının ilk senesinde olmak zorunda değildir." Ardından şöyle diyerek devam eder: "Ayrıca beraberindeki figürlerin yakından incelenmesi, öncelikle bu sahnenin Ramses'in babasıyla savaşta olduğuna kanıt olmadığını, ikinci olarak da Ramses'in Seti'nin tahtının ilk mirasçısı olmadığını göstermektedir." Savında, "kralın kanından, ilk kralın oğlu" (takip eden isim eksiktir) olarak tanımlanan ikinci prensin sahnede gösterilmesini temel almaktadır. "... Buradaki tarihi çıkarım önemlidir: I. Seti için 'ilk kralın oğlu', halefi Ramses değildir; yani II. Ramses'in tahta çıkmamış olan bir abisi vardır."[2]

Ardından Breasted, sahne tamamlandığında kralın ilk doğan oğlunun figürünün sahnede olmadığını ancak daha sonraki bir tarihte daha büyük bir prens tarafından eklendiğini öne sürerek devam etmiştir. Daha da sonraki bir tarihte, muhtemelen abisinin ölümünden ve tahta geçtikten sonra Ramses'in abisinin figürünü ve beraberindeki yazıtları yontarak çıkarıp "kendi figürü ilk sahnede olmadığı için" kendi figürünü eklemiş olduğu da açıktır.[3]

Seti için elimizde olan en yüksek sene Nübye'de Gebel Barakal'daki bir dikilitaşın üstünde olan 11. senedir. Bu onun son senesi olarak kabul edilmiştir. Ancak var olan kanıtların ışığında III. Ramses'in çocukluğundan başlanıp ileri doğru gidilse veya ölümünden sonra başlanıp geriye doğru gidilse de hesaplama doğru değildir. Temel gerçekler şöyledir:

- Ramses, I. Seti'nin Abydos tapınağında bulunan öyküye çocukluğunun ve tahta çıkışının öyküsünü kaydetmiştir

ve bu öykü başka kanıtlarla da doğrulanmıştır: "Yumurtada (bebek) olduğumdan beri ... yüce kişiler önümdeki toprağı kokladılar; en büyük erkek evlat ve tahtın mirasçısı konumuna geldiğimde ... işlerle ilgilendim, piyade erlerinin ve savaş arabalarının şefi olarak komuta ettim. Babam, çok küçük bir çocukken beni kollarına alarak insanların önüne çıkıp şöyle demiştir: 'Hâlâ bu dünyadayken tüm saltanatıyla görmek için onu taçlı kral yapacağım!' ... 'Tacı onun kafasına koyun' demiştir."[4]

Birçok diğer yazıtta Ramses, babası ülkede hüküm sürerken savaşma yaşında olan genç bir adam değil sadece bir çocuk olduğunu vurgulamıştır.

- Prens Ramses'in gasp ettiği yazıtların sahibi mirasçının ismi Mehy olarak belirlenmiştir. İlk olarak Şasulara karşı olan seferden beri I. Seti'nin tüm seferlerine katılmış ve en azından kralın 8. senesinde Batı Asya'daki savaşları bitene kadar olumlu bir pozisyonda olmuş gibi görünmektedir. Buna ek olarak Karnak'ta Hipostil Salonu'nun kuzey duvarının dışına Seti'nin savaş rölyeflerinin savaşlar bittikten bir süre sonra oyulmuş olması o zamana kadar Mehy'nin, Seti'nin varisi olarak görülmüş olduğunu öne sürmektedir. Yine de Mehy bu sahnelere ilk başta eklenmemiş ve figürünü daha sonraki bir tarihte eklemiş olduğu bilindiği için bu bizi I. Seti'nin 10. senesine bile götürebilirdi.

  Abydos öyküsü bize, babası onu "en büyük erkek evlat" ve tahtın varisi olarak atama sıra dışı adımını attığında Prens Ramses'in yaklaşık 10 yaşında olduğunu söylemektedir. Bu olay, Mehy'nin tahtın varisi olarak görüldüğü bilinen en erken 9. seneden önce gerçekleşmiş olamaz.
- Mumyasının incelemesinin ardından II. Ramses'in 67 sene hüküm sürdükten sonra öldüğünde yaklaşık 94 yaşında olduğu genelde kabul görmüştür. Bu da 27 yaşındayken

tahta geçmiş olabileceğine işaret etmektedir. Babası yalnızca 11 sene hüküm sürdüyse Prens Ramses öne sürdüğü üzere babasının hükümdarlığının erken zamanlarında çocuk olmuş olamazdı ve babası tahta çıkmadan önce onuncu senesine ulaşmış olurdu.

- Seti oğluna, "sarayındakiler kadar" güzel eşler ve varis kardeşlerinden üçünü vermiştir, bu da "en büyük erkek evlat" ve tahtın varisi olarak atandığı zamanın yukarıdaki kanıtlarının ışığında Seti'nin 9. veya 10. senesinden sonra uzun süre hüküm sürmüş olduğuna işaret eder.
- Sonraları Prens Ramses ordu komutanı olmuştur ve babası öldüğünde güneyde bir seferin başında olduğu düşünülmektedir.

Seti'nin hükümdarlığının uzunluğuna, gençliğinde rahipliğe katılmadan önce I. Seti için "talim ahırının şefi" olarak 11 sene çalışmış olan Bekenkhons adında bir adamın kariyeri daha da ışık tutmuştur. Artık Münih'te olan heykelinde son 27 senesi boyunca Amon'un Başrahibi olduğu 70 senelik rahiplik kariyerinin ayrıntılarını vermektedir. Heykel, Bekenkhons hâlâ hayattayken Seti'nin oğlu II. Ramses'in hükümdarlığında yapılmıştır.

Başka bir kaynaktan da Amon'un Başrahibi olarak Bekenkhons'un varisinin, yine II. Ramses'in buyruğunda çalışmış olan Rome-Roy adında bir adam olduğunu biliyoruz. II. Ramses'in 67 sene boyunca hüküm sürdüğünü bildiğimize göre Bekenkhons'un II. Ramses'in hükümdarlığının son senesinde ölmüş ve –Rome-Roy onun yerine geçtiği gerçek dışı varsayımında bulunursak– önceki rahiplik kariyerinin Seti'nin ölümünden en fazla üç sene önce başlamış olması gerekirdi. Talim ahırında çalıştığı 11 seneyi ekleyip Seti'nin 1. senesinde kralın hizmetine girdiği varsayımında bulunursak,

Seti'nin hükümdarlığının en az 15 sene ve olasılıkların uyumuna baktığımızda daha da uzun sürmüş olması gerekirdi.

Kısa bir iktidar süresine karşı başka bir sav da, I. Seti'nin mumyasının Maspero'yu öldüğünde 60 yaşından büyük olduğuna inandırmış olmasıdır. Bu da sadece 11 sene hüküm sürdüyse tahta çıktığında 50'den çok büyük olduğu anlamına gelmektedir. Tahta çıkışından hemen sonra Sina'da Şasularla savaşan ve Güney ve Kuzey Filistin, Lübnan, Suriye ve Libya'da daha fazla sefere öncülük etmeye devam eden kudretli savaşçı figürünü ilerlemiş yaşıyla eşleştirmek zordur. Tahta çıktığında bu kadar yaşlıysa varisinin henüz doğmamış olduğuna da inanamayız.

Karıştığı inşaat işlerinin sayısı da oldukça zengin bir hükümdarlığın işaretidir. Sadece hatırı sayılır bir süre hüküm sürmüş olan Firavunlar (örneğin III. Tuthmose, III. Amenhotep ve II. Ramses) büyük yapıları arkalarında bırakabiliyordu. I. Seti, babası I. Ramses tarafından Batı Teb'de Kurnah'ta başlatılmış olan cenaze tapınağını tamamlamıştır. Kendisinin ve babasının kültüne adadığı tapınağın sütunu artık var olmasa da lotus çiçeği tomurcuklu sütunlarıyla ön cephesi hâlâ tapınağın önünde birkaç odayla birlikte mükemmel şekilde durmaktadır. Dekorasyon çok dikkatli yapılmıştır.

Seti, ölülerin tanrısı Osiris ibadetinin merkezi Abydos'ta, Maspero'nun şöyle anlattığı büyük ve güzel bir tapınak inşa etmiştir: "Burada kullanılan inşaat malzemelerinin çoğu Turah'ın en güzel kalitede beyaz kireç taşlarıdır, bu da bas röliyeflerin büyük bir incelikle yapılmasına belki de Eski Mısır'ın en iyisi olmasına uygun olmuştur... Tapınağın dekorasyonu tamamlandığında Seti, binayı ilahi oda arkadaşı için fazla küçük bulduğundan güney duvarının uzunluğu boyunca yeni bir bina eklemiştir ancak tamamen bitirememiştir..."[5]

Başka bir büyük mimari iş de Seti tarafından başlatılıp oğlu II. Ramses tarafından tamamlanan ve Maspero tarafından "neredeyse insanüstü çaba" diye tanımlanan Karnak'taki Hipostil Salonu'dur: "Salon 15 metre uzunluğunda, 30 metre genişliğindedir. Bir binanın içine konmuş olan en büyük 12 sütun sırası, ters çan şeklinde sütun başlıklarıyla merkeze kadar devam eder. Lotus çiçeği şeklinde sütun başlıkları olan 122 sütun, her biri dokuzluk sıralarla koridorları dolduruyor. Merkezi cumbanın çatısı yerden 22 metre yükseklikte ve iki kulenin pervazları 19 metre yüksekliğindedir... Boyutu devasadır ve bu devasalığı, hafızamızda onunla karşılaştıracak bir şey aradığımızda daha da iyi fark ederiz."[6]

Bu büyük inşaat işlerinin tümü, büyük miktarda planlama, taş kesimi ve taşıması ve mükemmel bir sona kadar boyama ve dekorasyon gerektirirdi, bu, özellikle de hükümdarlığının erken döneminde I. Seti'nin birçok savaşla uğraştığı zamanda kesinlikle 11 seneden uzun sürerdi.

Oldukça zengin bir iktidara işaret eden bir başka şey de güney duvardaki kanıtların, Seti Mısır'a hükmederken Kush, Amenemopet, I. Paser'in oğlu ve Yuni için iki naip olduğunu gösterdiği gerçeğidir.[7] Seti sadece 11 sene hüküm sürmüş olsaydı durumun böyle olması imkânsız olurdu.

I. Seti'nin 29 senelik iktidarını destekleyen argümanlar kabul edilirse bu onun babasının 2. senesinde doğduğu anlamına gelir, bu da yukarıdaki kanıta göre imkânsız durmaktadır.

Şimdi bizi ilgilendiren dönemle ilgili bir kronoloji oluşturmak durumundayız:

Kral	*Hükümdarlık süresi*	*Tarihler*
III. Tuthmose	54	1490-1436
II. Amenhotep	23	1436-1413
IV. Tuthmose	8	1413-1405

III. Amenhotep	38	1405-1367
Akhenaton (tek başına)	6	1367-1361
Smenkare	-	-
Tutankamon	9	1361-1352
Aye	4	1352-1348
Horemheb	13	1348-1335
I. Ramses	2	1335-1333
I. Seti	29	1333-1304
II. Ramses	67	1304-1237

Mısır tarihinin bu kronolojisi ve daha önceki bir bölümde verilmiş olan Mısır'da Kalış kronolojisi temel alındığında aşağıdaki çıkarımları yapabiliriz:

- Akhenaton MÖ 1394'te babasının 11. veya 12. senesinde doğmuştur;
- Akhenaton 34 veya 35 yaşındayken MÖ 1361'de gücünü kaybedip Sina'ya kaçmıştır;
- Akhenaton Musa ise, I. Ramses'in hükümdarlığında Mısır'a dönüp Mısır'dan Çıkış'a liderlik yaptığında yaklaşık 60 yaşındadır.

Yaygın olarak varsayıldığı üzere Akhenaton gücünü kaybettiğinde ölüp ölmediği sonraki bir bölümde tartışılacaktır.

11

AKHENATON'UN DOĞUM YERİ

Musa ve Akhenaton aynı insansa aynı zamanda ve aynı yerde doğmuş olmalıydılar.

Eski Ahit ve Mısırlı kaynaklara göre altı tane Doğu Delta şehrinden söz edilmektedir:

- **Avaris**, iki yüzyıldan daha öncesinden gelen eski Hiksos başkenti;
- **Zarw-kha**, Kraliçe Tiye'nin eşi III. Amenhotep'in 11. senesinde keyif gölü skarabesinde söz edilen şehir;
- **Zarw** veya **Zalw** (Yunanlılar **Sile** der), 14. eyalette tam yeri kesin bilinmeyen ve 18. Hanedan'dan başlayarak metinlerde söz edilmiş olan tahkimatlı hudut şehri;
- **Pi-Ramses**, 19. ve 20. Hanedan'ın Firavunlarının Doğu Delta'da "Amon'un Büyük Zaferleri olan Sevgilisi Ramses'in Evi" diye bilinen ikameti;
- **Raamses**, İsraillilerin zorla çalıştırılmalarıyla inşa edilen şehir;
- **Rameses** (Raamses'le aynı yerdir), Mısır'dan Çıkış'ın başladığı yer.

Artık âlimler arasında Pi-Ramses'in eski Hiksos başkenti Avaris'te olduğuna, bunun İsraillilerin çetin çalışmalarıyla inşa edilmiş olan Raamses ve Eski Ahit'te Mısır'dan Çıkış'ın başlangıç noktası olarak belirtilen Rameses ile aynı şehir olduğuna dair genel bir uzlaşma vardır. Böylelikle söz konusu iki soru vardır: Pi-Ramses/Avaris, Zarw ile aynı konumda mıdır? Zarw aynı zamanda Tiye'nin şehri Zarw-kha mıdır? Bu soruların yanıtları, Musa ve Akhenaton'un doğumları hakkında bildiklerimiz nedeniyle önemlidir.

İsrailliler Mısır'a geldiklerinde Doğu Delta'da Zarw'ın bilinen yerinin yakınında olan Goshen'e yerleşmişlerdir. Ülkenin başka bir yerine göç ettiklerinin hiçbir kanıtı olmadığı için burası, Musa'nın doğumuyla ilgili Mısır'dan Çıkış kitabındaki öykünün bölgesi olmalıdır. Öyküde ayrıca o zamanlarda hüküm sürmekte olan Firavun'un yakınlarda bir ikameti olduğu da kesindir: Ebelere, İsrailli kadının doğan çocuğu erkek olursa onu öldürmeleri için şahsen emir verecek durumdadır ve Mısır'dan Çıkış kitabına göre Musa'nın ablası "Firavun'un kızı nehirde yıkanmaya indiğinde" olanları izleyebilmiş ve Nil'in kıyılarındaki sazlıklara saklanmış olan sepette Musa'nın olduğunu fark edebilmiştir. Daha sonraları Musa ve abisi Harun, Firavun'la bir dizi toplantı yaptığında, bu toplantılar için herhangi bir seyahatte bulunduklarına dair hiçbir işaret yoktur.

Akhenaton'un durumunda ise babası III. Amenhotep'in 11. senesinden kalan (MÖ 1394) keyif gölü skarabesi ve diğer kanıtlar, doğumunun Zarw-kha'da gerçekleştiğine işaret etmektedir. Kralın Büyük Kraliyet Eşi Tiye için keyif gölünün yapılmasını kutlamak amacıyla yapılan skarabenin altı versiyonu bulunmuştur. Bazı küçük farklılıklar olsa da hepsi de metnin ana fikirlerinde hemfikirdir:

> 11. sene, Tufan'ın üçüncü ayı (ilk mevsim), 1. gün, kahramanlığı yüce, Asyalıları mahveden, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı, Neb-Maat-Re, Teb'in yaşam veren Hükümdarı Re Amenhotep'in Oğlu ... Efendi Horus'un ve yaşayan Büyük Kraliyet Eşi Tiye'nin hükümdarlığında. Majesteleri, yaşamakta olan Büyük Kraliyet Eşi Tiye için şehri Zarw-kha'da bir göl yapılmasını emretmiştir. Uzunluğu 3700, genişliği 700 dirsek olacaktır. [Bir kopyası Vatikan'da tutulan skarabelerden biri genişliği 600 dirsek olarak verir ve kraliçenin ebeveynleri Yuya ve Tuya'nın adlarını da belirterek onların o zamanlar hâlâ hayatta olduklarına işaret eder.] İlk mevsimin üçüncü ayı, 16. gününde Majesteleri kraliyet mavnası *Aten Gleams*'le denize açılarak gölün açılışını kutlamıştır.[1]

Önceki kitabımda[2] Pi-Ramses, Avaris ve Zarw-kha'nın tümünün, Süveyş Kanalı'ndaki Port Said'in güneyinde, modern Kantarah'ın doğusunda olan tahkimatlı hudut şehri Zarw olmak üzere tek bir yerde olduğunu öne sürmüştüm. Olayların benim inandığım üzere doğru sırasını şöyle tekrarlayabilirim.

Burada 12. Hanedan'ın krallarının tahkimatlı bir şehir (MÖ 20. yüzyıl) inşa ettikleri bilinmektedir. 12. Hanedan'ın ilk kralı I. Amenemhat'ın son günlerinde (MÖ 1970) Mısır'dan Filistin'e kaçan adliye görevlisi Sinuhi'nin otobiyografisi, o zamanlarda "Horus'un Yolları" adını taşıyan hudut kalesinden geçtiğinden söz etmektedir. Hudut şehri, MÖ 17. yüzyılın ortalarından itibaren bir yüzyıldan biraz uzun süreyle Mısır'ı kontrol altına alan Asyalı Hiksos hükümdarları tarafından yeniden inşa edilip tekrar güçlendirilmiştir. Bu dönem boyunca Avaris olarak bilinmiştir. Daha sonraları 18. Hanedan'ın kralı Hiksos'u defettiğinde onlar da şehri yeni tahkimatlarla tekrar inşa etmiştir. Şehre yeni adı Zarw verilmiş ve burası Asya cephesinde Mısırlı orduların Filistin/Suriye'ye karşı seferlerini başlatıp sonlandırdıkları asıl karakol olmuştur.

IV. Tuthmose'nin zamanında (MÖ 1413-1405) kraliçesinin Zarw'da konağı ve meskeni vardır. Ardından IV. Tuthmose'

nin oğlu III. Amenhotep, Zarw'ın duvarlarının ardında olan Zarw-kha adlı bu kraliyet meskenini hediye olarak eşi Kraliçe Tiye'ye vermiştir. Bu olayı kralın, Tiye'nin babasının İsrailli ailesinin yerleşmesine izin verilmiş olduğu Doğu Delta'daki Goshen'in yakınlarında bir yaz meskenine sahip olmasına izin verme isteğinden kaynaklandığını açıklamıştım. (Kraliçe Tiye'nin babası Yuya'yı, İsrail kavmini Mısır'da yaşamaları için Kenan'dan getiren renkli giysili Yusuf Peygamber olarak kabul ediyorum.)

Daha da sonraları hem III. Amenhotep'in hem de Yuya'nın soyundan gelen Amarna krallarının düşüşünden sonra onların yerine geçen kral Horemheb, İsraillileri Goshen'deki özel konumlarından mahrum etmiş ve şehirleri Zarw'ı bir hapishaneye çevirmiştir. Burada Pa-Ramses ve oğlu Seti'yi Zarw'ın vezirleri ve belediye başkanları olmanın yanı sıra kalenin ve birliklerinin komutanları olarak atamıştır. Şehrin yeni belediye başkanı Pa-Ramses, İsraillileri Mısır'dan Çıkış kitabının Zarw duvarları içinde "yığınak şehri" olarak tanımladığı yeri inşa etmek üzere ağır işe zorlamıştır. Pa-Ramses MÖ 1335'te I. Ramses olarak Horemheb'in ardından tahta çıkmış ve onun bir seneden biraz fazla süren kısa hükümdarlığında Musa İsraillileri Doğu Delta'dan Sina'ya götürmüştür.

I. Ramses tahta çıktığı zaman şehrin belediye başkanı olduğu için zaten Zarw'da ikamet etmekteydi. Oğlu I. Seti ve sonraki oğlu II. Ramses sonraları Zarw'da Pi-Ramses olarak bilinen yeni bir kraliyet meskeni kurmuş ve burası, 19. ve 20. Hanedanların Ramses krallarının Delta başkenti olarak yaklaşık 200 yıl boyunca kullanılmıştır. 21. Hanedan'ın kralları, Menzalah Gölü'nün güneyindeki Tanis'te yeni bir mesken kurmuş ve inşaatında Pi-Ramses'ten birçok anıt ve taş kullanmıştır, bu da daha sonra gelen kâtiplerin, Pi-Ramses ve Tanis'in aynı yer olduğuna dair hatalı inançlarına neden olmuştur.

Pi-Ramses/Avaris ve Zarw'ın aynı yerde olup olmamasına dair tüm konu, Zarw'ın tam yerini biliyor olmamıza rağmen bu yüzyılda âlimlerin Pi-Ramses/Avaris'in konumu için Doğu Delta'da Tanis'e ilaveten en az altı başka yer ve Tiye'nin şehrinin yeri için biri Teb'de diğeri de Orta Mısır'da olmak üzere iki alternatif yer iddia edip incelemiş olmaları gerçeğiyle bulanıklaşmıştır. Delta bölgeleri, gerekli arkeolojik kanıtı sunamamış, yanlış eyalette bulunmuş ve bazı durumlarda ilgili zamanda var olmamış olsa bile ileri sürülmüştür. Bundan dolayı her biri terk edilmiş ve onların yerine Qantir/Tell el-Dab'a adlı yedinci bölge gelmiştir. Qantir'in (daha önce öne sürülmüş ve şimdi tekrar ortaya çıkan bölgelerden biri) bir buçuk kilometreden biraz fazla güneyinde olan Tell el Dab'a bölgesindeki araştırmalara, 1966'da Viyana Üniversitesi ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü tarafından başlanmıştır ve bu araştırmalar hâlâ devam etmektedir.

Kazılardan sorumlu Avusturyalı Eski Mısır bilimcisi Manfred Bietak 1979'da kazıların bulgularına dair ara rapor verdiğinden beri bu konum Pi-Ramses/Avaris'in yeri olarak önemli derecede kabul görmüştür. Ancak bu yer de yakından incelemeye karşı, Doğu Delta'da öne sürülmüş olan önceki altı yerden daha fazla direnemez. Kantarah bölgesinde yakın zamana ait arkeolojik keşifler, bu noktada Qantir/Tell el-Dab'a bölgesine itirazları tartışmayı gereksiz hale getirmiştir; bu noktalar Ek D'de bulunabilir. Burada onun yerine Pi-Ramses/Avaris'in Zarw ile aynı yerde bulunduğuna dair kanıtlar yığınının bazılarına yoğunlaşıyorum. Yazılı kaynaklardan şunları biliyoruz:

- Pi-Ramses şarap üretilen verimli bir alanda ve büyük bir üzüm bağının ortasında bulunmaktadır; Zarw, iki kanıtla desteklendiği üzere şarap üreten bir bölgedir. Zarw'dan

o zamanki belediye başkanı Djehutymes tarafından III. Amenhotep'in 30. senesindeki ilk jübilesinin kutlamaları için gönderilmiş olan şarap kavanozlarının kalıntıları, Batı Teb'deki Malkata saray kompleksinde[3] ve Zarw'da Aton'un evinde 5. senesine ait olan bir şarap kavanozu da Tutankamon'un mezarında bulunmuştur.

- Pi-Ramses "Mısır'ın sonunda tüm yabancı ülkelerin önünde", "Filistin ile Mısır arasında" bulunmaktadır;[4] Zarw da Filistin'e giden "Horus'un yolu" denilen yerin başlangıç noktasında aynı konuma sahiptir.
- Pi-Ramses'e Memfis'ten suyoluyla erişilebilirdi; Zarw'a Memfis'ten suyoluyla erişilebilirdi.
- Pi-Ramses Zarw kalesi ve Shi-hor'un Suları (Zarw'ın kuzey ve kuzeybatısı) ile suyoluyla bağlıydı, bu da Ramses Delta meskeni hakkında bildiklerimizin tamamen aynısıdır.
- Pi-Ramses papirüslerini, Zarw'ın güneyindeki Ballah Gölü olarak tanımlanan Pa-Twfy Suları, "Sazlıkların Denizi" denilen yerden sağlamaktaydı.
- Pi-Ramses'in sınırları, Seth'in tapılan asıl tanrı olduğu ana tapınakların bazılarıyla işaretlenmiştir: "Batı kısmı Amon'un, güney kısmı da Seth'in evidir; Astarte Doğu'da ve Buto da kuzey kısmındadır";[5] Seth Zarw'da da tapılan ana tanrıydı.
- Pi-Ramses'in aslında Zarw'ın duvarlarının ardında kraliyet meskeni olarak inşa edilmiş olduğuna dair işaret, Pi-Ramses adında bulunmaktadır. Bir şehir için normalde kullanılan niteleyici olan yuvarlak içinde çarpı yerine, isimden önce Pi (*Pr*) yani evin işareti gelmiştir. *Pr* terimi, genellikle tapınak alanına, dini alana veya kraliyet sarayının yanı sıra tapınak ve diğer idari binaları da içeren duvarlı alana uygulanmaktaydı.

- Pi-Ramses, 14. Mısır eyaletinde ve Nil Deltası'nın Pelusiac kolunun doğusunda bulunmaktadır; Zarw için de aynısı geçerlidir.
- Pi-Ramses'in güçlü askeri tahkimatı vardır ve Josephus tarafından alıntılanan Manetho'ya göre aynı yerde bulunan Avaris oldukça uygun konumlanmış, iyi tahkimatlı ve askeri açıdan stratejik bir konumdadır; bu da Zarw için eşit derecede doğrudur.

Pi-Ramses'in güçlü bir şekilde tahkimatlı olduğunu onaylamak için bol kanıt vardır. II. Ramses'in 35. senesine ait Abu Simbel'deki bir dikilitaşta tanrı Ptah krala şöyle demektedir: "İki Ülkenin, Amon'un Sevgilisi Ramses'in Evinin sınırını güçlendirmek için sana asil bir Mesken yaptım", bu da meskenin hem tahkimatlı hem de sınırlara yakın olduğunu doğrulamaktadır. Gardiner, şehrin adına eklenmiş özel unvanların, şehrin yerinin sınırların yakınında olduğuna işaret ettiğini öne sürmüştür: "... iki unvan sıklıkla ... kabartma kutucuğa ve eklerine eklenirdi; Mısır isimlerinin geleneklerine göre bunlar, kralın düzenlediği belirli muhitte tam olarak hangi açıdan göründüğünü ifade etmektedir ve adlarını aynı krala borçlu olan diğer muhitlerden ayrılabilmeleri için gerçek belirtici işaretlerdir. Şehrin orijinal adı tam haliyle, Amon'un Büyük Zaferleri olan Sevgilisi Ramses'in Evi'dir ve kraliyet ismine yapılmış olan bu övüngen ek, şehrin Asya'ya giden askeri yolun yakınlarında bir konumda olduğuna dair önemli bir ipucu taşımaktadır."[6]

Pi-Ramses'in "yüce bir yer" olarak atandığının başka bir işareti de, *III. Papyrus Anastai* Pi-Ramses'i "[Firavun'un] süvarilerinin tanzim edilme yeri, askerlerin toplanma noktası, gemilerin birliklerinin sığınağı..." olarak açıklaması ve II.

Ramses'in babasının Abydos'taki tapınağında bulunan yazıtıyla sağlanmaktadır.

Avaris'le ilgili elimizdeki tüm kaynaklar, Pi-Ramses gibi onun da tahkimatlı bir şehir olduğunu, sanki aynı yer olduklarını kabul eder gibi doğrulamaktadır. Mısırlı Avaris adında *hwt-w'ret* olmak üzere iki öğe vardır, bunları da şehre değil duvarlı alana işaret eden belirtici bir sözcük gelmiştir. İlk öğe *hwt*, yüksek tuğla duvarla çevrelenmiş yerleşime, ikinci öğe *w'ret* de Alan Gardiner'ın açıkladığı üzere "çöl şeridi" anlamına gelmektedir. Böylelikle şehrin ismi, aynı Zarw gibi hem tahkimatlı olduğuna hem de çöl sınırında bulunduğuna işaret etmektedir. Asyalı saldırganların durumunda hem kendilerini yerlilerden korumak hem de Asya'ya kaçış yollarının yakınında olmak için tam da beklenen şeydir. Manetho'nun Josephus tarafından alıntılanan öyküsü bu görüşle hemfikirdir: "Saite'de [14. Sethroite eyaleti] o [Hiksos hükümdarı] Nil'in Bubastite kolunun doğusunda [Pelusiac'ın kuzey kısmı] oldukça uygun konumlanmış bir şehir kurmuş ve çok eski bir dini geleneğin ardından buraya Avaris adını vermiştir. Bu yeri tekrar inşa etmiş ve devasa duvarlarla güçlendirmiş, sınırı korumak için garnizon kurmuştur. Yazın buraya kısmen onları manevralar konusunda dikkatle eğitmek ve yabancı kavimlere korku salmak için gelirdi..."[7] Bu durum, 18. Hanedan'ın kurucusu Kral Ahmose'nin abisi tarafından Hiksos istilacılarına karşı seferlerin öyküsünü ve kurtuluş savaşında da yer almış ve "onların [Mısır ordusu] Avaris şehrinin önünde [kuşatma altında] nasıl oturduklarını" Nübye'deki el-Kab'da bulunan mezarında açıklamış olan deniz subayı Ahmose'nin otobiyografisini anlatan Kamose Dikilitaşı'nda Avaris'in duvarlı yerleşim yeri olarak tanımına da uymaktadır.[8]

- Pi-Ramses'e ayrıca "Aslanın Meskeni" denilmiştir: Zarw, hem Horus hem de aslanla ilgili olarak Pi-Ramses'in tanımlarına uymaktadır: *Papyrus Anastasi*[9] metnine göre Horus Zarw'da aslan şekline girmiştir ve şehrin adının ikinci kısmını da oturan bir aslan oluşturmaktadır.
- Mısır'dan Çıkış 13:17'de Ramses'in şehrinin Mısırlı kaynaklarda "Horus'un yolu" olarak bilinip Zarw'dan Gazze'ye giden, "Filistinlilerin ülkesinin yoluna" yakın olduğu belirtilmektedir.
- II. Ramses'in 5. senesindeki zaferlerini kaydeden *Pe-natour Şiiri* ve bir dikilitaşın getirilmesini açıklayan mektup, Pi-Ramses ile Zarw'ın aynı yerde olduğunu tanımlamakta ve I. Seti'nin 1. senesinde Sina'da Şasulara karşı seferinden dönüşünün öyküsü, 19. Hanedan'ın erken zamanlarından itibaren kraliyet ailesinin bölgede bir meskeni olduğuna işaret etmektedir.
- *Papyrus Anastasi*'de (24. cilt, s. 7-8) "Ramses'in Zarw'da bulunan kalesi" göndermesi bulunmaktadır, bu da Zarw'ın kalesine bazen "Ramses'in kalesi, *myr Amun*" denildiğine işaret etmektedir.
- Kantarah Kanalı'ndan geçen kanal, ilk önce Napolyon'un 1798-1801'deki Fransız keşif gezisinde fark edilmiştir. Bu kanala "ayıran su" (Mısır dilinde *ta-dynt*) denilmiştir ve I. Seti'nin Karnak'taki Hipostil Salonu'nda bulunan savaş yazıtlarında temsil edilen kanal budur. Shi-Hor'u güneydeki Pa-Twfy Suları ile kuzey ve kuzeybatıya bağlamakta ve Zarw'ı Doğu Delta'dan ayırmaktadır. Kaleye erişim, modern adının kökeni Kantarah (köprü) olan bir köprüyle sağlanmaktadır.

Hiçbir şekilde eksiksiz olmayan bu ayrıntılı kanıtlar, bazı âlimleri Avaris, Pi-Ramses ve Zarw'ın aynı konumda oldu-

ğuna inandırmaya yaramıştır: "Dr. Gardiner bize, başkent Ramses ile Avaris'in aynı yer olduğunu söylemiştir. O zaman soru şudur: Avaris neredедir? (Fransız Eski Mısır bilimcisi M. (Jean) Clédat'la bu bölgenin günümüzde Kantarah olan Zarw adlı şehir ve çevresi olduğunda hemfikir olmak için hiçbir çekincem yoktur."[10] Yine de 1922'de Clédat tarafından bu saptama ilk ortaya atıldığında çok az kişi kabul etmiştir.[11]

Clédat'ın görüşlerine âlimlerin yeterince dikkat etmemesinin temel nedeni, arkeolojik kanıtların noksanlığıdır çünkü Clédat, Pi-Ramses/Avaris ve Zarw'ın Kantarah bölgesinin aynı yerinde olduğu saptaması doğru olsa da, tam yerini günümüzdeki Kantarah'ın bir buçuk kilometreden biraz daha güneydoğusunda bulunan ve sadece geç Grekoromen dönemden anıtların keşfedildiği Tell Abu-Seifah olarak saptaması hatalı olmuştur. Bu hata aslında eski "Horus yolu" başlangıç noktasının, Kantarah bölgesinden Gazze'ye giden modern yolla aynı olduğu varsayımından doğmuştur.

Mısır Antik Çağlar Organizasyonu'nda kıdemli kazı görevlisi olan Mohammed Abdel Maqsoud üç sene önce Kantarah'ın dört kilometre kadar *kuzeydoğusunda* bulunan Tell Heboua'daki kazıları denetlemeye başladığında eski "Horus yolunun" başka bir yerde başlıyor olduğu kesinleşmiştir. I. Seti'nin Karnak'taki savaş rölyeflerine dayanarak Zarw ile Gazze arasında Mısır tarafında "Aslanın Meskeni" adı verilen çeşitli korumalı askeri garnizonların adlarını biliyoruz. Maqsoud iki dönemlik kazısından sonra 1988'in Kasım ayında Kahire'de Beşinci Uluslararası Eski Mısır Bilimi Kongresi'nin üyelerine bulgularını sunup konuşmasını şöyle bitirmiştir: "Artık Tell Heboua kalesini, I. Seti'nin Karnak'taki rölyeflerinde resmedilen 'Aslanın Meskeni' olarak tanımlamak mümkündür."

Maqsoud üçüncü kazı döneminin sonunda bulgularının bazı ayrıntılarını sunmuştur ve ben de 1989'un Nisan ayında bir Mısır gazetesinde bunları okuduktan sonra, Maqsoud'un farkında olmadan Pi-Ramses/Avaris/Zarw'ın yerini bulduğunu fark ettim. Bu görüş, bir ay sonra Londra'nın Sunday Times'ında yayımlanmış ve o zamandan beri dünya çapında Eski Mısır bilimcilerinin tartışma konusu olmuştur. Aslında Maqsoud'un keşfettiği şey nedir?

Tell Heboua alanı, Nil'in eski Pelusiac kolunun yakınında, kuzey ve güney olmak üzere eski bir kanalın kanıtları olan iki gölün arasında çıkmıştır ve artık "Horus'un yolu" olarak bilinen yerin başlangıcındadır. Dört metre genişliğindeki devasa tahkim duvarlarının kalıntıları, yaklaşık 190 bin metrekarelik alanı kaplamaktadır. Duvarların içinde evler, caddeler, ambarlar, ekmek ve kil fırınları ve iki katta iki farklı tür defin olan biri Hiksos diğeri de 18. Hanedan'dan kalan en az iki antik şehrin kalıntıları vardır. Maqsoud, güçsüz 13. Hanedan'ın kralı Nehesy'nin iki tanesinde kabartma kutucuğu bulunan dört özdeş dikilitaş da bulmuştur. Seth'i yeniden 14. eyaletin asıl tanrısı yapan Nehesy'dir (MÖ yaklaşık 1715). Seth, iyi tanrı Osiris'in suikastından sorumlu olduğu mitinin gelişmesinin sonucunda itibarını kaybetmiştir. Ayrıca I. Seti'nin kabartma kutucuğuyla birlikte tapınağa ait bir sütun baştabanı parçası da vardır.

Alanın çoğu henüz kazılmamış olsa da orada bulunmuş olan skarabeler ve diğer öğeler, tapınak ve sarayların varlığına işaret etmektedir. Çocuk iskeletlerinin kalıntıları da burada sadece bir kalenin değil ayrıca hem Hiksos hem İmparatorluk dönemlerinde askeri olmayan bir yerleşimin de olduğuna işaret etmektedir. Buna ek olarak Maqsoud, Hiksos döneminde tahkimatlı duvarların inşaatından önce alanda bulunan Asyalı topluluğun kalıntılarını bile bulmuştur. Bu da

alanda Doğu Delta'da Hiksos hükümdarlığından önce gelen 13. Hanedan süresince Kenan topluluğunun yaşadığına işaret etmektedir.

Ancak en önemli kanıtı tahkimatların kendisi sağlamıştır. Burası, Doğu Delta'da bulunan tek tahkimatlı şehirdir. Ayrıca üç düzeyde en az üç farklı duvarı vardır, bu da Pi-Ramses/Avaris/Zarw'ın bilgi kaynaklarından bildiklerimizi doğrulamaktadır.

Londra University College'da Eski Mısır Bilimi bölümünde Fahri Araştırma Görevlisi olan Dr. Eric Uphill, Mısır Kültürü Merkezi'ndeki tartışmada Tell Heboua'daki şehrin Zarw ile özdeşleşebileceğini kabul etmiş ve Maqsoud bile Fransa'da Lille Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin konusunu "Aslanın Meskeni" adlı yeri bulduktan sonra değiştirmiş, aslında bulduğu şeyin tahkimatlı Zarw şehri olduğunu kabul etmiştir. Diğerlerinin de çok geçmeden üst zeminlerin kalıntılarıyla ilgili aynı yargıya varacaklarını düşünüyorum.

Yüzleşilmesi gereken diğer soru da Zarw'ın altındaki tahkimatlı Hiksos şehri hakkındadır. Elimizdeki metinsel bilgi bize sadece Avaris'in tahkimatlı olduğunu değil, Mısır'daki *tek* tahkimatlı Hiksos şehri olduğunu da söyler ve şimdiye dek Hiksos başkenti olarak öne sürülmüş olan diğer yerlerin hiçbirinde herhangi bir tahkimat ortaya çıkmamıştır.

Suriye/Filistin'deki arkeolojik çalışma, hepsi neredeyse özdeş olan birkaç Hiksos şehrine ışık tutmuştur. Bu şehirler, en baskın özelliği alçılı kireç taşından, dik eğimli iç duvar şeklinde şehrin üzerine kurulu olduğu eski tümseğin kenarlarını çevreleyen yokuşun, iç duvarın ayağında eğik taştan oluşan destekleyici ağır duvarın ve zirvenin çevresinde geniş bir şehir duvarının kullanımı olan ayırt edici özellikte bir tahkimat sistemine sahiptir. Qantir/Tell el-Dab'a alanının Pi-Ramses'in yeri olduğunun savunması olarak böyle bir saptama için te-

mel kanıt olan devasa duvar ve tahkimatların yokluğunun uzun süre önce Nil'in suları tarafından aşındırıldığı açıklaması öne sürülmüştür; ancak durum buysa çok daha güçsüz şekilde inşa edilmiş olan sıradan evlerin aynı düzeyde ve aynı şartlar altında ayakta kalmış olması merak konusudur.

Bu arada Maqsoud tarafından bulunmuş olan duvarlı Zarw şehri bir tepenin üstünde olduğu için Avaris'in duvarlarının bunların altında olması olasıdır. Mısır Antik Çağlar Organizasyonu'nun başkanı olan Dr. Ali Hassan şunu açıklamıştır: "Şehrin altında bulunan kalıntılar, Sina'da bulunan ilk Hiksos kalıntılarıdır ve Mısır'daki Hiksos başkentinin artık genel olarak Tell el-Dab'a olarak kabul gören konumunda yeni şüpheler uyandırmıştır." Avaris'in bulunmasının Pi-Ramses'in de bulunması anlamına geldiğinde âlimler arasında tam bir uzlaşma olduğu için artık iki şehir de Tell Heboua'da konumlandığına göre, özellikle alan planlanan dördüncü dönem kazılarında daha da fazla kanıt sunarsa gerçekleri saptamaktan çok uzak olduğumuzu düşünmüyorum.

TİYE'NİN ŞEHRİ

Zarw-kha sözcüğünün son kısmı şehir olduğu belirtecine (yuvarlak içinde çarpı) sahip olduğu için Petrie, Maspero ve Clédat gibi bazı erken dönem Eski Mısır bilimcileri ismin son kısmını atarak Zarw'ın sınır kalesi ve şehri ile Tiye'nin şehri Zarw-kha'yı saptamıştır.[12] Ayrıca Kantarah'ın güneyindeki Ballah Gölü'nün skarabede söz edilen keyif gölü olduğunu göstermiştir.[13] Zarw, Asya yolunun üstündeki sınır şehri olduğu için, skarabede "Asyalıları mahveden" unvanının kullanımı yine Tiye'nin şehrinin yerinin Zarw olduğuna işaret etmektedir. Ancak daha yakın bir zamanda sınırdan uzaktaki iki alan, Tiye'nin şehri olarak incelenmiştir (bkz. Ek D).

12

AKHENATON: ERKEN YILLARI

Akhenaton'un ebeveynleri III. Amenhotep ile Tiye arasındaki erken evlilik, hükümdarlığının 2. senesinden kalmış skarabeler tarafından onaylanmıştır. Bu evliliğin kadın nesillerini bilsek de IV. Amenhotep'in (Akhenaton) doğumu ve çocukluğu hakkında çok kanıt kalmamıştır. Ancak Akhenaton doğmadan önce ölmüş olan Tuthmose adlı bir abisi vardır. Tuthmose'nin Memfis'te eğitim ve öğretim gördüğünü, çoğu mirasçı gibi Ptah'ın Baş Rahibi unvanına sahip olduğunu, 18. Hanedan'da görüldüğünü ancak ardından birden ortadan kaybolduğunu biliyoruz.

III. Amenhotep'in Batı Teb'de bulunan Malkata saray kompleksindeki kazıların sonucunda, büyük tarihi öneme sahip olan yazıtlı yüzlerce küçük parçanın keşfedilmesiyle Akhenaton'un gençliğine daha da ışık tutulmuştur. Bundan sonra kompleksin Orta Sarayı'nın, Akhenaton hâlâ bir prensken onun için inşa edilmiş olmasının olası ve yazıtlarda "1. Hükümdarlık Senesi" yazdığı için babasıyla ortak krallığın Teb'deki erken senelerinde meydana gelmiş olduğu belli olmaktadır. III. Amenhotep için biçilen en erken tarih, 8. seneden önce olamazdı, bu da 1. senenin onunla alakalı olamayacağını göstermektedir. Tahta çıkışından önce Akhenaton'un

tek bahsi, Malkata'da tarihsiz bir şarap kavanozu kapağı şeklinde şu yazıtla bulunmuştur: "...Kralın Gerçek Oğlu Amenhotep'in (Akhenaton) meskeni(nin)". "Gerçek oğlu" ifadesinin kullanımı, prensin tahtı miras alma hakkında erken bir meydan okumaya ve ortak krallığın henüz başlamadığına işaret etmektedir. Böylelikle şarap kavanozu kapağının tarihi, o tarihe kadar zamanının çoğunu Memfis'te geçirmiş olan III. Amenhotep'in 20. senesi ile 28. senede ortak krallığın başlaması arasında olur. Bu durum, o zamanlar Akhenaton'un kendi düzenine sahip olabilecek kadar büyük olduğunu da öne çıkarmaktadır. Aslında ortak krallık başladığında gençliğinin ortalarında olduğu düşünülmektedir: "Onun [Akhenaton'un] normalde tahtı miras alacak olan abisi, bebekken ölmüştür ve IV. Amenhotep de babasıyla ortak krallık yapmıştır... O zamanlar belki de 16 yaşındadır."[1]

Babasıyla ortak krallığından 16 seneyi çıkardığımızda doğum yılı olarak III. Amenhotep'in 12. senesine varmaktayız. Ayrıca III. Amenhotep tarafından yaptırılmış iki hatıra skarabesi, doğumunun olası yerine işaret etmektedir. 10. seneden kalan birincisi, "Majestelerine, Nahrin [Mitanni] prensinin kızına, Shuttarna'ya [Tushratta'nın babası], Gilukhipa'ya ve haremindeki 317 kadına bir mucizeden" söz etmektedir.

Bu anı skarabelerinin sonuncusu, 11. seneden kalan keyif gölü skarabesidir ve daha önce gördüğümüz üzere şöyle demektedir: "... majesteleri ... yaşam veren III. Amenhotep'in ve Zarw-kha şehrindeki Büyük Kraliyet Eşi Tiye'nin hükümdarlığında... İlk mevsimin üçüncü ayı, 16. gününde Majesteleri kraliyet mavnası *Aten Gleams*'le denize açılarak gölün açılışını kutlamıştır."

Mitanni prensesiyle ilk senesinden sonra III. Amenhotep, Doğu Delta'da çölün ve Gazze'ye giden yolun başladığı yerde, İsraillilerin yerleştiği Goshen'e yakın ve 19. ve 20. Hane-

danların Ramses hükümdarlığı süresince olduğu gibi şimdi de kraliyet ailesi için yazlık haline gelen Zarw şehrinde bir tür ikinci balayı için Kraliçe Tiye'ye geri görmüş gibi durmaktadır. Mısırlılar için sene temmuzun ortasında başlamaktaydı ve Taşkın, Kış ve Hasat adlı her biri dört ay süren üç mevsim vardı. Böylelikle üçüncü ayın ortası yaklaşık 1 Ekim'e denk gelmektedir. Bu nedenle Akhenaton'un MÖ 1394'te 11. senenin Temmuz ayının ortalarına doğru veya 12. senenin başlangıcında doğmuş olması olasıdır.

Zarw, 18. Hanedan zamanında Asya'daki operasyonlar için uygun konumlu bir askeri garnizon olarak yeniden inşa edilmiştir. O zamanlar şehrin veziri olan Neby'nin Sina'daki Sarabit el Khadim'de bulunmuş olan yazıtlarında III. Amenhotep'in babası IV. Tuthmose'nin unvanı yalnızca "Zarw Belediye Başkanı" ve "Kafile Komutanı" olarak değil "Kraliyet Eşinin Hareminin Kâhyası" olarak da belirtildiği için hareminin de Zarw'da bulunduğu görülmektedir. Söz konusu kraliçe, Amenhotep'in annesi Mutimuya ise, III. Amenhotep'in bile annesinin Doğu Delta'daki bu meskeninde çocukluğunda, özellikle de yazın en sıcak zamanında Delta'nın Aşağı ve Orta Mısır'dan daha serin olduğu sıralarda biraz zaman geçirdiğini ima edebilir.

Akhenaton, Mısır için barış ve refah dolu bir dönemde doğmuştur. Diplomasi, mantıklı evlilikler ve eşit derecede mantıklı altın kullanımı geçici de olsa Mısır ile komşuları Mitanni Hurri Devleti, Hititler, Süryaniler ve Babilliler arasında güç dengesini korumuştur; MÖ 15. yüzyılda III. Tuthmose tarafından ele geçirilen Filistin ve Suriye tehdit oluşturmuyordu; güney sınırı Nil'in Dördüncü Şelalesi ve ötesine kadar güvenceye alınmıştı. Levant ve Ege dünyasının lüksleri, şimdiye kadar olduğundan çok fazla şekilde ülkeye akmaktaydı; daha çok toprak işleniyordu; sanat gelişiyordu; zengin Devlet

resmi görevlileri ve rahipler, yeni kasaba evlerinin ve büyük meskenli kır villalarının keyfini sürüyordu. Sıradan insanların nasıl yaşadığı daha belirsizdir ancak bu genel refahtan ve uzun yaz kuraklığı boyunca çeşitli işler sunan Devlet projelerinden yararlanmış olmalıdırlar.

Ülke çapında yeni tapınaklar yapılmış ve eskileri de onarılmıştır. En büyük maddi projelerden birisi, III. Amenhotep'in günümüz El-Uksur'unun karşısında, Batı Teb'de bulunan ve yanında tanrı Amun-Re için etkileyici bir cenaze tapınağı olan muhteşem sarayı Malkata'dır. Ayrıca Teb, Devlet tanrısı Amun-Re'nin yeriydi. Yerel olarak diğer tanrıların kültleri gelişmeye devam etmiş olsa da, Amun-Re kültü kraliyetten Teb'deki büyük Karnak tapınağına cömert bağışlar, eli açık toprak ve altın hediyeleri gibi o kadar olumlu davranış görmüş ve görmeye devam etmiştir ki neredeyse Devlet idaresinin bir kolu haline gelmiştir. Yine de kendilerini bekleyen muazzam dini başkaldırının ipuçları da çoktan ortadadır.

Kralın büyükbabası II. Amenhotep ve babası IV. Tuthmose'nin hükümdarlığı sırasında 18. Hanedan'ın asıl tanrısı Amon'un kültüyle önde gelen ibadet yeri günümüzdeki Kahire'nin kuzeyindeki On'un (Heliopolis) kuzeyinde ve önemli idari ve askeri başkent Memfis'e yakın olan güneş tanrısı Re kültü arasında adım adım büyümekte olan bir kaynaşma gerçekleşmiştir. Re'ye evrenin efendisi, tüm yaşama hayat veren gözüyle bakılmaktaydı ve kral da onun oğlu olduğundan Re'nin ilahi planına göre hükmetmekteydi. Bu dönemde hayat veren Re'ye ilahi ve dualar, dikilitaşlar ve mezar kapıları dahil olmak üzere çeşitli anıtlarda gitgide artarak görünmeye başlamıştır. Kural gereği güneş tanrısının adı, Heliopolis'te yaygın olan Re-Harakhti (Ufkun Horus'u) şeklinde verilmiştir.

Bu dönemde dini olduğu kadar kraliyet düzeyinde de, günümüzün şevkli feministlerinin bazı sert savlarının farkında olanlara ilginç gelebilecek bir değişiklik olmuştur. Önceki kraliçelerin aksine Kraliçe Tiye'nin adı, eskiden sadece hüküm süren kralla sınırlı bir ayrım olan kabartma kutucuğa düzenli bir şekilde koyulmuş ve kraliyet unvanına da dahil edilmiştir. Buna ek olarak krala denk önemde biri olarak temsil edilmiştir.

Musa'da olduğu gibi Akhenaton'un da erken yılları hakkında, hayatının bu zamanında tek sırdaşı gibi görünen annesi Kraliçe Tiye ile son derece yakın ilişkisi dışında çok az şey biliyoruz. O zamanlar erken günlerini babasının asıl meskeninin bulunduğu ve veliahtların normalde asillerin oğullarıyla eğitim ve öğretim gördükleri Memfis'te geçirdiğinin hiçbir kanıtı yoktur. Teb'de görülmesi, babası III. Amenhotep'in 20. senesinden önce olmuş gibi görünmemektedir, öte yandan şarap kavanozu kapağı kanıtı, "genç kralın oğlu Amenhotep" olarak yorumlanmıştır, bu da orada bir sarayı olduğuna işaret etmektedir. Amerikalı Eski Mısır bilimcisi William C. Hayes bu yazıt hakkında şu yorumu yapmıştır: "Burada değinilen Kralın oğlu Amenhotep her olasılığa göre, III. Amenhotep'in 28. senesinde veya civarında gerçekleştiği düşünülen ortak krallığa çıkışından önce gelecekteki kral IV. Amenhotep'tir."[2]

Teb'de en sonunda ortaya çıkması zamanındaki davranışından ve elde etmiş olduğu bilgiden ancak Akhenaton'un çocukluğunun büyük kısmını nerede geçirmiş olabileceğini tahmin edebiliyoruz. Görünümü, 18. Hanedan kralları arasındaki geleneğe zıt olsa da herhangi bir fiziksel eğitim gördüğüne işaret etmiyordu ve aslan veya diğer vahşi hayvanları avlarken hiç gösterilmemiştir. Bir düşmana vururken veya ordusuna savaşta liderlik ederken de resmedilmemiştir. Öte yandan diğer kralların aksine Mısır tanrılarına ve geleneklerine saygı duyuyor gibi de görünmüyor.

Akhenaton'un yeni dininin birçok öğesinin kökeni Heliopolis'in güneş tapınmasında olması, özellikle de Kraliçe Tiye'nin kardeşi Anen'in muhtemelen Heliopolis'te Re'nin başrahibi olması Akhenaton'un bu şehirde biraz eğitim ve öğretim görmüş olabileceğine işaret etmektedir. Yine de kendisi hâlâ genç bir adamken Aton'la ilgili gelişen görüşleri, Musa gibi onun da erken çocukluğu tehdit altında geçtiyse onu saklamak için en güvenli yer olabilecek annesinin şehri Zarw'daki tek tanrılı Aton kültüyle erken yıllarında alakalı olmuş olabileceğini öne sürmektedir.

Akhenaton'un doğumundan bile önce orada böyle bir kültün olduğunun önemli bir işareti de, keyif gölüne açıldığında III. Amenhotep tarafından kullanılan geminin adının *Aten Gleams* olmasıdır. Akhenaton'un ortak krallığının başında hem Karnak'ta hem de El-Uksur'da inşa etmiş olduğu Aton tapınaklarının Mısır'daki ilk Aton tapınakları olmadığına ve yine önemli bir bilgi olarak ilk türbenin Zarw şehrinde ortaya çıktığına dair kanıtımız da vardır. IV. Tuthmose'nin zamanında Zarw belediye başkanı Neby'nin unvanlarından bir diğeri de *imyr hnt* olmuştur ve *hnt* sözcüğü "göl" veya "göl bölgesi" anlamında yorumlandığı için İsveçli Eski Mısır bilimcisi Gun Björkman bu unvanı, Zarw'daki göl bölgesinde Neby'nin kontrolüne işaret eder şekilde yorumlamıştır: "Bu durum, Neby'nin anıtlarından çıkarılabileceklerle oldukça uyumlu görünmektedir. Zarw ve çevresinin niteliği göz önünde bulundurulduğunda Neby'nin sözü edilen unvana sahip olması da uygun durmaktadır." Björkman aynı sayfada bir dipnot başvurusu da vermiştir. "Profesör Yoyotte, Akhenaton zamanında başlarını eğen resmi görevlilerin tören alayını gösteren talalat adlı küçük bloğun (bunlar, Teb tapınaklarının inşaatında Akhenaton'un kullandığı taşlardır) Archives P. Lacau'daki fotoğrafına (Fotoğraf A III, 63, F6) dikkatimi çekmiştir. Be-

raberindeki yazıtlar Neby'yi "Aton Tapınağının *hnt*'sindeki En Önemli Suyun Şefi" olarak tanımlamaktadır."[3]

Bu sahne ve yazıtın Akhenaton Karnak'ta ilk Aton tapınağını inşa ederken Aton Tapınağı'nın zaten var olduğuna işaret ettiğinden, hükümdarlığı başlamadan önce İncil'in "Goshen toprakları" dediği Doğu Delta'nın Zarw göl bölgesinde bulunmuş olması gerekirdi. Buna ek olarak ölümü zamanında Tutankamon'un mezarına koyulmuş olan şarap kavanozundaki metin şöyledir: "5. sene. Zarw [daki] Aton Evinin tatlı şarabı. Şef şarap tüccarı Penamun."[4]

Böylelikle Akhenaton yeni Tanrısı için ilk tapınağını inşa etmeden bile önce ve Tutankomun'un en azından 5. senesine kadar Zarw'da Aton için bir tapınak vardır. Güçlü destekleyici işaretler olduğu üzere Akhenaton orada doğmuşsa, erken yıllarında Teb ve Memfis'teki yokluğu bu döneminde Asyalı akrabalarının yakınlara yerleşmiş olduğu annesinin şehri Zarw'da yaşıyor olmasıyla açıklanabilirse ve Mısır'da Aton'un ilk tapınağı Zarw'da ise yeni Tanrısı ve yeni dini hakkında ilk ilhamlarını Zarw'dayken almış olabileceği kaçınılmaz bir çıkarımdır. Bu durum, temsili olmayan Tanrı'ya dair İsrailli düşünce dahil olmak üzere yeni dini fikirlerinin, ortak kral olarak Teb'de tahta çıktığında zaten büyük ölçüde gelişmiş olduğunu açıklayabilirdi. Şef şarap tüccarı Penamun'un adının, Benjamin'in Mısırlılaştırılmışına benzediğini ve şarap tüccarının bu kavmin soyundan gelmiş olabileceğini de belirtmekte yarar vardır.

Bir sonraki bölüm, 6. Bölüm'de verilmiş olan Musa öyküsünün ana hatlarıyla son derece ayrıntılı bir şekilde uyuşmaktadır ve okurun geriye dönmek zorunda kalmaması için burada tekrarlanmıştır.

Oğlu genç yaşlarının ortasına geldiğinde Tiye, onu III. Amenhotep ve *kendi* kız kardeşi Sitamun'un kızı ve böylelikle

genç prensin yeni dinine döndürmeyi başarmış olduğu yasal mirasçı Neferneferuaten Nefertiti adlı üvey kız kardeşiyle evlendirerek taht hakkını garantileme önlemini almıştır. "Gelen güzel" olarak çevrilebilecek adı nedeniyle, Nefertiti'nin Mitanni prensesi Tadukhipa olabileceği öne sürülmüştür. Ancak yeni kral kraliyet mirasçısıyla evlenerek taht hakkını pekiştirmiş olduğu için o zamanlar Mısır'da böyle bir evlilik kraliyet uygulamalarına ters düşerdi. Buna ek olarak 18. Hanedan'ın son hükümdarı Horemheb'in Nefertiti'nin kız kardeşi Mutnezmat'la evlenerek taht hakkını kanıtlamış olduğuna genelde inanıldığı gerçeği, bu erken dönemde Nefertiti'nin III. Amenhotep'in varis kızı olduğuna işaret etmektedir.

Oğlunun taht hakkının tartışma götürmez olmasını sağlamak için bir adım daha atan Tiye bunun ardından yıllar geçtikçe sağlığı kötüleşmekte olan III. Amenhotep'i, oğlunu Teb'de ortak kralı olarak atamaya ikna etmiştir ancak rahiplerin onayını kazanmak üzere atamanın yapılması için ilk Teb'li yıllarda mirasçı Nefertiti'ye baskı yapılmıştır.

Ortak kral olarak tahta çıkışında Nefer-khepru-re Waenre Amenhotep, yani IV. Amenhotep adını alan Akhenaton agresif davranışlarıyla daha ilk yılından rahipleri kışkırtmıştır. Karnak'ta var olan Amun-Re tapınaklarının etrafında Aton'a (sadece Mısırlıların değil dünyanın Tanrısı) Teb'de yeni bir büyük tapınak inşa etmek için babası tarafından toplanmış olan varlığın bir kısmını kullandığında, yeni konumuna daha ancak gelmiştir. Bunu El-Uksur'da ikinci bir tapınak izlemiştir. Ortak krallığının erken döneminde geleneksel rahipleri hiçbir kutlamaya davet etmeyerek hiçe saymış ve dördüncü senesinde zorunlu olmadan genellikle bir kralın hükümdarlığının 30. senesine damga vuran yenilenme kutlaması olan *sed* festivali veya jübilesini kutladığında etkinlikte kendi tanrısı dışında tüm tanrıları yasaklamıştır. 12 ay sonra yeni tanrısı

onuruna adını Akhenaton'a değiştirerek gelenekten daha da ayrılmıştır.

Kinci Mısır düzeninde Aton, güçlü Devlet tanrısı Amon'un egemenliğine girmeyecek ve onun yerine geçecek olan bir meydan okuyucudur. Ardından gelen gergin iklimde Tiye, oğlunu Teb'den ayrılmaya ve Nil'in doğu kıyısında, Teb'in yaklaşık 320 kilometre kuzeyinde Orta Mısır'da yeni bir başkent kurmaya ikna ederek bir uzlaşma ayarlamıştır.

13

ATON'UN UFKU

Akhenaton'u tüm yaşamı boyunca çevrelemiş, nedenleri etnik ve dini olmasaydı ne olurdu diye merak uyandıran düşmanlık iklimi, ortak kral olarak atanmasından iki sene sonra kadar erken bir zamanda ortaya çıkmıştır. Önceki bölümlerde gördüğümüz üzere babasının 30. senesinin Memfisli yazıtı, "erkek evladı [varisi] tahta koyma" eylemlerini savunmaya çalışmıştır, bu da mirasın oğluna kalmasını garantilemek için eylemlerine kuşkusuz Amon rahipliği ve asillerinden karşıtlık olduğunu öne sürmektedir.

Böylesi bir karşıtlığın başka kanıtları, 4. senesinde yeni Amarna şehrini inşa etmeye başlamadan önce sabitlenmiş sınır dikilitaşında Akhenaton'un beyanında bulunmuştur. Burada o tarihten önce yüzleştiği karşıtlığa doğrudan gönderme yapmaktadır: "Baba Hor-Aton yaşadığı için ... rahipler [?] 4. seneye kadar duyduklarımdan daha kötüdür, ... senede duyduğumdan [şeylerden] [daha kötüdürler] ... Kral ... [duyduğu] şeylerden daha kötüdür, Menkheperure'nin (IV. Tuthmose) duyduklarından daha kötüdür."[1]

Akhenaton, 4. seneden önce kendisi hakkında duyduğu düşmanca yorumlardan söz etmektedir. Üstelik ondan önceki iki krala da benzer fiili eleştiriler yapılmıştır. Burada eksik

olan isim sadece, yukarıda belirtilmiş olan Memfisli yazıtı, Akhenaton'un tahta çıkmasını garantilemek için attığı adımlara karşıtlığı işaret eden babası III. Amenhotep olabilirdi. Ancak IV. Tuthmose egemen çevrelerden benzer bir düşmanlıkla neden karşılaşmış olsun ki? Bu konuda hiçbir kanıtımız yoktur. Ancak *Krallar Vadisi'nde bir Yabancı*'da bakanlarından biri olarak Yusuf'u (Yuya) atamış olanın IV. Tuthmose olduğunu öne sürdüm. Firavun'un, rüyasını yedi iyi yılın ardından gelecek yedi kurak yıl olarak yorumlayamadıkları için suçladığı danışmanlarından memnun olmadığı Eski Ahit'in Yaratılış kitabında belirtilmektedir: "Sabah uyandığında kaygılıydı. Bütün Mısırlı büyücüleri, bilgeleri çağırttı. Onlara gördüğü düşleri anlattı. Ama hiçbiri firavunun düşlerini yorumlayamadı" (Yaratılış, 41:8).

Kralın davranışlarına karşılık rahiplerin karşıtlığının IV. Tuthmose'nin nefret edilen çobanlardan biri olan Yusuf'u veziri olarak atamasının zamanına kadar geri gitmesi mantıklı bir çıkarım olarak görünmektedir. Babasına yöneltilen düşmanca yorumlardan genç Akhenaton haberdar olsa da, büyükbabası IV. Tuthmose'ye yapılan eleştirileri muhtemelen ancak Akhenaton doğduğunda hâlâ hayatta olan, anne tarafından büyükbabası Yuya'dan duymuş olabilir.

Amarna'daki sınır dikilitaşının üstünde bulunan diğer yazıtlara göre Akhenaton'a yöneltilen eleştirilere, Karnak'ta Aton'a ev inşa etmek için seçtiği toprak da dahil olmuştur: "Dikkat et Firavun ... bir tanrıya değil, bir tanrıçaya değil, bir prense değil, bir prensese değil ... [Hakkı yok] hiç kimsenin bunun sahibi olmaya."[2] Rahipleri ibadet törenlerini yönetmek ve onlara katılmaktan uzak tutarak Karnak ve El-Uksur'da tanrısına tapınaklar yaptırdığı için, onların da Karnak ve El-Uksur'daki tapınakların Amon'a ve diğer geleneksel Mısır tanrılarına ait olduğunu ve onların yetkisini hiçe sayacak baş-

ka bir tanrıyı oraya tanıtmaya hiçbir hakkı olmadığını hatırlatmaya çalışmış oldukları ima edilmektedir.

Yeni şehrinin inşaatı, Akhenaton'un 4. senesinden 8. senesine kadar sürmüştür ancak o, ailesi ve resmi görevlileri 6. seneden itibaren orada yaşamaya başlamıştır. Burası güzel bir şehirdir. Bu noktada, yüksek çölün tepeleri nehirden çekiliyor ve ardında yaklaşık 13 kilometre uzunluğunda ve 5 kilometre genişliğinde büyük bir yarım daire bırakıyordu. Temiz sarı kumlar nazikçe nehre doğru eğimliydi.

Akhenaton'un Şehri'nin yerinin günümüzdeki adı Tell el-Amarna'dır. 1894'te yayımlanmış olan kitabı *Tell el-Amarna*'da Petrie şöyle yazmıştır: "Bu isim ... Avrupalı bir tertip gibi durmaktadır. Kuzeydeki köy, belki de kalıntı yığını için yaygın bir ad olan Et Tell'in bir başka söyleniş biçimi olan Et Till olarak bilinmekteydi. O çevreye adını Beni Amran vermiştir... Ancak Tell el-Amarna gibi bir ad yerliler tarafından kullanılmamaktadır ve ben de gelenek gereği kullanıyorum ..."

Akhenaton, kendisinin ve müritlerinin tek tanrılarına tapmakta özgür olabilecekleri yeni başkenti Akhetaten'i, yani Aton'un Ufku'nu (veya dinlenme yeri) inşa etmiştir. Şehrin sınırlarını belirleyen ve kuruluşunun öyküsünü kaydeden devasa sınır dikilitaşı çevreleyen kayalıklara oyulmuştur. Bunların birincisi, Akhenaton ortak krallığın yaklaşık dördüncü senesinde bu yere karar verdiği zamandan kalmıştır. Sonraki de altıncı seneyi tarih olarak verip hem doğu kıyıdaki şehri hem de görünüşe göre kuşatma olursa yeni şehrin kendisine yetebilmesi görüşüyle karşısında oluşturulan büyük tarım arazisini tanımlamaktadır. Dikilitaş beyanı şöyledir:

> Babam Aton yaşadığı sürece babam Aton için Akhetaten'i yapacağım. Onu Akhetaten'in güneyi, kuzeyi, batısı veya doğusu yapmayacağım. Akhetaten güney dikilitaşından kuzey dikilitaşına kadar gitmektedir, doğu dağından dikilitaşlar arasında

> ölçülür, Akhetaten'in batı dağlarından güneybatı ve kuzeydoğu dikilitaşları arasında da aynı şekilde ölçülür. Bu dört dikilitaş arasındaki alan Akhetaten'in kendisidir; babam Aton'a aittir; dağlar, çöller, çayırlar, adalar, yüksek topraklar ve alçak topraklar, kara, su, köyler, insanlar, hayvanlar ve babam Aton'un sonsuza kadar hayat vereceği her şey. Babam Aton'a verdiğim bu sözü sonsuza kadar hatırlayacağım.

Yeni başkentine verilmiş sözlerinin tekrarı sekizinci senesinde eklenmiştir, bu da kral, Kraliçe Nefertiti ve hepsi kralın hükümdarlığının 9. senesinden önce doğmuş olan Merytaten, Meketaten, Ankhesenpa-aten, genç Neferneferuaten, Neferneferure ve Setepenre adlı altı kızının buraya yerleşmesinin en olası zamanı olarak düşünülmektedir.

Akhetaten, hem saygınlığa hem de mimari uyuma sahip olan bir başkentti. En önemlisi bugün bile *Sikket es-Sultan* yani Kralın Yolu olarak bilinen, Firavun ve ailesinin özel hayatlarını yaşadıkları Kralın Evi dahil olmak üzere tüm şehrin en seçkin binalarını bağlayan ana caddeleri Nil'e paraleldir. Planı, devlet büyüklerinin villasına benzerdir ancak çok daha büyük ve geniş bir bahçeyle çevrilidir. Evin güneyinde kralın özel Aton Tapınağı bulunmaktadır. Doğu-batı ekseninde inşa edilmiş devasa Büyük Aton Tapınağı, Kralın Yolu'nda kuzeye doğru dört yüz metreden az uzaklıktadır. Binaya giriş, ana yoldan bir sütun vasıtasıyla ve Aton'un Bayram Evi adlı hipostil salonuna erişim sağlayan ikinci bir girişten yapılıyordu. Gem-Aton diye bilinen altı dikdörtgen avlu, alay yolu boyunca dizilmişti ve Aton'a yapılacak adaklar için masalarla doluydu. Etrafı çevrilmiş alanın doğu ucunda büyük bir sunak ve daha fazla adak masasına sahip olan bir mabet bulunmaktaydı. Bu alanın kuzey duvarı boyunca, Akhenaton'un hükümdarlığının muhtemelen yüksek noktası olduğu düşünülen 12. senede hediye getiren yabancı prens-

lere kabul töreninin yapıldığı köşk bulunmaktadır. Yüksek rahip Panehesy'nin evi, etrafı çevrili alanın güneydoğu köşesinin dışında durmaktaydı.

Akhetaten için yeni olan şey sadece ibadetin şekli değildi. Kayınvalidesi Kraliçe Tiye gibi Kraliçe Nefertiti de eskiden var olmayan bir şöhretin keyfini sürmüştür. Yeni şehrinin sınır dikilitaşlarından birinde eşi onu pohpohlayarak şu şekilde tanımlamıştır: "Yüzü Güzel, Çifte Kuş Tüyüyle Sevinçli, Mutluluğun Sahibi, Lütuf Bahşedilmiş, Sesini Duyanın Neşelendiği, Zarafet Hanımefendisi, Sevgisi Büyük, yaradılışı İki Ülkenin Efendisini neşelendiren." Kral, yardımına koşan asillere çevredeki kayalıklardan oyulup çıkarılmış mezarları vermiştir. Bu mezarlarda asillerin kendileri için oydukları rölyefler, Akhenaton'u kraliçesi ve ailesiyle onur ve bağış dağıtırken, tapınakta ibadet ederken, savaş arabasıyla gezerken, yiyip içerken gösterir ve yine bu rölyeflerde Nefertiti, krala denk önemde resmedilmiş ve isimleri kabartma kutucuğun içine koyulmuştur.

Bu dönem boyunca Akhenaton'un inancının niteliğinde değişiklikler olmuştur. Daha önce gördüğümüz üzere 1. senesinde Nübye'deki Gebel Silsila taşocağında ibadet edilirken gösterildiğinde kendisine "adında ışık (Shu) olan Aton, Ufuktaki Neşe, Re-Harakhti'nin" "ilk peygamberi" demiştir. Bundan kısa süre sonra Aton'un adı, hükümdar kral olarak temsil edilmek üzere iki kabartma kutucuğa yerleştirilmiştir. Bu erken aşamada Tanrı, üstünde güneş diski veya kanatlı disk olan kartal kafasıyla insan şeklinde temsil edilmiştir. Bu erken temsiller, Mısır'da o zamanın geleneksel artistik tarzında yapılmıştır.

Kralın 4. ile 5. senesi arasında bir kısmı gerçekçi bir kısmı da ifade abartmasıyla sivrilen yeni bir sanat tarzı ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın da yeni bir temsili vardı. Kraliyet sahneleri-

nin üstündeki disk, kral ve kraliçeye doğru ışınlarını uzatmaktaydı ve ışınlar da Mısır'da hayatın sembolü olan Ankh'ı kral ve kraliçenin burnuna doğru tutuyordu, bu da sadece onların keyfini sürebildikleri bir ayrıcalıktır. Örneğin disk ve ışınları, mezarlarının kapı aralıklarında Aye'nin mezarında Aton'a yazılmış bulunan ünlü ilahileri söylerken resmi görevlileri gösteren sahnelerde görülmemektedir. Kral ve kraliçesi, Aton kültünün en önemli figürleridir: duvarlar muhtemelen Aton'a ibadeti resmeden sahnelerle dolu olabilse de tanrıların hiçbir resmini içermeyen tapınakların açık avlularını çevreleyen muazzam heykeller onlara aittir. Firavun, Aton'un iletişim kanalıdır ve sadece onun ilahi iradeyi yorumlama gücü vardır. Kralın kendisi tarafından Aton'a yazılmış olduğu düşünülen daha uzun olan bir ilahide uzun bir şairane pasaj, evrendeki tüm olguları yaratmayı Aton'a atfetmekte ve tüm yaratıkların sadece güneşin her sabah doğup onları yaşamla doldurmasına bağlı olarak hayatta kaldıklarını öne sürmektedir.

6. senede Aton'a önemli bir şekilde kralın jübileleriyle rastlaşan "Jübilelerin Kutlayıcısı" şeklinde yeni bir unvan verilmiştir. Ardından 9. senenin sonlarına doğru Aton adı, kendisine tutunmuş olabilecek teriyo-antropomorfik veya panteistik fikirlerden kurtarmak için yeni bir biçim almıştır. "Re-Harakhti" sözcüğünü yazmakta kullanılan kartal sembolü, soyut sembollerle "Re, Ufkun Hükümdarı" unvanının dengine değiştirilmiştir, öte yandan ikinci kabartma kutucuktaki deyiş de, Eski Mısır'ın boşluk tanrısının da temsili olan ışık "Shu" sözcüğü atılarak değiştirilmiştir. Bunun yerine de başka semboller konulmuştur. Tanrı'nın adının yeni şekli şöyledir: "Re, adında (vehçe) Aton olan ışığın bulunduğu Ufkun yaşayan Hükümdarı".

Asillerin mezarlarının hiçbirinde ne bir gömülme kanıtı ne de lahit bulunmuştur ve asıl önemleri, yeni şehirde yaşam ve

Firavun'un samimi aile yaşamı hakkında Mısır'da daha önce bilinmeyen bir şekilde canlı bir tablo çizmelerinde kalmıştır. 1930'larda bu alanda çalışmış olan Pendlebury, daha sonraları 1935'te yayımlanan kitabı *Tell el-Amarna*'da mezarın resim ve skeçleri hakkında şöyle demiştir: "Birçoğu gibi dikkatsiz ve hızlıca oyulmuş olsa da bu yeni gerçekçilik ruhu çarpıcı bir şekilde açıktır. Sıradan izleyici grupları çok canlıdır, prensesler buketleriyle doğal bir şekilde birbirlerine dönmektedir. Ancak Akhenaton tarafından yazılmış güneşe ilahiler, yeni dinin teolojisini ve felsefesini okuyabileceğimiz dini metinler daha da önemlidir."

Hükümdar Firavun, rahipliğin reisi, ordunun reisi ve Mısır'daki İki Ülkenin yönetiminin reisi olarak kabul ediliyordu. Akhenaton, Mısır tanrılarını reddederek rahipliğin reisi olmayı bırakmıştır ve Mısır'ın tapınakları artık onun kontrolünde değildir. Ayrıca babası hâlâ hayattayken ülkenin yönetiminde hiçbir kontrolü yoktur. Ancak Amarna'ya taşındığından beri koruma ve muhtemelen babası öldükten ve kendisi tek hükümdar olduktan sonra kaçınılmaz olan çatışmaya karşı geleceğe teminat için ordunun desteğine güveniyordu.

Amerikalı Eski Mısır bilimcisi Alan R. Schulman, Tuthmose Evi'nden yalnızca Akhenaton'un, fiziksel güçsüzlüğü nedeniyle, atalarının başarılı olduğu binicilik, okçuluk ve gemicilikte aktif bir katılımcı olmamış olmasına rağmen askeri yetkisini vurgulamak için çok çaba sarf eder gibi göründüğünü gösterebilmiştir. Temsillerin büyük çoğunluğunda, Aşağı ve Yukarı Mısır'ın geleneksel törensel taçları yerine kralın askeri başlığına ait olan Blue Crown papağanının tüylerini takarken veya kısa Nübye peruğu giyerken gösterilmektedir. Bu iki tür başlığı Akhenaton'un mümkün olan tüm kamusal ve özel durumda kullanması, kendisini insanlara her zaman askeri bir lider olarak gösterme amaçlı olabilir: "Askerler ve

askeri etkinlik sahneleri, Amarna'nın hem kamusal hem de özel sanatında bol bol bulunmaktadır. Asillerin mezarlarındaki rölyefleri göründüğü gibi kabul edersek, şehir aslında silahlı bir kamptır. Her yerde asker, piyade ve savaş arabalarının toplu bayraklarıyla geçit töreni ve alaylarını görüyoruz. Sarayların, tapınakların ve şehri çevreleyen gözetleme kulelerinin önünde nöbet tutan askerlerin ve kralın önünde silahsız veya değnek kuşanarak savaş tatbikatı yapan birliklerin sahnelerini vardır."[3]

Amarna, askeri garnizonun yanı sıra Mısır birimlerine ek olarak yabancı yedek müfrezelere de sahipti. Schulman sözlerine şöyle devam etmiştir: "Amarna'nın, kralın isteğini yerine getirmek için hazırda bekleyen kendisine ait bir askeri garnizonu olduğu gibi, Mısır'daki diğer şehirlerin de onun isteğini yerine getirmek için tahta sadık garnizon ve orduları olması gerekirdi. Ordunun taht ve hanedana bu kadar sadık olması, bir şekilde kraliyet ailesine bağlı olan komutanın yani tanrının babası Aye'nin kişiliğiyle neredeyse sağlama bağlanmıştır. Özel şahıs olarak yazıtlarında bunlara büyük önem vermemiş olsa da Aye, Kraliçe Tiye'nin ve muhtemelen Aye'nin de babası olan Yuya tarafından da elde edilmiş piyade ve savaş arabalarının en yüksek komutalarından birinde bulunmuştur."[4] (Dört Amarna kralının tam ilişkisi daha sonra tartışılacaktır.)

Babasının ölünce 12. senesinde tek hükümdar olmasının ardından gelen huzursuz yıllarda Akhenaton'u iktidarda tutan yine Aye tarafından kontrol edilen ordunun sadakatiydi. O zamana kadar Akhenaton tek tanrı fikrini büyük ölçüde geliştirmiştir. Aton tek Tanrı ise, onun tek oğlu ve peygamberi Akhenaton, hükümdarlığında aynı anda başka tanrılara tapılmasına izin veremezdi. Yasal hükümdar olarak Amon rahipleri tarafından reddedilmesine yanıt olarak Amon'u

çoktan hiçe saymış, onun adını tapınak, mezar, duvar ve yazıtlardan sildirmiştir. Mısır'ın her yerinde Aton dışında herhangi bir tanrıya tapılmasını yasaklayarak, fikirlerini mantıklı sonucuna vardırmıştır. Amarna iktidarında Akhenaton'un halkı Amarna iktidarı boyunca yeni monoteist Tanrı'ya tapmaya kendilerini adamış görünüyordu ancak bu sefer Akhenaton'un yeni diniyle İbranilerin bütünü değil sadece Levililer ilgileniyordu.[5] Akhenaton, Aton'unkiler dışında tüm tapınakları kapatmış, rahipleri dağıtmış ve ülke çapında tapınak yazıtları ve anıtlardan diğer tanrıların adlarının da çıkarılması emrini vermiştir. Eski tanrıların adlarını, yazılı veya oyulmuş bulundukları her yerde kesmeleri için birlikler gönderilmiştir, bu da zaten reddedilmiş olan yetkisine yalnızca biriken yeni bir karşıtlık oluşturabilecek bir harekettir:

"Önce Amon ve sonra da diğer tanrılara Mısırlıların çoğuna son derecede kötü gelmiş olması gereken zulüm, kesinlikle ordunun bireylerine de işkence gibi gelmiş olabilirdi. Tapınakların kapatılmasını zorunlu kılan, yazıtlardan tanrının adını kazımak için her yere zanaatkârların gönderilmesi, ruhban sınıfının farzedilen sürgününü, Amon adının aforoz edilmesini içeren zulüm, ordunun aktif desteği olmadan gerçekleştirilemezdi. İlahi krallık kurgusunun Mısırlılarca kabul edildiğini varsaysak bile yine de kayıtsız kalıp Amon'a yapılan zulme ses çıkarmamış olmaları pek inanılır değildir. Kraliyet hükmünü desteklemek için güçlü bir takviye gerekirdi. Bir grup işçinin Amon'un adını yok etmek için bir tapınağa veya mezara her girişinde kraliyet fermanının tepkiyle karşılaşılmadan gerçekleştirildiğini görmek için bir bölük askerin de destek veriyor olması gerekirdi. Zulmün sertliği, eski inançlara göre yetiştirilmiş olan askerlerde de belirli bir tepkiye neden olmuş olmalıdır. Toplu bir firar veya iç savaş riski yerine Aye vasıtasıyla sadece zulmü kesmesi için değil

Smenkare'nin ortak krallığa çıkmasıyla eski düzenden ödün vermesi için de muhtemelen Akhenaton'a baskı yapılmıştır."[6] Aslında bu ödün başarısız olduğunda da göreceğimiz üzere kralın tahttan çekilmesi için baskı büyümüştür.

Akhenaton'un eski ibadet biçimlerini yasaklamasının ardından Mısırlıları yeni duruma alıştırmak için yaptıklarının kapsamı hakkında daha fazla bilgiyi, Tutankamon tarafından Karnak'taki Amon Tapınağı'na dikilen ve sonraları Horemheb tarafından gasp edilen Restorasyon Dikilitaşı'ndan öğrenebiliyoruz "... Babası (Amon) ve diğer tanrılar için sonsuz çağlara kadar ayakta kalması için yıkılmış olanı yapan iyi hükümdar... Şimdi majesteleri kral olarak ortaya çıktığında Elephantine'den [aşağı] Delta'nın bataklıklarına kadar tanrı ve tanrıçaların [var olan] tapınakları paramparça olmuştur. Odaları patika olmuştur. Toprak alt üst olmuş ve tanrılar bu toprağa sırtlarını dönmüştür. Mısır'ın sınırlarını genişletmek için [ordu] Djahi'ye (Filistin-Suriye) gönderilmişse, bundan hiçbir başarı doğmamıştır. Kişi tanrıdan tavsiye almak için dua ederse, o [hiç] gelmezdi. Kişi aynı şekilde bir tanrıçaya yalvarırsa o da asla gelmezdi."[7]

Smenkare'ye 15. senesinde en büyük kızı Merytaten'i eş olarak verdikten sonra onu ortak kralı olarak atamak zorunda bırakan durumun, Akhenaton'un dini reformlarına karşı muhalefetin gücü ve kendi tavrını değiştirmeye karşı isteksizliği olduğu kesindir. Smenkare'nin tam kimliği, kayda değer akademik tartışmanın konusu olmuştur. Şimdilik III. Amenhotep'in veya Akhenaton'un oğlu olabileceğinin öne sürüldüğünü söylemek yeterli olacaktır. Amarna'nın güneyinde Nefertiti'nin adının silindiği ve onun yerine Merytaten'in adının yazıldığı Maruaten adlı keyif köşkünde bulunanlar dâhil olmak üzere bazı anıt ve yazıtlarda da III. Amenhotep ve Akhenaton birlikte gösterilmiştir. Bu dönemin

merak uyandırıcı özelliklerinden biri de tahta çıkmasından hemen sonra Smenkare'ye Nefertiti'nin resmi adı olan Neferneferuaten, yani Waenre'nin (Akhenaton) sevgilisi adı verilmiş olmasıdır.

Başlangıçta Smenkare ve kraliçesi, Amarna'daki kraliyet sarayında Akhenaton'la yaşamıştır. Ancak ülke çapında devam etmekte olan düşmanlık karşısında Smenkare Teb'e gitmek için Amarna'dan ayrılmış ve burada Amon'a bir tapınak kurarak en azından başkentte dini devrimi tersine çevirmiştir, bu da ortak kralı ve damadı tarafından yapılan ve Akhenaton'un dini fikirlerini ülkesine dayatma girişiminde ne kadar yalnız kaldığına işaret eden bir eylemdir. Teb'li asilzade Pere'nin Teb'deki mezarında bulunan resim yazısı belgesi, Smenkare'nin 3. senesinde Amon tapınağının bulunduğuna ve o zamanlar genç kralın eski başkentte olduğuna işaret etmektedir.

Smenkare'nin ortak kral olduğu zamanlarda Nefertiti de gizemli bir şekilde saraydan kaybolmuştur. Bazı âlimlerin öne sürdüğü üzere öldüğüne ve kraliyet mezarlığına gömüldüğüne dair hiçbir kanıt yoktur. Tam tersine Tutankamon'un yaşadığı ve kraliçenin adının yazılmış olduğu nesnelerin bulunduğu Kuzey Amarna Şehri'nde bu tarihten sonra bir süre yaşamış olduğunun kanıtı *vardır*. Bu da tüm hanedanlığı tehlikeye attığı gerekçesiyle kocasının dini politikasını kabul etmemiş ve Aton'un yanı sıra eski tanrılara da tapılmasına izin veren bir tavizi kabul etmesini dilemiş olduğunu öne sürmektedir. Bu doğru yorumsa, görüşleri doğru çıkmıştır. Akhenaton 17. senesinde birden kaybolmuş, belki de birkaç gün kadar kısa süre sonra bunu Smenkare'nin eşit derecede ani ölümü takip etmiştir. Akhenaton'un üçüncü kızı Ankhsenpaaten'le evliliğinin ardından çocuk prens Tutankamon ikisinin de yerine geçmiştir. Tutankamon'un ebeveynlerinin kim ol-

duğu 14. Bölüm'de tartışılacaktır. (Akhenaton'un ikinci kızı, babasının 12. senesi civarında zaten ölmüş ve Amarna'daki kraliyet mezarına gömülmüştür. Kalıntılarının hiçbir izine rastlanmamıştır ancak bunun nedeni Amarna terk edildikten sonra mumyasının Teb'e taşınması olabilir.)

Akhenaton hakkında sorulması gereken bir tane önemli soru kalmıştır: gücünü kaybettiğinde hükümdarlığının yanı sıra hayatı da sona ermiş midir?

14

AKHENATON'UN MEZARI

Akhenaton'un ölüm tarihini onaylayacak herhangi bir kanıt parçası bile bulunmamış olmasına rağmen Eski Mısır bilimcileri 17. senesinde hükümdarlığının sonunda gerçekleşmiş olması gerektiğini varsaymıştır. Ancak Musa'nın Nübye'de (Etiyopya) kral olarak hükümdarlığının Talmud'daki öyküsünde olduğu gibi, bu sene boyunca gücünü yitirmiş ancak ölmemiş olduğunun kanıtı vardır. Bu kanıt arkeolojik, dilbilimsel ve tarihi kaynaklardan gelmektedir.

Arkeolojik Kanıt

Akhenaton'un Kraliyet Mezarı ilk olarak, ortalıktan yok olmasını ve ardından gelen Tutankamon ve Aye'nin kısa iktidarlarını takip eden Amarna karşıtı hissiyat dalgasında yağmalanmıştır. Daha sonraları da, 1891'in Aralık ayında Egyptian Service des Antiquités adına yürüttüğü kazıda İtalyan arkeolog Alessandro Barsanti tarafından resmi olarak keşfedilmesinden önce bölgenin yerlileri tarafından talan edilmiştir.

Akhenaton'un Amarna şehri, Kızıl Deniz'den sonra 320 kilometre uzanan yüksek çorak platonun geri çekilip Nil'in doğusuna doğru yaklaşık 13 kilometre uzunluğunda ve beş kilometre genişliğinde hilal şeklinde bir ova bıraktığı yer

olan El-Uksur ile Kahire'nin arasına inşa edilmiştir. Üç ana vadi, Amarna'nın doğusundaki kayaları ayırmaktadır. Kuzey ve güneydeki vadiler, Amarna'nın asilleri ve resmi görevlilerinin, ortadaki Wadi Abu Hassan el-Bahri vadisi de Akhenaton'un mezarı için kullanılmıştır. Ana vadinin kuzey tarafından genişleyen küçük bir yan vadinin kayaları arasına kazılmıştır.

Mezarın Tasviri

Mezarın girişi, kabaca doğuya bakan kapı aralığıyla Kraliyet Vadisi'nin zeminine kesilerek yapılmıştır.[1] Ardından her bir tarafında girişe inen merdivenlerle lahiti alçaltan pürüzsüz, eğimli bir düzlem bulunmaktadır. Bu da dekore edilmemiş ve yazıtlar bulunmayan eğimli bir koridora açılmaktadır.

Koridorun sonunda, yaklaşık üç metre derinliğinde bir kuyuya doğru giden platforma varan başka bir merdiven vardır. Kuyunun karşısındaki duvarda, yaklaşık üç metrekare olan kraliyet mezar odasının kapı aralığı bulunmaktadır. Odanın sol tarafının üçte birini, çatıyı destekleyen bir platform ve iki sütun kaplamaktadır, öte yandan sağda geriye kalan üçte ikilik kısımda lahit için yerden yaklaşık üç cm yükseltilmiş tabya vardır. Kraliyet odasının tüm duvarları, sanatçıların işlerini yapabilmeleri için pürüzsüz olarak sıvalanmıştır ancak Akhenaton'un tüm izlerini silmeye kararlı olan düşmanları, bu duvarların bir zamanlar taşımış olduğu sahne veya yazıtlardan geriye hiçbir şey bırakmamışlardır.

Merdivenin üstündeki koridorda, kraliyet odasının yakınında, sağ tarafta Akhenaton'un 12. senesinden biraz sonra ölmüş olan ikinci kızı Meketaten'in gömülmesi için kullanılan üç odaya giden bir giriş vardır. Prenses için matem sahneleri duvarları kaplamıştı. Koridorun biraz ilerisinde kraliyet ailesinin diğer üyeleri için niyetlenilmiş olan altı tane tamam-

lanmamış odaya giden başka bir kapı aralığı bulunmaktadır. Böylelikle aslında giriş, ardından altı tane tamamlanmamış odanın bulunduğu koridor ve sonra da kraliyet odası alanına giden merdivenlerden önce Meketaten'in odası bulunmaktadır.

Mezarın Kazısı

Barsanti'nin, birincisi 1891'in sonunda, ikincisi de bundan sekiz ay sonra olan ziyaretlerinin asıl amacı, girişi molozla kapanmış olan mezarı temizlemektir. Bu tamamlandıktan sonra, dikkatinin çoğunu kraliyet mezar odasına vermiştir. Ancak ikinci ziyaretinde Akhenaton'un ushabti'sinin (normalde sahibinin ölümünden önce mezara yerleştirilen küçük cenaze heykelleri) bazı parçalarını ve iyi durumda olan küçük bir dikilitaşı bulmuştur; bu nesneler, mezarı önceden yağmalayanların gözünden kaçmış gibi görünmektedir.

Mission Archéologique Française'nin müdürü Urbain Bouriant liderliğinde 1894'ün Ocak ayındaki üçüncü keşiften önce bir seneden fazla süre geçmiştir. Bouriant'ın ekibi büyük ölçüde mezarın plan ve kesitlerini çıkarmaya, ağır hasar almış olan kraliyet mezar odası dışında tüm odalarda bulunan yazıt ve rölyefleri kaydetmeye yoğunlaşmıştır. Service des Antiquités adına çalışmaya davet edilen ilk Britanyalı organizasyon olan Mısır Keşif Topluluğu'nun mezarın dışındaki alanı kazmanın yanı sıra hepsini yeniden incelemesinin istenmesinden önce uzun bir süre geçmiştir. Keşfin 18 Aralık 1931'de çalışmaya başlayan müdürü Pendlebury sonraları şöyle yazmıştır: "Mezarın dışında yaklaşık yetmiş metre uzunluğunda, genişliği beş ila on metre aralığında değişmekte olan büyük bir çöplük vardır. Bazı yerlerinde derinliği dört metreye kadar varmaktadır. Çöplük üç katmandan oluşmaktadır. Yukarıda Barsanti tarafından mezardan atılmış

olan moloz vardır; bunun altında mezarın ilk yağmalayıcıları tarafından bırakılmış olan tortu ve en altta da mezarın kesilmesinden kalan kıymık katmanı vardır."

Çöplüğün ayrıntılı bir incelemesini yapmak üç haftadan fazla zaman almıştır. Noel'den üç gün sonra mezarın kuyusunda da kazı başlamıştır. Sonuç, çöplükten de kuyudan da lahitin çok daha fazla parçası ve bazı kırık *ushabti* figürlerinin çıkması olmuştur. Keşifte ayrıca Akhenaton'un dört kubbe kavanozunu tutmak için kullanılan, dört bölümlü kutu şeklinde, kaymaktaşından yapılma kubbe sandığı bulunmuştur. Tıpa maiyetinde başlığı olan, çömlek ve taştan yapılmış bu kavanozlar, vücuttan alındıktan sonra iç organların korunması için mumyalama sırasında kullanılmaktadır ancak kavanozların parçaları bulunamamıştır.

Mısır Keşif Topluluğu ekibinin ayrılmasından sonra bu alan, yerli saldırganların dikkatinin merkezi olmaya devam etmiştir. Hırsızlar mezara zorla girmiş ve Meketaten'in odalarının duvarlarını süsleyen sıva rölyeflerin çok sayıda parçasını çalmıştır. Bu nedenle aynı senenin Mayıs ayında Service des Antiquités, 12 tane daha *ushabti* parçası bulmalarıyla sonuçlanan bir sondaj (kazı) düzenlemiştir.

Saldırganlar için alanın çekiciliğinin bir kısmı, henüz keşfedilmemiş olan başka bir mezarın daha olduğu ısrarcı dedikodularıdır. Bu da dedikoduyu kanıtlamak veya çürütmek için Pendlebury ve eşinin liderliğinde bir Mısır Keşif Topluluğu ekibi tarafından başka bir keşfin başlamasına neden olmuştur. Bu altı haftalık çalışma sonuç vermemiştir ve Pendlebury bunu takip eden raporunda şunu yazmıştır: "Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey, mezarın kesilmesinin Akhenaton'un 6. senesinde başlamış olduğudur çünkü kıymık çöplüklerinden birinde bulunmuş olan yazılı çanak parçasında bu tarih vardır, bu da şehir o yıla kadar kurulmamış

olduğu için her durumda zorunlu kalacağımız bir sonuçtur. Hem kubbe sandığının hem de lahitin birçok parçası mezarın içindeki kuyuda bulunduğu için hepsinin *ait olduğu yerde* kırılmış olması olasıdır." İkinci bir mezarı bulmakta başarısız olan Pendlebury ekibi, Kraliyet Mezarı'nın planını çıkarmış, duvarların fotoğraflarını çekmiş ve tüm duvar sahne ve yazılarını kopyalamıştır. Bu çalışma tamamlandığında girişinde çelik bir kapı bulunan duvarla mezar, daha fazla saldırganın dikkatine karşı kapatılmıştır.

1974'te Mısır Keşif Topluluğu, Londra University College'da Eski Mısır Bilimi Profesörü olan Geoffrey T. Martin'in, Akhenaton'un mezarının kazılarının farklı aşamalarında bulunmuş olan küçük nesnelerin ayrıntılarını içeren raporunun ilk kısmını yayımlamıştır.[2]

Her biri birkaç santimetreden büyük olmayan birçok küçük lahit parçasından pembe, gri ve beyaz granit bir lahiti tekrar kurmak mümkün olmuştur. Meketaten'in olamayacak kadar büyüktür. Öte yandan, lahitin her köşesinde koruyucu dört tanrıçanın (Isis, Nephthys, Neith ve Silket) yerine Nefertiti gösterildiği için kraliçeye ait de olamazdı. Bu durumda tekrar bir araya getirilmiş olan lahiti Akhenaton'a atfetmek yerindedir.

Geriye kalan lahit parçalarının geldiği yerler ortaya çıkmıştır:

a) Akhenaton'un tekrar yapılan lahiti;

b) Akhenaton'un lahitinin kapağı;

c) Meketaten'in lahiti;

d) Meketaten'in lahitinin kapağı.[3]

Akhenaton'un lahitinin büyük boyutu bunun, kraliyet mumyasını koruyabilecek tabutlar serisinin en dıştaki parçası olduğuna işaret etmektedir (hem Yuya'nın hem de Tutankamon'un mumyaları üç tabuta konulmuştur). Bunun-

la birlikte ne diğer tabutların ne de normal cenaze eşyalarının parçası olan klasik mabet veya kubbenin kalıntıları bulunmamıştır. Bu da Akhenaton'un bu mezara hiç gömülmemiş olduğu olasılığını gündeme getirmiştir. Bu fikri destekleyen şey, ne kadar büyük veya sağlam olursa olsun Akhenaton'un düşmanlarının Amarna hükümdarlığının sona ermesinden sonra mezardaki her şeyi küçük parçalar haline getirmiş olduklarına dair kanıt olsa da mezarda bulunmuş olan parçalanmış mezar kalıntıları, Akhenaton ve kızı Meketaten'in veya sadece kralın gömülmesine işaret etmeye yetecek miktarda değildir. Ekstra tabutların yokluğunun dışında, kralın ölümünden *sonra* normalde kraliyet mezarlarına gömülen savaş arabaları, sandalyeler, kutular, sihirli tuğlalar ve tılsımlar gibi diğer nesnelerin izi de yoktur. Akhenaton'a ait olduğu kesinlikle söylenebilecek kalıntılar, normalde mezara asıl ölüm zamanından *önce* yerleştirilen lahit kapağı, *ushabti* ve kubbe sandığıdır.

Akhenaton'un gerçekten mezarına gömülmüş olduğuna inanan az sayıda âlimden biri olan Martin, şunu öne sürerek görüşünü gerekçelendirmeye çalışmıştır: "Muhtemelen kapsamlı olmayan cenaze ziynetleriyle birlikte Meketaten'in mumyasının, el-Amarna'nın terk edilmesinden sonra Teb'e taşınmış olması mümkündür."[4] Mezardan çıkan kanıtlar Meketaten'in ilk olarak oraya babasının hükümdarlığı sırasında gömülmüş olduğunu gösterse de bu cenaze nesnelerinin başka bir yere taşınmış olduğuna işaret edecek hiçbir şey yoktur. Akhenaton'un mezarındaki kazılara katılmamış olan Martin, bunların taşındığı olasılığını öne süren bir neden sunmamaktadır.

Tabiidir ki destekleyici kanıt eksikken bile Tutankamon'un 4. senesi civarında Amarna terk edildiğinde Meketaten'i Kraliyet Mezarı'nda korumasız bırakmanın tehlikeli olduğunu

öne sürmek mümkündür. Ancak Martin'in belirttiği üzere Akhenaton da oraya gömülmüşse neden prensesi taşıyıp kralı bırakmışlardı? Sonra da olayların normal gidişatında kralın ölümünden *sonra* mezara yerleştirilen cenaze nesnelerinin noksanlığı zorluğu vardır. Martin yine hiçbir kanıt ileri sürmeden nesnelerin mezardan ikinci bir çıkışı olduğunu belirterek bu konuyla baş etmeyi denemiştir: "Değerli nesnelerin çoğu şüphesiz yağmacılar tarafından alınmıştır... Bunun, Akhenaton'un ailesiyle evlilik yoluyla yakından bağlantılı olan Tutankamon ve Aye'nin iktidarlarında gerçekleşmiş olması olası değildir. Bu tahribat emri muhtemelen Horemheb veya makul olarak daha sonraları Ramses döneminde verilmiştir."[5] Ancak arkeolojik kanıt Martin'in kuramını desteklememekle kalmaz, onunla zıtlaşır.

Pendlebury 1931'de mezardaki ilk kazı döneminden sonra şu önemli gözlemde bulunmuştur: "Akhenaton'un Tiye'nin Teb'deki gizli mahzeninde bulunan sözüm ona vücudu gerçekte ona ait olmadığından (aşağıda tartışılan 55 Numaralı Mezar'dan söz etmektedir), Akhenaton'un el-Amarna'da ve dolayısıyla Kraliyet Mezarı veya başka bir yerde gömülmüş olup olmadığına dair tüm kanıtları toplamaya çalışmak zorunludur."[6]

Mezarda bulunanların kısa bir raporunu verdikten sonra şöyle devam etmiştir: "Hem çöplükten hem de kuyudan kırık shawabti figürlerinin (*ushabti*) yanı sıra lahitin Kahire Müzesi'ndekilere benzeyen çok daha fazla parçası da çıkarılmıştır. Buna ek olarak köşelerinde koruyucu akbabalar ve kralın başıyla kapanmış olan kapağın parçalarıyla birlikte Akhenaton'un muhteşem kaymaktaşı kubbe sandığının parçaları da bulunmuştur. Sandıkta, II. Amenhotep ve Tutankamon'unkilerde olan siyah reçineli maddenin lekelerinin bulunmaması, hiç kullanılmamış olduğunun kanıtını sunmak-

tadır ve lahitlerin çoğunda Aton'un sonraki döneme ait adı varken bu sandıkta önceki dönemdeki adı yazılıdır."

Burada Pendlebury, cenaze ayinlerinde kubbe sandık dahil olmak üzere cenaze eşyalarının bazı parçalarının siyah bir sıvıyla yağlanmaları gerektiğini ve bulduğu parçalarda bu tür bir lekenin izlerine rastlayamadığı için mezarın hiç kullanılmamış olduğu sonucuna vardığını belirtmektedir. Bu da Akhenaton'un Amarna mezarına hiç gömülmemiş olduğu anlamına gelmektedir. Bu görüşü, normalde gömülme zamanından önce yerleştirilen kubbe kavanozlarının parçalarının hiç izi bulunmamış olması desteklemektedir. Bu görüş, Aton'un erken dönemdeki adının kullanılmasıyla pekiştirilmiş, bu da kubbe sandığının, kralın hükümdarlığının çok erken bir zamanında, Aton'un adını aldığı 9. seneden önce yapılmış ve yerleştirilmiş olduğunu ileri sürmektedir.

Daha sonraları Pendlebury'nin çıkarımları, kendisi tarafından bulunmuş olan parçalardan Akhenaton'un kubbe sandığını 1939'da restore edebilmiş olan Mısırlı arkeolog Muhammad Hamza tarafından onaylanmıştır: "Kutuda, II. Amenhotep, Tutankamon ve Horemheb'inkilerin tabi tutulduğu siyah reçineli unganların lekeleri bulunmadığından, bunların kralın iç organları için hiç kullanılmamış olması olası görünmektedir."[7]

Pendlebury ve Hamza tarafından sunulmuş olan arkeolojik kanıtın sonucu olarak çoğu Eski Mısır bilimcisi Akhenaton'un Amarna'daki mezarına gömülmemiş olduğunu kabul etmişlerdir ancak hâlâ gücünü kaybettiği 17. senesinde öldüğüne inanmaktadırlar. Gardiner gibi bazıları da aslında hiç gömülmediğini ve "vücudunun paramparça edilip köpeklere atıldığını", Weigall ve Aldred gibi diğerleri de Teb'de 55 Numaralı Mezar'a veya başka bir yere gömülmüş olması gerektiğini düşünmektedir. Sadece Martin ikna olmamıştır: "Akhenaton

17. senede veya kısa süre sonrasında Kraliyet Mezarı'na gömülmüştür."[8]

Bu bilgiyi nereden edinmiştir? Pendlebury tarafından belirtildiği üzere mezarda bulunmuş tek gerçek tarih 6. senedir. Yeniden birleştirilmiş lahit ve diğer nesnelerde Aton'un daha geç bir dönemdeki adı bulunmuş olduğu için mezardaki bazı çalışmaların 9. seneden sonra yapılmış olduğu çıkarımını yapabiliriz. Buna ek olarak Meketaten 12. seneden sonra, muhtemelen 14. senede ölmüş olduğuna göre, gömülmesi o zaman gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak Kraliyet Mezarı'nda hangi kanıt Martin'e 17. seneyi sağlamış ve kanıtların aksine Akhenaton'un orada gömülmüş olduğuna onu ikna etmiştir?

Martin şu cevabı vermiştir: "Kubbe sandığının hiç kullanılmadığı önerisi ciddi şekilde sorgulamaya açıktır."[9] Bu görüşten yana olmak için nedenleri nedir? "Kraliyet Mezarı'ndaki kubbe sandığında bitumin veya reçine yokluğundan birçok yazar söz etmiştir ve sandığın hiç kullanılmadığı, Akhenaton'un kendisi için hazırlanmış olan bu mezara gömülmemiş olduğu varsayılmıştır."[10] Ardından görüşünü desteklemek için üç sav öne sürmüştür.

1 "İç organların içeren asıl kubbe tabutları veya kavanozları bulunamamıştır. Bunların değerli materyallerden yapıldığı varsayılmıştır ve Tutankamon örneğinde olduğu gibi kubbe sandığının silindir kısımlarına yerleştirilmiştir."

Böylelikle Martin'in Akhenaton'un Kraliyet Mezarı'na gömülmesini doğruladığını sandığı "ciddi sorularının" ilki, aslında oraya gömülmemiş olduğunun önemli bir kanıtı olmuştur. Ölünün iç organlarının yerleştirildiği dört kavanozun farklı adları vardı: Karaciğer için Imset, Hapi (akciğerler), Duamutif (mide) ve Qebehs (bağırsaklar). Bu organlar mumyalamanın ilk aşamalarında çıkarılır ve gömülme za-

manında cenaze töreniyle mezara getirilir. Bu kavanozların Akhenaton'un mezarında olmaması, Martin'in bize inandırmaya çalıştığının aksine oraya gömülmüş olması bir yana dursun, gömülmemiş olduğuna güçlü bir kanıttır.

Buna ek olarak, eski zamanlarda mezarın mahvedilmesinden sorumlu olanlar hırsız değil, Akhenaton'un ismini, temsilini ve anısını yok ederek, böylelikle ruhsal ölümünü garantileyerek onun tam olarak ortadan kalkmasını sağlamak isteyen politik düşmanlar olduklarından, değerli oldukları için kubbe kavanozlarını mezardan çıkarmazlar, buldukları tüm diğer mezar nesnelerinde olduğu gibi intikam için kavanozları ve içeriğini oldukları yerde de tahrip etmezlerdi. Kapların değeri için bile onun herhangi bir parçasının geriye kalması olasılığını riske atmazlardı. Dört vazo genelde ölü kralın kafasıyla süslenmiş başlıklarla kapatılmış ve vazolara genellikle kralın adı ve diğer kişisel ayrıntılar yazılmıştır. Eski Mısır inançlarına göre onun temsilini veya adını korumak, onun ruhunun yaşamasına izin vermekti. Bu nedenle düşmanları onun temsilini, ismini ve ona ait tüm nesneleri yok ederek onu sonsuz ölüme mahkûm ettiklerine inanıyorlardı.

2 "Kubbe kavanozlarının içine veya üstüne bitumin veya reçine dökülmesi törensel özelliğinin, Amarna kraliyet ailesinin cenaze törenlerinin normal bir parçası olduğunu otomatik olarak varsayamayız."

Bu ikinci "ciddi soru" herhangi bir kanıtla desteklenmemiş olan bir varsayımdır. Martin şunu demektedir: Akhenaton normal törene uymamışsa ne olur? Ancak varisi Tutankamon'un uyduğunu biliyoruz ve Akhenaton 17. senesinde ölmüşse Tutankamon onun gömülmesinden sorumlu olmuş olurdu. Martin burada bir olasılığı öne sürmüş, ardından görüşünü bu sadece olasılık olan şeyle desteklemiştir. Bu

sav geçersizdir. Bir olasılığı öne sürmek için ya destekleyici kanıt ya da olasılığın diğer kanıtlarla mantıklı olduğu bir durum olması gerekir. Martin'in "ciddi sorularının" ikincisinde bu durumların hiçbiri yoktur. Yine de bu görüşü, âlimlerin çoğunun sağlam arkeolojik kanıt olarak gördüğü şeyi reddetmek için bir neden olarak kabul etmemizi istemektedir.

Buna ek olarak Kraliyet Mezarı'ndan ve Amarna'nın tümünden çıkan kanıtlar, Akhenaton'un eski gelenek ve ayinleri, sadece onun tek tanrıcılığıyla çelişen çok tanrıcı eğilimde oldukları zaman reddetmiş olduğunu doğrulamaktadır, "Aton döneminde Akhenaton'un halkına dayattığı spiritüel reform ne kadar büyük olsa da önceki dönemlerde geçerli olan harici durumlar gözden çıkarılamaz; kralın el-Amarna'daki mezar odasında efendileri için bedel olarak tarla işçilerinin toprağı sürmek üzere eskilerden kalma çağrıyı artık taşımayan *ushabti* figürlerini içermektedir ve Osiris'in önünde kalbin tartılmasında af için yalvarmayan, döneme ait büyük skarabeler bulunmaktadır."[11]

Kubbe sandığını ve diğer mezar nesnelerini bitümin veya reçineyle yağlama törenini, bu standart uygulama dini inançlarıyla hiçbir şekilde çelişmediği için Akhenaton neden reddetmiş olsun ki? İşte Martin bunu açıklamamıştır.

3 "Şu anki haliyle kubbe sandığı büyük ölçüde plasterden, ustalıklı bir yeniden yapımdır."

Kendi tanımıyla bu üçüncü "ciddi itirazında" Martin, yeniden yapılmış olan bu sandıkta orijinal parçaların lekeleri görünmeyecek kadar azının kullanılmış ve bunların bazılarının da alçıyla kapatılmış olduğundan yakınmıştır. Bu da şöyle demesine neden olmuştur: "Bu bölümlerde veya kubbe sandığında reçine veya bitümin bulunmamasından yapılabilecek herhangi bir çıkarımın, en iyi olasılıkla belirsiz olduğu-

nu söyleyebiliriz. Sandığın hiç kullanılmadığını kanıtlayacak kesin kanıt yoktur."

Sıvalanmadan ve yeniden oluşturulmadan önce kubbe sandığının bulunan tüm parçalarını görmüş olan Pendlebury ve Hamza, bunlarda reçine ve bitumin lekeleri olmadığını onaylamıştır. Ancak Martin, sandık parçaları hakkında ilk elden bilgiye sahip olmadan ve önceki iki arkeoloğun kanıtlar tarafından yanlış yönlendirilmiş veya kanıtları yanlış yorumlamış olduklarının nedenlerini vermeden çıkarımlarını reddetmemizi istemektedir. O zaman önceki çıkarımın doğruluğundan şüphe etmemize neden olursa (bunu başaramıyordu) söylemeyi hedefleyebileceği en iyi şey şudur: "Sandığın hiç kullanılmadığını kanıtlayacak kesin kanıt yoktur." Ancak bundan daha ileriye gidip kendisine güvenerek şöyle demiştir: "Akhenaton'un buraya [Kraliyet Mezarı'na] gömülmüş olduğundan artık hiçbir şüphe olamaz."[12]

Kubbe sandığının yeniden yapılmasında kullanılan parçaların Martin tarafından verilen[13] ayrıntılarının, onların lekeli olup olmadığını göstermeye fazlasıyla yetmekte olduğunu görmekteyiz: "Ayrı kapağıyla Akhenaton'un kubbe sandığı, 1939'da M. Hamza tarafından çeşitli parçalardan yeniden yapılmış ve kayıp kısımlar sıvayla tekrar yapılmıştır... Sandığın yüksekliği 76,5 cm'dir. Kapağının yüksekliği (ön) en çok 22 cm'dir. Kapağın yüksekliği (ön) 18 cm'dir. Eni (ön) 60 cm'dir. Derinliği 60 cm'dir. Köşeden destekleyen kartalların yüksekliği (disk dahil olmak üzere) 47,3 cm'dir. Tabanının ve tyet ve djed tılsımlarının [ölüye ait kutsal ayin nesneleri] frizinin yüksekliği 23 cm'dir. Büyük kabartma kutucuğun yüksekliği 14,2 cm'dir. Kapağın etrafındaki yazıtın yüksekliği, kabartma kutucuğun hemen üstünden başlayarak kapağın dibinden kenarlarına kadar ölçüldüğünde 5,5 cm'dir.

"Yeniden yapılmış olan kubbe sandığında kapağın önünde ve her iki tarafında 26'şar ve arkasında 29 kabartma kutucuk bulunmaktadır. Hepsi kesilmiş olarak geriye kalan yazıtlar, Aton'un erken dönem "didaktik" adlarından oluşmaktadır. Kapağın ön veya sol tarafında hiç yazı kalmamıştır...

"Kubbe sandığı çoğu özelliğiyle 18. Hanedan'ın yoldaş veya aileleri için değil sadece Firavun için kullanıldığı bilinen kraliyet kubbe sandıklarına benzemektedir. Yeniden yapılırken aşağıdaki orijinal materyaller kullanılmıştır:

Ön:

1 Sol taraftaki kartalın kanatlarının üst kısım tüylerinin bir parçası.
2 İki kartalın kanatlarının birleştiği noktadan bir parça.
3 Sağdaki kartalın kuyruğunun alt kısmı ve soldaki kartalın kanatlarının uçları.
4 Tyet ve djed friziyle tabanın parçası.

Arka:

5 Soldaki kartalın kanat tüylerinin parçaları ve sağdaki kartalın kanat uçlarının parçaları.
6 Üst kenarlığından tyet ve djed nesneleri dahil olmak üzere tabanın parçaları.

Sol taraf:

7 Üst kenarlık ve tyet ve djed nesneleri dahil olmak üzere çerçeve ve tabanın çoğunun parçaları.

Sağ taraf:

8 Sağ taraftaki kabartma kutucuğun tabanının parçası.
9 Soldaki kartalın kuyruğunun ve tüylerinin parçaları.
10 Sağdaki kartalın shen tılsımı (ölünün korunması için) ve pençesinin parçası.

11 Üst kenarlık ve tyet ve djed nesneleri dahil olmak üzere tabanın parçaları.

Kapak:
Çoğu sıvayla, muhtemelen tahta üzerine yeniden yapılmıştır."

Martin'in öyküsünden gördüğümüz üzere Kahire Müzesi'nde yeniden yapılmış olan sandığın reçine veya bituminle yağlanıp yağlanmadığına karar vermeye yeterli sayıda orijinal parça bulunmuştur. Hem Pendlebury hem de Hamza bu tür lekelerin yokluğunu doğruladıklarından Martin'in desteksiz "ciddi sorularını" ciddiye almıyorum.

KRALLAR VADİSİ'NDEKİ VÜCUT KİME AİT?

Ocak 1907'de artık 55 Numaralı Mezar olarak bilinen, sadece bir tane mezar odasına sahip olan küçük bir mezar Krallar Vadisi'nde bulunmuştur. Bu mezar, Yuya ve eşi Tuya'nın 1905'te ilk olarak gün ışığına çıkmış olan mezarları ve ardından 1922'de Tutankamon'un mezarıyla birlikte, Vadi'de içinde mumyası ve cenaze eşyalarıyla kapalı olarak keşfedilmiş olan üç mezardan biridir. Kazı, zengin, emekli Amerikalı avukat ve amatör bir arkeolog olan Theodore M. Davis tarafından karşılanmaktadır ve Davis, iki sene önce Yukarı Mısır Kalıntılarının Genel Müfettişliğine atanmış olan Britanyalı Arthur Weigall'ın denetiminde kazının yürütülmesi için Britanyalı arkeolog Edward R. Ayrton'ı işe almıştır.

Neb-kheprw-re'nin (Tutankamon) kabartma kutucuğunda sadece Firavun'un yaşamı boyunca kullandığı sayısız küçük kil mühür bulunmuş olsa da, dış kapı Tutankamon'un mezarını kapatmak için kullanılan aynı tarz mühürle (dokuz

yabancı mahkûmun üzerinde bir çakal) mühürlenmiş olduğu için mezara daha sonraki bir tarihte tekrar girilmiş olduğunu düşünülmektedir.

Mezar, Vadi'nin iç kısmının girişine ve Tutankamon'un mezarının bulunduğu yere yakındır. Mezar, eğimli bir pasajla girilen küçük bir kaya mezarı odasıdır ve başta kraliyet cenazesi amacıyla yapılmış gibi görünmemektedir. Gömülme de en az ekipmanla aceleyle yapılmış gibi durmaktadır. Mezarın kime ait olduğunu belirlemeye çalışmada durumu daha kötü yapan şey de, kayadaki çatlaktan damlayan büyük miktarda yağmur suyu nedeniyle kötüleşmiş olmasıdır.

Mezarın kime ait olduğu tartışması, bu yüzyılın büyük kısmı boyunca yankılanmış ve hâlâ zaman zaman canlanmaktadır. Çürümüş mumyanın başta Kraliçe Tiye'ye, ardından Akhenaton'a ait olduğu düşünülmüştür. Karnak'ta kralın görünüşe göre çıplak olan ve onu görünürde biçimsiz, üreme organları olmadan gösteren dört devasa heykelinden birine bağlı olan bu görüş, kralın mustarip olduğu hastalığın ne olduğunu bulmaya yönelik ayrıntılı patolojik girişimlere yol açmıştır. Günün sonunda bunun kubbe kavanozunun içindeki fırtına olduğu ortaya çıkmıştır; sonunda mumyanın Akhenaton'a değil ortak kralı Smenkare'ye ait olduğu ve ayrıca Karnak'ta çıplak gibi görünen devasa heykelin aslında tamamlanmış olan diğer üç heykeldeki gibi eteğini bekleyen tamamlanmamış bir heykel olduğu gösterilmiştir. Ancak Akhenaton'u beğenmeyenlerin bazılarının onu kötülemeye çalışmak için ne kadar ileriye gidebileceklerini gösterdiği için bu tartışma incelemeye değer (bkz. Ek E). Mezarın aslında kime ait olduğuna dair uzun süren bir tartışma başlatan 55 Numaralı Mezar'ın içeriği ve Tutankamon'un mezarında bulunmuş olan nesnelerin bazıları Akhenaton'un yaşamının gücünü yitirdiğinde sona ermediğine işaret etmektedir ancak

bu noktada okuru yormamak için bunları Ek F'ye koydum. Burada belki de Akhenaton'un gömülmesi için gerekli olan sihirli tuğlaların bazılarının, görevlisinin Smenkare olduğu belirlenen 55 Numaralı Mezar'da bulunmuş olduğuna değinmekte yarar var. Bu da Akhenaton'un bunlara ihtiyaç duymadığına işaret etmektedir.

Amarna Ailesi

O zamanlar Kahire Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Anatomi Profesörü olan ve 55 Numaralı Mezar'da bulunan kafatasını restore edip kalıntıların öldüğünde 23 yaşından büyük olmayan, en fazla 24 yaşında olan bir erkeğe ait olduğu sonucuna ulaşan Profesör D. E. Derry ve Derry'nin incelediği kalıntıların Smenkare'ye ait olduğunu doğrulayan (bkz. Ek E) Liverpool Üniversitesi, Derby Anatomi Profesörü merhum R. G. Harrison'ın görüşleri aynı şeyi öne sürmektedir: Smenkare'nin iskeletinin suratının özellikleri ile Akhenaton'a ait elimizdeki sanat eserleri arasında şaşırtıcı bir benzerlik bulunmuştur. Bu da onlarının kardeş veya yakın akraba olduklarına işaret etmektedir. Ayrıca, o zamanlar Kahire Tıp Fakültesi'nde Anatomi Profesörü olan Grafton Elliot Smith, Smenkare'nin kalıntıları ve III. Amenhotep ile Yuya'nın mumyaları arasında Smenkare'nin bu iki kişinin soyundan geldiğini öne sürmeye yetecek kadar benzerlik bulmuştur. Kraliçe Tiye de Yuya'nın kızı olduğuna göre, bu durum III. Amenhotep ile Kraliçe Tiye'nin oğlunun, yani Akhenaton'un öz kardeşinin Smenkare olabileceğini öne sürmektedir. Bununla beraber hem III. Amenhotep'in hem de Kraliçe Tiye'nin soyundan gelen Akhenaton'un oğlu da olabilir. Ancak Harrison'ın incelemesi onun 20. senesinde öldüğünü ve bunun da Akhenaton'un hükümdarlığının 17. senesi olduğunu kanıtladığından bu onun Akhenaton'un ortak kral olarak tahta çıkmasından yaklaşık

üç sene önce doğduğu anlamına gelmektedir. Ortak krallığın başladığı zamana kadar Akhenaton'un evlenmemiş olduğunu bildiğimiz için, Smenkare'nin oğlu olabileceği olasılığı ortadan kalkmıştır ve büyük olasılıkla Akhenaton'un öz kardeşidir.

Kesinlikle aynı aileden olan Tutankamon ise Akhenaton gücünü yitirdiğinde ve Smenkare aniden öldüğünde onların yerine geçtiği zaman yaklaşık dokuz veya on yaşındaydı. Bu da III. Amenhotep'in 34. senesi ve Akhenaton'un 7. senesinde doğmuş olduğu anlamına gelmektedir. Daha önce gördüğümüz üzere Kraliçe Tiye'nin kızlarından en küçüğü Baketaten, muhtemelen III. Amenhotep'in 31. senesinde ve Akhenaton'un 4. senesinde doğmuştur. Oğlu Akhenaton'un 7. senesinde Kraliçe Tiye yaklaşık 40 ve III. Amenhotep de yaklaşık 45 yaşındadır, her iki durumda da bir oğlan dünyaya getirmek için yaşlar uygundur. Yine de Tutankamon'un, Akhenaton ve Nefertiti'nin oğlu olması daha mümkündür.

Tutankamon'un mezarında, mücevher parçaları bulunan bir türbenin üstünde sırt üstü yatmış bir çakal figürü bulunmuştur. Ahşaptan oyma olan bu figürün üstü ince bir sıva tabakasıyla kaplanıp siyah reçine ile boyanmıştır. Çakalın vücudu neredeyse tamamen, biri Tutankamon'un doğduğu zamandan ve Akhenaton'un 7. senesinden kalma bir gömlek olduğu ortaya çıkan keten kumaşlarla örtülmüştür.[14] Bu eski Akhenaton gömleği kesinlikle doğumu zamanında Tutankamon için kullanılmıştır, bu da ebeveyn ilişkilerine ve doğum yerinin Amarna olduğuna güçlü bir şekilde işaret etmektedir. Doğumu zamanındaki ilk ismi Tutankhaten de Amarna'da doğduğunu göstermektedir. Ayrıca hâlâ prensken Akhenaton'un hükümdarlığının son yıllarında Kraliçe Nefertiti'nin yaşadığı Kuzey Amarna sarayında yaşamış ol-

duğunun kanıtları vardır. Kraliçe Tiye'nin oğluysa neden Amarna'da Kraliçe Nefertiti ile yaşıyordu ki?

Şimdi Britanya Müzesi'nde olan aslan heykelinin üstünde III. Amenhotep'i "babası" olarak tanımladığı ve Tutankamon'un mezarında küçük bir tabutta Kraliçe Tiye'nin saçlarının birazının yanı sıra III. Amenhotep'in küçük bir altın heykelinin bulunduğu doğrudur ancak İbranilerde olduğu gibi Mısırlılarda da "baba" sözcüğünün "ata" ile eş anlamlı olarak kullanılması gelenekseldir. Kraliçe Tiye Tutankamon'un büyükannesi ise mezarında III. Amenhotep'e ait şeylerin yanı sıra Kraliçe'ye ait şeylerin de bulunması normal olurdu.

Olayların doğru sırası nedir? Politik çatışmanın, yeni tanrısını halkına dayatma girişiminin sonucunda Akhenaton'un rejimine karşı eski rahiplerin ve ordunun bazı gruplarının açıkça isyanda olduğu bir noktaya gelmiş olduğu görülmektedir. Ordudan sorumlu ve zamanında Mısır'daki en güçlü adam olan Aye, Amarna Hanedanı'nı korumak için Akhenaton'u tahttan çekilmeye ikna etmiş veya zorlamış ve yerine Smenkare'yi getirmiştir. Akhenaton'un düşüşünden kısa süre sonra Smenkare'nin, Akhenaton'un yerine geçmeye uygun biri olmadığı düşünüldüğü için muhtemelen doğal olmayan nedenlerle aniden Teb'de ölmüş olduğu da görülmektedir.

Ülke hâlâ karışıklık içindeyken Smenkare'nin, özellikle de ölümü Teb'de gerçekleştiği için, onun için hazırlanmış (ve bazıları daha sonra Tutankamon tarafından kullanılmış) olan cenaze ekipmanlarıyla düzgün bir şekilde gömülmesi mümkün değildi. Böylelikle Aye var olan malzemelerle elinden gelenin en iyisini yapmıştır. Aye, Amarna'dan çoktan kaçmış olan Akhenaton tarafından kullanılması gereken bazı nesnelerle gizli ve aceleyle Smenkare'yi gömmüştür.

Kraliçe Tiye'nin mezarındaki türbenin varlığını (bkz. Ek F) açıklamak kolay değildir ancak hâlâ hayatta olması veya Weigall'ın görüşüne göre Smenkare'nin ölümünden önce ölüp aynı mezara gömülmüş olması mümkündür. Bu durumda da genç ortak kralı gömme zamanı geldiğinde onun mumyasının ve eşyalarının çoğunun taşınmış olması gerekirdi. Tutankamon'un rahipleri Akhenaton'un adını türbe ve tabuttan silmemiş olacakları için daha sonra muhtemelen Horemheb'in hükümdarlığı sırasında Mısır'ın hafızasından Akhenaton'un rejiminin tüm izlerini silmeye çalışan sefer başladığında mezara tekrar girilmiştir.

15

AMARNA'NIN DÜŞKÜNÜ

Son senesinin hangi ayında hükümdarlığının sonlandığının hiçbir kanıtı olmasa da artık Akhenaton'un sadece 17 sene hüküm sürmüş olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Ancak artık tahtta olmasa da müritleri onun hâlâ hayatta olduğuna ve belki de bir gün tekrar gücü eline almak için geri döneceğine inanırlar mıydı?

Dilbilimsel Kanıt

17. seneyi Akhenaton'un hükümdarlığında son sene olarak kabul etmenin asıl nedeni, Amarna'da kazı yapanlar tarafından bulunmuş olan 279 numaralı belgenin 17. sene ve 1. sene olmak üzere iki farklı tarih taşımasıdır. Bu durum Fairman tarafından şöyle açıklanmıştır: "Böylelikle isimsiz bir kralın birinci senesini ve ardından gelen başka bir isimsiz kralın 17. senesini belirtmektedir. İkinci kaydın Akhenaton olduğundan şüphe olamaz. 1. sene de, 1. senesi muhtemelen Akhenaton'un 15. senesi olduğu için Smenkare olamazdı. Böylelikle bu belge, Tutankamon'un ilk senesine atfedilmelidir."[1]

Fairman, bu iki tarihin Akhenaton ile Tutankamon arasındaki ortak krallığa işaret edecek şekilde okunabileceği olası-

lığını göz ardı etmiştir: "Bu belgede, '1. sene', '17. senenin' üzerine yazıldığı için çifte tarih bulunmamaktadır." Ancak birkaç sayfa önce Fairman, tarihlerin nasıl yazılmış olduğuna dair bize farklı bir durum anlatmıştır: "'1. sene' daha önce yazılmış olan '17. senenin' kısmen üstüne yazılmıştır. Ayrıca belgenin üzerindeki metnin kopyası (xcv levhasında No. 279) doğru şekilde ortaya konmuşsa, ikinci tarih önceki tarihin ne tamamen ne de kısmen üstündedir, aslında altındadır."[2]

Bildiğim kadarıyla bu durum, bir kralın, selefinin hükümdarlığı bittikten sonra selefiyle aynı metinde kendi tarihini koymasının ilk örneğidir. Ancak Akhenaton ile Tutankamon arasındaki ortak krallığı destekleyecek başka kanıt bulunmadığı için Fairman'ın açıklaması hafife alınmıştır. Yine de Mısır geleneklerine göre belge No. 279 kanıtı kafa karıştırıcıdır. Mısırlılar her bir kralın tarihini ayrı olarak hesaplamıştır ve ortak krallık yoksa yeni kralın ilk senesi, selefinin son senesinden önce ancak başlamıştır. Ortak krallık yoksa o zaman Akhenaton'un 17. senesi nasıl Tutankamon'un 1. senesi olarak görülebilir?

Sonraki tarih yazılmadan önce, önceki tarihi silme veya karalama girişiminde bulunulmamıştır. Bunun yalnızca bir tane inandırıcı açıklaması olabilir. Akhenaton'un tahttan indiğini belirttiğimizde modern bir uygulamayı ifade eden modern bir terim kullanıyoruz. Ancak Mısırlı Firavunlar halktan veya parlamentodan değil tanrılardan güç alıyorlardı. Kral doğumundan itibaren Amun-Re'nin hükmetmek kaderinde olan oğlu olarak görülüyor, taçlandırıldığında tanrılar tarafından ona verilen topraklardan oluşan mirasını elde ediyor ve öldüğü güne kadar bunlara sahip olmaya devam ediyordu. Firavun hayatta olduğu sürece güçsüz veya yetkisiz dahi olsa topraklarının yasal hükümdarı olarak görülüyordu.

Akhenaton'un tahttan çekilmesi, Mısır tarihinde bir ilk olabilir. Aye ve ordusunun onun gücünü kullanmasını durdurdukları doğrudur ancak o hâlâ yasal hükümdar olarak görülmekteydi. Smenkare halef olarak Mısırlılar tarafından kabul edilmemiş ve muhtemelen Akhenaton tahtından ayrıldıktan birkaç gün sonra Teb'de suikaste kurban gitmiştir. Tutankamon hükümdar olduğunda ona hâlâ Tutankhaten deniliyordu ve ortak kral olarak olmasa da 1. senesi Akhenaton hâlâ yasal hükümdar olarak görülürken başlamış olduğu için bir bakıma Aton'a bağlılığından vazgeçene kadar eski kralın yetkisini almıştır.

Akhenaton, Amon'u reddetmiş ve Amon tarafından da reddedilmiş olan babası olarak gördüğü Aton adına hüküm sürüyordu. Yeni genç kralın tahta oturabileceği tek yasal yol, selefi tarafından yapılanları terk etmekti. Bu nedenle 4. senesinde Aton'u reddetmiş ve Amon'un oğlu olmaya geri dönmüştür. Amon rahipleri bu geri dönüşü yeni bir taçlandırma kutlamasıyla kabul etmiştir. Böylelikle bu noktada Aton'un Mısır'da gücü veya verecek toprağı kalmamıştır. Sonra göreceğimiz üzere bu noktada hâlâ hayatta olan Akhenaton kral olmayı bırakmış ve Tutankamon, tanrı Amon'un yegâne mirasçısı olarak kabul edilmiştir.

Hayatta Kalmasının Kanıtı

Amarna'da bulunmuş olan başka bir resim yazısı belgesinde, uzun tartışmalara konu olan ve bazı âlimlere yönelik sahtekârlık suçlamalarına neden olan başka bir tarih bulunmuştur. Tartışmanın özü, belgenin Akhenaton'un 11. senesine mi yoksa sadece 17 sene hükmetmiş olduğunu bilmemize rağmen 21. senesine mi gönderme yaptığıdır.

Belgenin Britanyalı arkeolog[3] Battiscombe Gunn tarafından yayımlanan kopyası, Amerikalı âlim Keith C. Seele'yi

"resim yazısındaki tarihin kesinlikle '21. sene' olduğuna"[4] inandırmıştır. Hatta inancını Britanyalı âlimleri kanıtı bilerek göz ardı etmekle suçlamaya bile varmıştır: "Bu durum, Akhenaton'un asıl kaderi bilinmiyor olsa da tahttaki 21. senesinde veya daha sonrasında yok olduğunun kanıtıdır. Amarna'da Mısır Keşif Topluluğu'nun kazıcıları dahil olmak üzere bazı Eski Mısır bilimcileri ona sadece 17 seneyi uygun görmüştür."[5] Dünya çapında birçok âlim Seele'nin savlarıyla ikna olmuş olsa da, topluluğun Amarna'daki kazıcılarından biri olan Fairman, savunmaya koşması gerektiğini hissetmiştir: "Sahtekârlıkla oldukça haksız şekilde suçlanan Mısır Keşif Topluluğu'nun Amarna'daki seferlerindeki üyelerini aklamak ve asıl pozisyonu belirtmek uygun düşmektedir."[6]

Fairman bu yüzyılın en güvenilir Britanyalı Eski Mısır bilimcilerinden biri olarak görülür ancak Seele'nin itirazını ortadan kaldırmaya çalışma tarzı, Seele'nin neden şüphe duyduğunu netleştirir: "Seele'ye göre Gunn tarafından yayımlanan resim yazısı belgesinde 12. sene ibaresi 'kesinlikle' görülmektedir. Seele bu belgeyi görmemiştir ancak yayımlanan nüshaya bakarak, Gunn'ın okumasını reddetmeye dünden razıdır. Gunn, yüksek standartlar koyan ve bunlara uyan biridir. İnsanın aklına gelen ilk yorum, hiç kimsenin sadece bir kuramı desteklemek için yanlış olduğunu düşündüğü bir okumayı korumayacağıdır."[7]

Bu Fairman'ın gerçeklerden ilk kaçma girişimidir çünkü söylediklerinin aksine Gunn yalnızca Akhenaton'un 17 sene hüküm sürdüğüne inandığı için tarihi "11. sene" olarak çevirmiştir. Bu nedeni kendisi bile belirtmiştir: "17. seneyi aşan bir hükmün başka bir kanıtı olmadığı için kimse I levha Lxiii'nin tarihini "21. sene" olarak okumak istemeyecektir."[8]

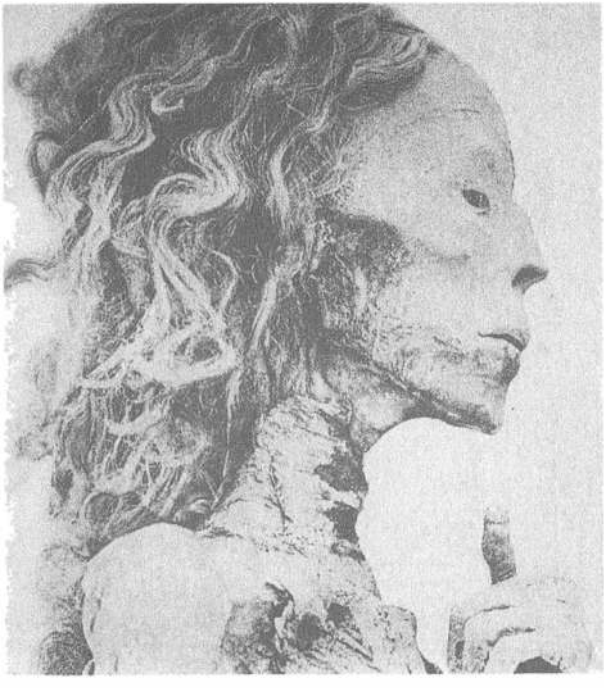
Günümüzde Paris'te Louvre'da olan Akhenaton ile Nefertiti'nin bu heykelciği, Amarna sanatının daha romantik tarzlarındaki abartılmış temsilden daha gerçekçi bir Kral ve Kraliçe görünüşü sunar. Hiçbir fiziksel kusur, Akhenaton'un görünümünü bozmamaktadır.

Sağda: 1905'te Krallar Vadisi'ndeki küçük tabutunda bulunan Yuya'nın mumyası şimdi Kahire Müzesi'ndeki tabutunda yatar. IV. Tuthmose ve III. Amenhotep'in bakanı olan bu şahsın kimliğini, İsrailli ailesini Mısır'a getiren renkli giysili Yusuf Peygamber olarak belirleyebildim. Önemi, III. Amenhotep kızı Tiye ile evlenip onu Mısır Kraliçesi yaptığında artmıştır.

Aşağıda: Akhenaton ve Nefertiti, Aton'a adak sunar. Kraliyet ailesi açık açık ibadet eder. Aton'un Baş Uşağı Panehesy'nin Amarna'daki evinde bulunmuş olan bu sahne, ışınlarını kraliyet ailesinin üstüne gönderen tepedeki disk şeklinde Aton'un son sembolünü gösterir. Bu ışınlar, gözlerinin önünde tuttukları yaşamın anahtarına doğru gitmektedir. Tanrı'nın adı (Kralın adıyla aynı), kabartma kutucuğun içinde görünür.

Solda: Krallar Vadisi'nde II. Amenhotep'in mezarında kraliyet ailesinin diğer üyeleriyle birlikte 1898'te bulunan bir kadın mumyasının kimliği artık Kraliçe Tiye olarak belirlenmiştir.

Aşağıda: Yuya / Yusuf'un kızı, III. Amenhotep'in eşi ve Akhenaton'un annesi Kraliçe Tiye. Tiye'nin bu küçük kafası, Sina'da Sarabit el Khadim'in mağara tapınağında modern arkeolojinin babası Petrie tarafından bulunmuştur. Bu uzak bölgede Akhenaton'un annesinin kafasının varlığı, tahttan çekilmeye zorlandıktan sonra genç kralın da bir süre burada yaşamış olabileceğinin işaretlerinden biridir.

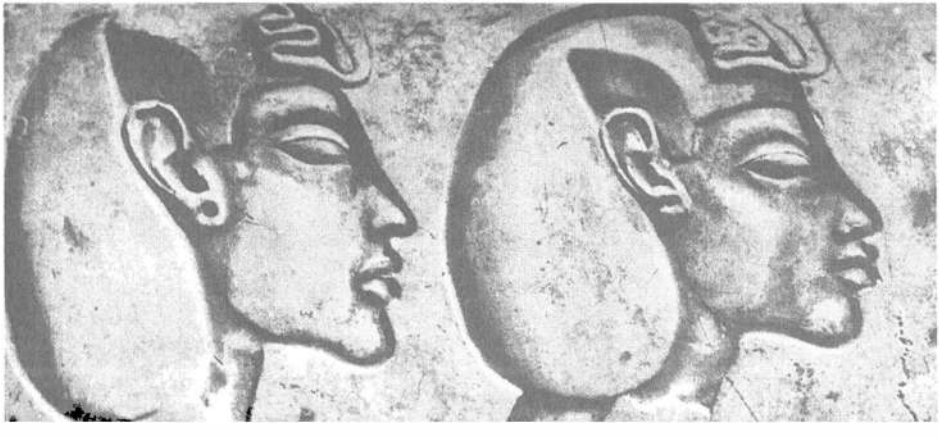

Yukarıda: Aye (sağda) ve Tiy. Nefertiti'nin çocukkenki bakıcısı Tiy, çocukluğu boyunca Akhenaton'a da bakmıştır. Yuya'nın ikinci oğlu ve Kraliçe Tiye'nin kardeşi Aye ile evlenmiştir. Mısır'daki en güçlü askeri figür olan Aye, Akhenaton'un hükmünü korumuş ve dini devrimi sırasında ona yardımcı olmuştur. Tutankamon'un ölümünden sonra tahta çıkan Aye Amarna krallarının dördüncü ve sonuncusu olmuştur.

Aşağıda: Akhenaton ve Smenkare. Amarna'da bulunmuş olan bu heykeltıraş şablonu, bu sefer soldaki Akhenaton ile sağdaki kardeşi Smenkare arasındaki ortak krallığın başka bir işaretidir. Akhenaton gücünü yitirdikten kısa süre sonra Smenkare ölmüştür ve onun ardından tahta çıkan, Akhenaton'un oğlu Tutankamon olmuştur.

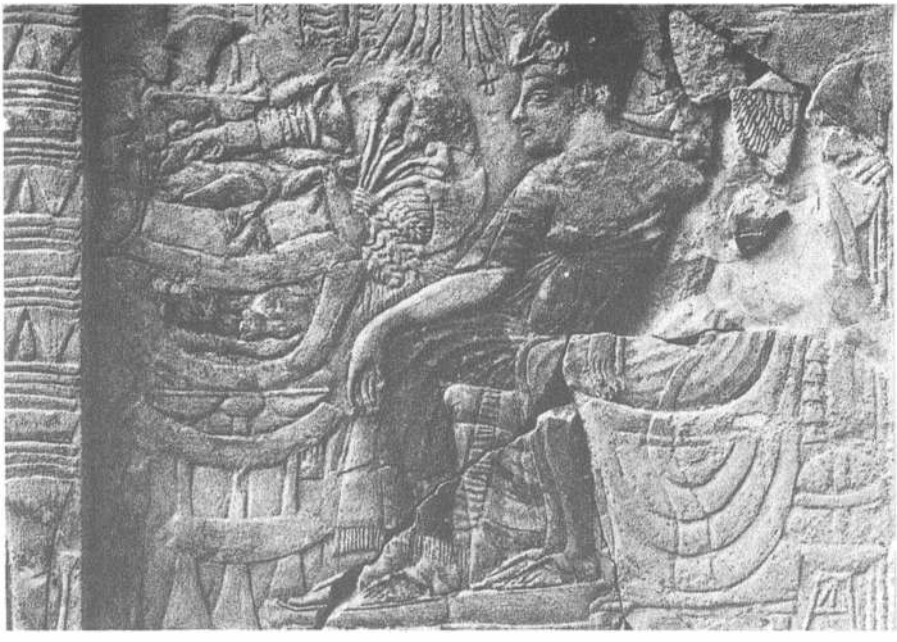

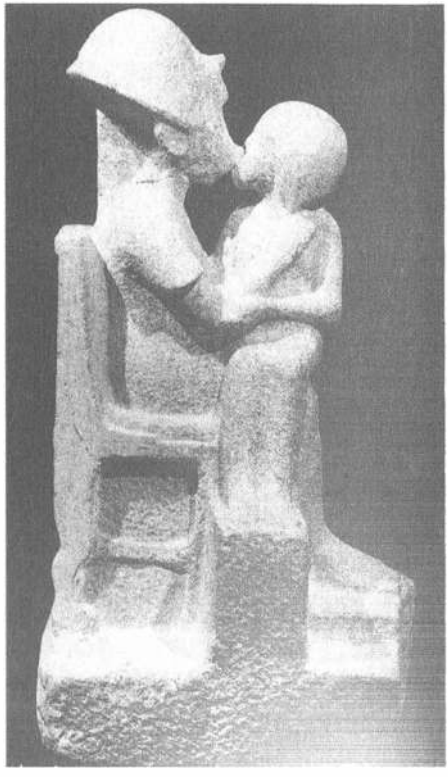
Yukarıda: Akhenaton, Nefertiti ve çocuklarından üçü. Kahire Müzesi'nde olan bu dikilitaş, Mısır'da Amarna hükümdarlığından önce veya sonra gösterilmesine asla izin verilmeyen bir durum olarak kraliyet ailesini öpüşürken ve rahat bir halde gösterir. Kraliyet ailesinin yaşamının farklı açılarını gösteren sahneler, Amarna asillerinin mezar duvarlarındaki ölülerin eski tanrısının yerini almıştır. *Sağda:* İsrail Dikilitaşı. II. Ramses'in oğlu ve halefi Merenptah'a ait olan bu dikilitaş, Eski Mısır kaynaklarında İsrail'e ilk atfı içerir. Bu dikilitaş Merenptah'ın beşinci senesinde işgalci Libyalı kavimlere karşı kazandığı zaferi kutlamak için yapılmış olsa da, metnin önceden Batı Asya'da bastırılmış olan milletlerden (İsrail halkı dahil) söz ederek sonlanması, bazı âlimleri bu kralın İsraillileri Kenan'a kadar takip eden Mısır'dan Çıkış'ın Firavunu olduğuna inanma hatasına düşmeye yönlendirmiştir.

Yukarıda: III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye. Bu dikilitaş Amarna'da Panehesy'nin evinde bulunmuştur. Amarna'da III. Amenhotep'in net bir şekilde gerçekçi tarzda temsil edilmiş olması, yaşlı Kralın o zamanlar hayatta olduğuna işaret etmekte ve kendisi ile oğlu Akhenaton arasındaki ortak krallığı doğrulamaktadır. O zamanlar III. Amenhotep'in ölü olduğuna ne sahne ne de metin işaret etmektedir. Bu dikilitaş şimdi Britanya Müzesi'ndedir.

Sağda: Akhenaton'un kızlarından birini öptüğü bu tamamlanmamış heykel de Amarna'da bulunmuştur. Bu da bazı âlimler tarafından Akhenaton'un eşcinselliğine kanıt olarak gösterilmiştir; herhangi bir gerekçe olmaksızın daha genç olan figürün Kral'ın kardeşi ve damadı Smenkare'yi temsil ettiğini belirtmişlerdir.

Yan sayfada: Akhenaton'un Osiris heykelleri. Bu heykeller, Akhenaton'un Karnak kompleksinde Tanrısı için inşa ettiği tapınağın girişinde durmaları için yapılmış olan dört devasa figürden ikisidir. Şimdi Kahire Müzesi'ndeler. Heykellerin üçünde Kral bir etek giymekteyken, alt kısmı daha büyük olan dördüncü heykelde etek yoktur. Bu bazı âlimleri, Akhenaton'un üreme organları olmadığına inanmıştır. Bunun yanlış bir varsayım olduğu ortaya çıkmıştır; heykel aslında tamamlanmamıştır ve aşağı kısmı daha sonra eteğin yapılması için kesilecektir.

Ölülerin gardiyanı Anubis'in bu figürü, Tutankamon'un mezarında bulunmuştur. Çakal, mücevher parçaları içeren bir türbede oturmaktadır. Anubis'i kaplayan keten giysinin tarihi, Tutankamon'un doğum yılı ve Akhenaton'un 7. senesi olarak belirlenmiştir. Doğumunun bu şekilde tarihlendirilmesi, Tutankamon'un babasının Akhenaton olduğuna işaret etmektedir.

10 rakamı resim yazısında ters dönmüş bir "V" ve "yirmi" de biri diğerinin üstünde iki tane ters "V" sembolüyle gösterilir. Gunn'ın yayımladığı kopyada görülebileceği üzere resim yazısı belgesinde, tam bir "" ve üzerinde başka bir "" kalıntıları görünür, bu da haklı olarak Seele'yi tarihin "21. sene" olarak okunmasına inandırmıştır. Ancak Fairman bunu ve Gunn'ın, sembolü sadece Akhenaton'un hükümdarlığının toplamda yalnızca 17 yıl sürdüğü düşünüldüğü için "11. sene" olarak okuduğu ifadesini göz ardı etmiş ve şöyle devam etmiştir: "*Akhenaton'un Şehri* III için yazıtları düzenlerken Polonyalı Eski Mısır bilimcisi Jaroslav Černý ile ben, Amarna resim yazısının ayrıntılı ve kritik bir çalışmasını eklemeyi umduk. Buna hazırlık olarak 1937-39'da Černý Britanya Müzesi, Ashmolean Müzesi ve Londra University College'da bulabildiği tüm belgelerin yanı sıra benim ona verdiğim yüzlercesini de incelemiştir. Kopyalarken önceki yayınları kullanmama ve onlara atıfta bulunmamanın Černý'nin değişmez yöntemi olduğunu söylemek önemlidir ve belgelerle çalışması, kimlik saptaması yapmaya başlamadan önce bitmiştir. Defterleri bana verildi ve ben de onları düzenli şekilde inceleyip tamamen veya kısmen yayımlanmış olan her şeyin kimliğini saptadım. Bu çalışma süresince Gunn tarafından yayımlanmış olan belgenin Britanya Müzesi'nde olduğunu (BM55640) ve Černý'nin tek bir soru veya not olmaksızın tarihi on bir olarak tereddütsüz bir şekilde kopyaladığını keşfettim.

"Seele'nin makalesinin yayımlanmasından sonra Černý'ye gerçekleri söyleyip BM55640'ı tekrar incelemesini istememe kadar kendisi bu belgenin tespitinden haberdar değildi. Černý bunu yapmakla kalmayıp Edwards ve James'i de (Britanya Müzesi'nden) çağırdı ve üçü de okumanın "11. sene" olduğunu belirttiler. Černý o zamanlar bana belgenin ciddi şekilde solmuş olduğunu ancak resim yazısı sembolünün (yirminin)

normal biçimiyle hiçbir benzerlik göstermediğini ve kendisine göre kesinlikle (on bir) olduğunu söylemiştir; belki bir parça mürekkebin döküldüğünü veya sembolün sonuna doğru düştüğünü düşünmüştür ancak belgenin durumu, karar vermesine izin vermemiştir. O zamandan beri ben de belgeyi inceledim ve Černý'nin ifadesine ekleyecek hiçbir şeyim yok. Kısacası 21. hükümdarlık senesine dair kanıt yoktur."[9]

Böylelikle Černý'nin ifadesine atıfta bulunarak Fairman kopyasını yaptığı 1937-39 senelerinde "belgenin ciddi şekilde solduğunu" ve Seele'nin makalesinden sonra 1955'te belgeyi yeniden incelediğinde Fairman, 1923'te Gunn tarafından yapılanla karşılaştırmamızı sağlamak için yeni bir kopya bile sağlamamıştır. Kendisini adamaktan kaçınırmışcasına, kendimiz karar verebilelim diye kanıtları bize vermek yerine birçok başka tanık çağırarak bir grup bilge adama güvenmemizi ister. Fairman veya tanıklarının, Seele'nin yorumlarının temeli olan Gunn'ın kopyasını kabul edip etmediklerini bile bilmiyoruz.

Redford gibi fikrini değiştirip "11. seneyi" doğru okuma olarak kabul edenlerin bazıları bile aslında Fairman'ın savına inanmamaktadır: "... önlerinde sadece Gunn'ın kopyası olanlar, ilk bakışta olasılığın 21'de olduğunu itiraf etmek zorunda kalacaktır. Günümüzün yazarı "11. hükümdarlık yılı" okumasına geri dönerse, *boş bir savın* artmakta olan ağırlığının farkında olmadıklarındandır: Akhenaton 21. senesine ulaşmış olsaydı, Amarna belgelerinde özellikle de 17. sene ve öncesi tarihli çok sayıda belge olduğu göz önünde bulundurulursa, 18., 19. ve 20. senelerin tamamen yok olması anlaşılamaz bir durumdur."[10]

Ancak bu doğru mudur? Bu seneler için başka kayıtlar yok muydu? Fairman'a göre 1930-31 senelerinde Amarna'da çalışmış olan Mısır Keşif Topluluğu ekibinin üyesi olan Ben-

nett, kopyalamaktan sorumlu olduğu çömlek parçalarından birinde "18. sene" tarihini okuyabilmiştir. Ancak Fairman "Bennett'ın 18. seneye ait çömlek parçası güvenilmez ve değersiz olarak göz ardı edilmiş olabilir." görüşüne sahip olmuştur.[11] Ardından aynı kitabın bir sonraki sayfasında Fairman, "çömlek parçasının saklanmadığını ancak kabataslak bir kopyaya göre bu okumanın kesinlikle yanlış" olduğunu söylemiştir. Fairman söz konusu çömlek parçasının kaybolduğunu bize söylemediği için bu daha da ciddidir; onun "saklanmadığını", atıldığını söylemektedir. Bu çömlek parçası çelişkili bir okuma sağladığı için daha fazla incelenmek üzere dikkatli bir şekilde korunması beklenirdi. Bunun yerine artık elimizde, Bennett'ın okumasının doğru olup olmadığı hakkında sadece Fairman'ın yargısı var. Seele'nin bazı âlimlerin yerleşmiş fikirleriyle uyuşmayan kanıtları göz ardı etmek için onun kasıtlı girişimleri olduğuna inanıyor olmasına şaşırmamak gerekir.

Ancak 17. senenin Akhenaton öyküsünün sonu olmadığının hâlâ başka kanıtları var. Derry şu yanıtı vermiştir: "Akhenaton'un en az 17 sene hüküm sürdüğü bilinmektedir ve bu dönem, Pendlebury'nin el-Amarna'da keşfettiği tarihli anıt ile 19. yıla uzamıştır ve bu dönemin 20. yıla uzayabileceği olasılığı da vardır. Pendlebury bu yayımlanmamış verileri kullanmamıza nazik bir şekilde izin vermiştir."[12] Pendlebury, bilgisinin kaynağını yayımlayamadan birkaç sene içinde ölmüştür ve Bennett'ın çömlek parçasında olduğu gibi Pendlebury'nin anıtı da hiçbir yerde bulunamamıştır.

Makalesinde Gunn'ın söz konusu resim yazısı belgesinin kopyasındaki doğru tarihin "21. sene" olması hakkında Seele, Akhenaton'un hükümdarlığının 18 sene sürdüğüne inanan dört âlimin ve 19'dan yana olan Derry'nin adlarını listelemiştir. Ancak birisi Gunn'ın ilk kopyasını geçersiz ilan etmediği

sürece 21. sene kesinliğini koruyacaktır. Daha önce dediğimiz gibi bu yine de Akhenaton'un aslında 21 sene hüküm sürdüğü anlamına gelmez.

Varsayımım doğruysa eğer, Amarna'yı terk edip Sina'ya kaçmıştır. Ancak Tutankamon Amarna'da yaşamaya ve Aton Mısır topraklarının sahibi ve tahtın tanrısı olarak görülmeye devam ettiği sürece oğlu Akhenaton hâlâ yasal firavun olarak görülmektedir. Bu nedenle müritleri o hâlâ iktidardaymış gibi onunla ilgili tarihleri kullanma uygulamasına devam etmiştir. Tutankamon 4. senesinde ve Akhenaton'un 21. senesinde Amarna'dan Teb ve Memfis'e gidip Amarna'yı terk edilmiş bir şehir olarak bıraktığında bu uygulama sona ermiştir.

Akhenaton'un sadece 17. senesine kadar hüküm sürmüş olduğuna işaret eden tüm kanıtlara sahip olan Eski Mısır bilimcileri, onunla ilgili daha sonraki tarihlerin kanıtlarını bulunca şaşırmış ve hatta açıklayamayacakları bir çelişki nedeniyle mahcup düşmek yerine kanıtları ortadan kaldırmışlardır. Akhenaton'un sadece 17. senesine kadar hüküm sürmüş olduğu doğrudur ancak Tutankamon'un 4. ve Akhenaton'un 21. senesinde yüce tanrı değişene kadar hâlâ yasal hükümdar olarak görülmeye devam ettiği de doğrudur. Bundan sonra hiçbir yasal konumu kalmamıştır ve göreceğimiz üzere daha sonra tahtını geri almak için döndüğünde babası III. Amenhotep'in varisi olduğunu kanıtlamaya çalışmak durumunda kalmıştır.

Smenkare'nin Adı ve Lakapları

Smenkare'nin Akhenaton tarafından 15. senesinde ortak kral olarak atanmış olduğu artık genel olarak kabul görmektedir. Ancak Smenkare'ye ait olduğunu kesin olarak söyleyebileceğimiz 1. sene veya 2. sene elimizde olmadığı için kendisine ait hükümdarlık yıllarını bu tarihten itibaren saymaya baş-

ladığının kesin kanıtı yoktur. Atanmasından sonraki seneler, Akhenaton'un eski sistemine göre 16. sene ve 17. sene olarak tarihlenmeye devam etmiş gibi görünmektedir. Buna rağmen Teb'li asil Pere'nin mezarındaki duvar yazısında 3. sene görülmüştür: "3. sene, Taşkın'ın üçüncü ayı, 10. gün. Aşağı ve Yukarı Mısırın Kralı, İki Ülkenin Efendisi, [Nefer-kheprure?]'nin sevgilisi Ankh-khepru-re, Waen[re?]'nin sevgilisi Re Neferneferuaten'in oğlu."[13]

Bu duvar yazısı tamamen Smenkare'nin 3. senesinin tarihini taşımakta ve Akhenaton'a ait bir tarih içermemektedir. Bu durum, duvar yazısının yapıldığı zamanda Smenkare'nin tek hükümdar olduğunun güçlü bir kanıtıdır. Yine de daha önce gördüğümüz gibi Tutankamon'un hükümdarlığı, Akhenaton'un iktidarda olduğu son sene olan 17. senede başlamıştır. O zaman Smenkare ne zaman hüküm sürmüştür? Daha önce gördüğümüz üzere tek akla yakın açıklama, sadece çok kısa bir süre hüküm sürüp öldüğü ve yerine aynı sene içinde Tutankamon'un geçtiğidir. Bu durumda Akhenaton'un hükümdarlığının 17. senesindeki sonunun ölümüyle denk düştüğünü iddia edenlere göre Smenkare'nin 3. senesindeki duvar yazısı yapıldığında Akhenaton'un zaten ölü olmuş olması gerekirdi. Ancak Smenkare'nin lakapları, Akhenaton'un kendisine karşı sevgisine işaret etmektedir, genç kralın hep kullandığı ve yaşayan Akhenaton'a gönderme yaptığı yazıtlar, Teb'deki duvar yazısında da bulunmaktadır, bu da hükümdarlığı bitmiş olmasına rağmen Akhenaton'un o zamanlar hâlâ hayatta olduğu anlamına gelecek şekilde yorumlanabilecek bir gerçektir. Redford durumun böyle anlaşılmasını onaylamaktadır: "'Nefer-Kheprure'nin Sevgilisi' ve 'Waenre'nin sevgilisi', Smenkare'nin öz ismi Ankh-Kheprure yani 'Kheprure (Akhenaton) yaşıyor', yapıldığı zaman Akhenaton'un hâlâ yaşamakta olduğuna işaret etmektedir."[14]

Amarna'nın Düşkünü

Hükümdarlığından sonra Akhenaton'la ilgili hiçbir kayıt elimize geçmemiştir. Tutankamon 4. senesinde Amarna'dan ayrılıp Teb ve Memfis'e gitmiştir ve aynı zamanda kendisi ile kraliçesinin adını "aten" yerine "amon" olarak değiştirmiştir. Tüm eski tapınakların tekrar açılıp Mısır'ın eski tanrılarına tapılmasının özgür bırakılması ve Aton'a tapılmasının yasaklanmamasıyla bir uzlaşmaya varılmıştır; Aton artık birçok tanrıdan biri olarak görülmektedir. Tutankamon'un ardından gelen Amarna krallarının sonuncusu Kral Aye'nin hükümdarlığının sonuna kadar Akhenaton'un adına, nesnelerine veya hatırasına hiçbir zarar gelmemiştir. Ancak Horemheb ve ondan sonra gelen Ramses krallarının tahta çıkmasıyla Amarna'nın ayakta kalmış olan tüm anıtları yıkılmış ve Aton'a ibadet yasaklanmıştır. Horemheb ve müritleri ayrıca Mısır'ın resmi kayıtlarından Akhenaton'un tüm anısının ve hatta resmi kral listelerinden ardından gelen üç Amarna kralının adlarının da silinmesini sağlamıştır. Yine de Akhenaton'un hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiş olan olaylara gönderme yapan özel metinlerde adı kullanılmasa da eş anlamlı sözcükler kullanılmıştır. Berlin Müzesi'nde büyük olasılıkla 19. Hanedan tarihli olan papirüs, Akhenaton'un hükümdarlığı sırasında birinin ölümünün tarihini veren mektubun kalıntılarını şu şekilde içermektedir: "... asinin 9. senesinde ölmüştür."[15] Adının anılmasından kaçınmanın yanı sıra, Ramsesliler tarafından bir suçlu olarak kabul edildiğini göstermektedir, bu da onun anısına yapılan tüm kindar eylemleri gerekçelendirirdi.

Daha önce ele aldığımız üzere Mos'un mezarındaki yasal bir metinde Akhenaton'un hükümdarlığı sırasında gerçekleşmiş olan olaylara gönderme yaparken tanıklardan bazıları başka bir ifade kullanmıştır: *Pa-kherw-n Akhetaten*.[16] Bu ifade yüzyılın başlarında Gardiner tarafından "Akhetaten'in

(Amarna'nın) düşmanı" olarak çevmiş ve o zamandan beri âlimlerin çoğu bu çeviriyi doğru kabul etmiştir. İfade bileşenlerine bölündüğünde durum böyle değildir: *Pa*, Mısırcada belirli tanımlıktır; *kherw*, tam olarak "düşmüş" demektir ve *n* ise "nin" ekini temsil etmektedir. Mısır'ın düşmanları düşmüş olarak açıklanmış olsa da, "düşmek" fiilinden gelen sözcüğün kendisi "düşkün" anlamına gelir, "düşman" değil. Sözcükten sonra belirtme sıfatı olarak gelen düşmüş birinin küçük figürü de "düşkün" görüşünü doğrulamaktadır. Buna ek olarak Akhenaton'a Amon veya Teb'in düşmanı denilmesini anlayabiliriz ancak karşıtlarının bile ona kurduğu yeni başkentin adını anarak "Akhetaten'in (Amarna'nın) düşmanı" demesi nasıl mümkün olurdu? Yirmi sene önce yayımlanmış olan bir kitabın giriş bölümünde Londra University College'da Eski Mısır Bilimi Profesörü olan Harry S. Smith, bu ifadeyi "Akhetaten'in düşkünü" olarak doğru çevirmiştir.[17]

Akhenaton'a yakıştırılan yaftaların her ikisine de baktığımızda bunların sadece aşağılayıcı olmadığı ve onu sonraki nesil tarafından görüldüğü üzere iktidardan düşen bir asi olarak tanımladığı nettir. Burada, Talmud'da Musa'nın Etiyopya Kralı olması öyküsünde (bkz. İkinci Bölüm) olduğu gibi Akhenaton'un sadece Nefertiti'nin oğlu Tutankamon olabilecek kişinin lehine tahttan inmek zorunda kaldığı imasının anlamı nettir.

16

GÜÇ KORİDORLARI

Akhenaton'un iktidardan düşmesinden sonra hayatta kaldığına çeşitli tarihi kanıtlar da işaret etmektedir.

Manetho'nun Kral Listesi

Akhenaton ve ondan sonra gelen üç varisinin tamamen bastırılmış ve resmi kral listelerinden çıkarılıp Horemheb'in adı III. Amenhotep'in hemen ardından gelmiş olmasına rağmen Manetho'nun 18. Hanedan kral listesi diğer yazarlar aracılığıyla bize ulaştığı şekliyle dört kraldan söz etmektedir. O zamanın resmi düşmanlığına rağmen nesilden nesile aktarılan halk öyküleri Amarna krallarının anısını MÖ 3. yüzyılda Mısır'ın tarihi yazıya dökülene kadar hayatta tutmuştur. Tabii ki süreçteki birçok karışıklık ve bozulma öyküyü etkilemiş, kaya mezarları ve taşocağı yazıtlarında olduğu gibi ayakta kalan Amarna anıtları rahip ve kâtipler tarafından da okunup yorumlanmış, öykünün yeniden yazılmasına yardımcı olmuş olmalıdır. Manetho'nun kral listesine, III. Amenhotep ile Horemheb arasına dört kralın adı eklenmiştir:

Achencheres
Rathosis
Achencheres
Achencheres

Alman dilbilimci Wolfgang Helck, Achencheres'in Akhenaton'un adının karıştırılmış bir türemesi olduğunu gösterirken,[1] Rathosis'in de Tutankamon'un adının karıştırılmış biçimi olduğuna inanılmaktadır. Mısır hafızası neden dört Amarna kralının üçüne Akhenaton'un adını vermiştir? Tek olası çıkarım, bunun iki çelişkili kanıtın sonucu olduğudur: a) III. Amenhotep ve Horemheb arasında dört farklı kral hüküm sürmüştür; b) Akhenaton, dört Amarna kralının hükümdarlığı boyunca yaşamış ve tüm bu dönem, hafızalarda Akhenaton'un hükümdarlığı olarak kabul edilmiştir.

GÜÇ MÜCADELESİ

Akhenaton'un babasıyla ortak krallığının başlarındaki en az iki olay, onun hükümdarlığına güçlü bir düşmanlığı işaret etmektedir. Medium'un piramit tapınağında, III. Amenhotep'in 30. senesinden ve Akhenaton'un 3. senesinden kalma duvar yazısı, bazı güçlü kesimler tarafından kralın "erkeğin, babasının tahtına oturmasına" neden olması kararının reddedildiğine işaret etmektedir. Yine Amarna'nın sınır dikilitaşı yazıtı, Teb'den ayrılmaya ve yeni şehrini inşa etmeye karar vermeden önce Akhenaton'un sert bir karşıtlıkla ve sözlü eleştiriyle karşılaştığını göstermektedir. Hanedanın başkentini kesinlikle zorunlu bırakılmadan terk etmiş olamazdı.

Taht ile rahipler arasındaki son bir karşılaşma da, o Teb'den gittikten sonra babası III. Amenhotep kendisine kalmış olan ülkenin yönetimiyle hiç ilgilenmediği için ertelenmiştir. Diğer bir önemli etmen de Akhenaton'un silahlı kuvvetlerin desteğine tamamen güveniyor olmasıydı. Asillerin mezarlarındaki rölyefleri göründüğü gibi ele alırsak, şehir âdeta silahlı bir kamptır. Her yerde tören alayları ile askerlerin, piyadelerin ve savaş arabalarının bayraklarıyla geçiş törenlerini görmekteyiz. Saraylar, tapınaklar ve şehir sınırları sürekli korunuyor gibi görünmektedir.

Daha önce gördüğümüz üzere Akhenaton'un ordudaki adamı, anne tarafından amcası, kendisinin ve Nefertiti'nin bakıcısı Tiy'in eşi Aye'dir. Eski geleneklere göre bu ilişkide bir baba figürü olarak kabul edilmektedir. III. Amenhotep'in ölümünden itibaren Aye kesinlikle Akhenaton'un tahtının arkasındaki güç olmuştur. Babası Yuya gibi Aye'nin de kökeni askerdir. Hem piyade hem de savaş arabaları olmak üzere iki askeri hizmette de son derece yüksek rütbede olması orduyu kontrol ettiğini göstermektedir. Ordunun, sadakat ve desteği olmadan Akhenaton'un tek kral olarak ilk senesinde devrilebilirdi. Hiksos istilacılarının Doğu Delta'daki yenilgilerinden ve kovulmalarından sonra kurulmuş olan 18. Hanedan'ın başlangıcından sonra Mısırlı Firavunlar onları Batı Asya'ya kadar takip edip güneyde Hartum'un birkaç kilometre kuzeyinde, Ön Asya'nın ve kuzeyde Kuzey Irak'ın sınırlardan itibaren genişleyen antik dünyanın ilk imparatorluğunu kurmuştur. Böylece Mısır ilk kez yerel tümenlere ayrılmış tam zamanlı profesyonel savaşçılardan oluşan düzenli bir orduya sahip olmuştur. Galip savaşçılar savaş ganimetlerini paylaşmanın yanı sıra kral tarafından altın, köleler ve toprakla ödüllendirilirlerdi. Subaylar, Akhenaton'un politikaları sayesinde hanedanın sonlarına doğru politikaya iyice bulaşmış olan yeni aristokrasi haline gelişmiştir. Bu durum da 18. Hanedan'ın son iki kralı Aye ve Horemheb'in yanı sıra 19. Hanedan'ın ilk iki kralı I. Ramses ve I. Seti ordudan gelmiştir, yani ne asıl Tuthmose eviyle ne de rahiplikle hiçbir alakaları yoktur.

Öte yandan 18. Hanedan'ın galip kralları MÖ 16. yüzyılda birkaç dağınık kasabadan oluşan Teb'den geldiklerinde artık burası büyük bir kozmopolit şehir ve imparatorluğun başkenti haline gelmiştir. Zengin savaş ganimetleri, Teb'e ve tanrılarına, özellikle de tanrıların kralı Amon-Re olarak eski Heliopolis tanrısı Re ile bağdaştığında büyük bir yetkiye sahip olan

Teb'in baş tanrısı Amon'a gelmiştir. Birçok yeni tapınak inşa edilmiştir ve Amon'un ana merkezi olan Karnak'taki tapınak, büyük tarım alanı ve binlerce kölesi bulunan devasa bir inşaatla inşa edilenlerin en büyüğü olmuştur. Başta Amon'unkiler olmak üzere rahipler, III. Tuthmose'nin zamanından sonra giderek daha güçlü hale gelmiştir. Kral, kralın oğlu olsa da kraliçenin oğlu değildir. Bu nedenle onu varis olarak kabul ettirmek için babası, Karnak'ta Amon'un tanrının rahipleri tarafından taşınan temsilinde küçük Tuthmose'yi Amon'un oğlu olarak seçtikleri bir tören düzenlemiştir. Bu, onun taht hakkını garantileyen, bir tür tanrı tarafından evlat edinme törenidir. III. Tuthmose elli dört sene hüküm sürmüş ve imparatorluğu sağlamlaştırmak için Asya'da birçok savaş yaparak tüm Mısırlı Firavunların en kudretlisi olmuştur.

III. Tuthmose, taht hakkını pekiştirmesine yardımcı olan Amon rahiplerine daha çok güç ve zenginlik vererek minnettarlığını göstermiştir. Kral hem ordunun hem de tapınağın reisi olduğundan Mısırlı Firavunlar askerlik ile rahiplik güçleri arasında dengeleyici bir politika izlemiştir. Firavun'un tanrının oğlu olarak kabul edilmesi ve bu nedenle ona sorgusuz sualsiz itaat edilmesi gerektiği doğru olsa da, ondan ülkenin eski inanç ve geleneklerine sadık kalması da bekleniyordu. Akhenaton bu krallık kavramını reddetmiştir; o artık herhangi bir Mısır tanrısının oğlu değildir. Kökeni IV. Tuthmose'nin hükümdarlığı sırasında Yuya'nın kraliyet ailesiyle ilişkilendirildiği zamandan geldiği kabul edilen Amarna dini devriminden önce Mısır'da bir tanrı olarak Aton'a hiç tapılmamıştır. Böylelikle Akhenaton bir asi ve suçlu olarak görülmeye başlanmıştır; Aye ve ordusunun desteği olmadan babası ve koruyucusu ölür ölmez bertaraf edilirdi.

Ancak daha önce gördüğümüz üzere mantık çerçevesinde ordunun sınırsız sadakati beklenemezdi. Nihayetinde kralın

temsillerinin yok edilmesini emrettiği tanrılara subaylar ve askerler de tapıyor, kapatmaları emredilen tapınaklarda onlar da ibadet ediyorlardı. Buradan bir anlaşmazlık doğmuştur. Hâlâ Mısır'ın en güçlü adamı olan Aye, Aton'a ibadetin yanı sıra tüm Amarna ailesinin ve müritlerinin tehdit altında olduğunu fark etmiştir ve bu uzlaşma, izleneecek en akıllıca yoldur. Ancak Akhenaton'un tek Tanrı inancı, önceki usule dönmeyi kabul edemeyeceği kadar derindir. Bu nedenle Aye, Akhenaton'a kendi iyiliği için tahtan çekilip yerini küçük Tutankamon'a bırakmasını ve ülkeden kaçmasını önermiştir. Onun gidişinden sonra Aye, Tutankamon'un danışmanı olarak eski tapınakların yeniden açılmalarına ve Aton'a birlikte Eski Mısır tanrılarına ibadet edilmesine izin vermiştir; hem ordunun hem de tapınağın kurtarıcısı olarak görünmesini sağlayan bu uzlaşma onun gücünü artırmıştır.

Ülkenin iklimi tedirgin edici olmaya devam etmiştir ancak Mısır'daki en güçlü adam olarak pozisyonu, Tutankamon'un ölümünden sonra (ensesindeki kemiklerde Harrison tarafından bir kırık bulunduğu için suikast sonucu olma olasılığı vardır) kendisini kral atamaya yetecek kadar güçlüdür. Bu şartlar altında bazı âlimlerin sandığı üzere Akhenaton'un en nüfuzlu destekçisi Aye'nin krala karşı darbeye izin vereceğini veya bunun sonucunda kral veya Tutankamon'un böylesi bir olaydan sağ çıkabileceğini düşünmek olanaksızdır. Akhenaton'un gidişi bunun yerine, Amarna hükümdarlığının devam edebilmesini sağlayan bir politik uzlaşma olarak görülmelidir.

Başka bir güçlü askeri kişi olan Horemheb, Aye'nin ölümünden sonra karşıt Düzen'in adına gücü eline almış ve Mısır tarihinden Amarna'nın tüm izlerini silmeyi amaçlayan yıkım seferini başlatmıştır.

17

İLK TEK TANRICI

Freud'un *Musa ve Tektanrıcılık* kitabında 50 sene önce Musa ile Akhenaton'un dinleri arasındaki benzerliği göstermesinden bu yana ilk tek tanrıcının kimliği hakkında sonsuz savlar ortaya atılmıştır. Bu kitabın giriş bölümünde gördüğümüz üzere, Yahudilerin Mısır'dan Çıkış'ı onurunu Musa'ya sunmak için Amarna döneminden çok önceye yerleştirme girişimleri olmuştur. Bu yaklaşım başarısız olduğunda ve tüm kanıtlar Mısır'dan Çıkış'ın Amarna hükümlerinden *sonra* gerçekleştiğine işaret ettiğinde saldırıların odak noktası, Mısır'a getirdiği inançların aslında tek tanrıcı olmadığını göstererek Akhenaton'u ve çabalarını kötülemek olmuştur.

Kutsal kitaplar, Laban'da (Yaratılış, 31:43-55) olduğu gibi İbrani peygamberler bir Tanrı'ya inanırken başka halkların başka tanrılara tapmakta olduğunu kabul etseler de Musa'yı ilk tek tanrıcı olarak belirlemiştir. Ancak tarihi kaynaklarda Akhenaton, tek Tanrı'nın ibadetini getirdiğini bildiğimiz ilk kişidir. Dini inançlarının ayrı ayrı incelenmesiyle, Musa ve Akhenaton'un genelde olduğu üzere rakip kişiler olarak değil aynı kişi olarak görülmesi gerektiği açıklığa kavuşmaktadır.

AKHENATON'UN TANRISI

Akhenaton'un tanrısının erken temsilleri tanrıyı, üstünde güneş diski ve kartal kafasıyla insan şeklinde göstermiştir. 2. senesinin sonlarında veya 3. senesinin başlarında bu temsilde önemli bir gelişme olmuştur. İnsan şekli yok olmuş ve onun yerine sahnenin üstünde ışınları tapınak, sunak ve sarayın yanı sıra kraliyet ailesinin fertlerine de uzanan bir altın disk gösterilmiştir. Bu ışınlar, "yaşam" ve "güç" sembollerini tutan ellerde bitmektedir. Akhenaton'un tanrısının krallık durumunu belirtmek için kralın alnını süsleyen yılan (kobra) ile aynı şekilde diskten de bir yılan sarkmaktadır. Bunun beraberinde Tanrı'nın adı ve unvanı da iki kabartma kutucuğun içine, hükümdar kralın adının yazıldığı şekilde yerleştirilmiştir.

Musa tarafından İsrail'e getirilen Tanrı'ya genellikle "kral" olarak hitap edilmektedir (Yeşaya, 41:21; 44:6; 52:7) ve *Yahve'nin Tahta Çıkma Mezmurları* adı verilen metin de (Mezmurlar 47:93; 96-9) Hükümdar'ın kral olarak anılmasını vurgulamaktadır. Yine de Yahve'ye krallığın atfedilmesi, Mısır'dan Çıkış zamanında İsrailliler için kesinlikle yabancı bir olguydu.

Akhenaton, birçok açıdan Heliopolis güneş tanrısına geleneksel tapınmadan yararlanmış gibi görünmektedir. Akhenaton'un tanrısı erken dönemde, Heliopolis tanrısı Re-Harakhti'yle (Ufkun Şahin Başlı Tanrısı) aynı ada sahiptir. Ayrıca kralın Karnak'taki erken tapınağına verdiği ad olan *ben-ben* (obelisk), güneş tapınaklarının özelliği olan *ben-ben* (kare şeklinde bir tabanın üstünde küçük bir piramit) ve Heliopolis tapınaklarındakilerle aynıydı. Akhenaton'un tanrısı Aton'un başrahibi olan II. Meryre'ye, Heliopolis'teki başrahiplere verilen "kâhinlerin en büyüğü" unvanının aynısı verilmiştir.

Hem Karnak tapınağının hem de özellikle Aye'ninki olmak üzere Amarna'daki kaya mezarlarının yazıtlarından Akhenaton'un tanrısını nasıl önemsediğini görebiliriz:

"Yaşayan Aton, ondan başkası yoktur";

"Kendi kendisini meydana getirmiştir";

"Yaşamı buyuran, güneş ışınlarının efendisidir";

"Dünya senin (Aton) ellerinden çıkmıştır";

"Dünyayı ve insanları, hayvanları, tüm sürüleri ve dünyada bacaklarıyla hareket eden veya kanatlarıyla uçan her şeyi uzaktan sen yarattın. Suriye (kuzey) ve Kush (güney) gibi yabancı ülkelerde ve Mısır ülkesinde her insanı yerine sen koyup rızkını verdin. Herkesin karnı doydu ve ömrü hesaplandı ve dilleri de yapısal olarak tamamen ayrıydı. Renkleri farklıydı, yabancı insanları sen farklı yaratmıştın";

"Sen ... ayların ve günlerin yaratıcısı ve saatlerin hesaplayıcısı".

Musa'nın tanrısında da bu özelliklerin yankılarını bulmaktayız:

O tek Tanrı'dır:

> Dinle, ey İsrail! Tanrımız RAB tek RAB'dir. (Tesniye, 6:4)
> Benden başka tanrın olmayacak. (Mısır'dan Çıkış, 20:3)

Kült temsili yoktur:

> Kendine yukarıda gökyüzünde, aşağıda yeryüzünde ya da yeraltındaki sularda yaşayan herhangi bir canlıyı put yapmayacaksın. (Mısır'dan Çıkış, 20:4)

Dünyanın yaratıcısıdır:

> Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. (Yaratılış, 1:1)

Dünyanın kralıdır:

RAB sonsuza denk egemen olacaktır. (Mısırdan Çıkış, 15:18)

Babadır:

Sonra firavuna de ki, "RAB şöyle diyor: İsrail benim ilk oğlumdur. (Mısırdan Çıkış, 4:22)

TAPINAK VE İBADET

Musa'dan önceki peygamberlerin tanrılarına tapınma şekilleri, tanrının onlarla konuştuğu yere taştan bir sunak inşa etmekti.

RAB Avram'a görünerek, "Bu toprakları senin soyuna vereceğim" dedi. Avram kendisine görünen RAB'be orada bir sunak yaptı. (Yaratılış, 12:7)
Orada bir sunak kurarak El-Elohe-İsrail adını verdi. (Yaratılış, 33:20)

Dökmelik sunu ve zeytinyağı adamışlar:

Yakup Tanrı'nın kendisiyle konuştuğu yere taş bir anıt dikti. Üzerine dökmelik sunu ve zeytinyağı döktü. (Yaratılış, 35:14)

Ayrıca kurbanlar da sunmuşlar:

Sonra dağda kurban kesip yakınlarını yemeğe çağırdı. Yemek yiyip geceyi dağda geçirdiler. (Yaratılış, 31:54)
İsrail sahip olduğu her şeyle birlikte yola çıktı. Beer-Şeva'ya varınca, orada babası İshak'ın tanrısına kurbanlar kesti. (Yaratılış, 46:1)

Musa Sina'daki seyyar Yahudi tapınağını yaptığında İsraillilerin ibadetine tapınağı getiren ilk kişi olmuştur. Ke-

nanlıların Filistin'de ve hatta Hiksos dönemi boyunca Doğu Delta'nın bazı yerlerinde kendilerine özgü taş tapınaklar inşa etmiş oldukları doğrudur ancak İsraillilerin Musa'nın zamanından önce bu tür bir yapıyı inşa etmiş veya kullanmış olduklarının hiçbir kanıtı yoktur. Akhenaton kendi adına, Mısır tapınağının Heliopolisli güneş yapısını (Musa'nın da çölde aynen kullandığı yapıyı), yeni dininin ibadet yeri olarak kullanılmak üzere uyarlamıştır.

Dolayısıyla Musa'nın zamanından önce İsrailli rahiplik yoktur. Yüksek rahip ve normal rahipler olmak üzere iki ana düzeyde rahipliği ayarlamış olan ve onlara hangi giysilerin giyileceğini, nasıl saflaşıp meshedileceklerini ve konumlarının görevlerini nasıl yerine getireceklerini öğreten Musa'dır. Yeni kurulmuş olan seyyar Yahudi tapınağında ayin ve ibadet, yeni tanrısı için Mısır'ın kutsal hayvanlarını kurban etmelerini buyuran Akhenaton'un getirdikleriyle aynıdır; bu da Musa'nın öyküsünde bulduğumuz bir olayı hatırlatmaktadır:

> Musa, "Bu doğru olamaz" diye karşılık verdi, "Çünkü Mısırlılar tanrımız RAB'be kurban kesmemizi iğrenç sayıyorlar. İğrenç saydıkları bu şeyi gözlerinin önünde yaparsak bizi taşlamazlar mı?" (Mısır'dan Çıkış, 8:26)

Musa ayrıca tapınakta Tevrat tomarlarının saklanacağı muhafaza olan ahşap sandığı da sunmuştur (Mısır'dan Çıkış, 25:10). Ahşap sandık, Tevrat'tan sonra Yahudi tapınağının en kutsal parçası olarak kabul edilmektedir. Akhenaton, Mısırlı kutsal tekneyi benimseyip genellikle tören alayları sırasında tanrıyı taşımak için kullanıldığı tapınakta tutmasından görüldüğü üzere bu da Mısırlı bir uygulamadır.

YAHVE, ADONAİ VE ATON

Musa'nın zamanından önce peygamberler tanrılarını, hepsi eski Kenan tanrıları olmak üzere çeşitli terimlerle belirtmiştir. Örneğin:

El: (Yaratılış, 33:20);

El 'Elyon (Yüceler Yücesi): (Mezmurlar, 73:11)

El 'Olam (Ölümsüz Tanrı): (Yaratılış, 21:33)

El Shaddai (Her Şeye Gücü Yeten Tanrı): (Yaratılış, 17:1)

El Ro-i (Her Şeyi Gören Tanrı): (Mısır'dan Çıkış, 6:3);

Elohim: Eloho sözcüğünün çoğulu olan, "bir tanrı" anlamına gelen ve "El" sözcüğünün uzun hali olduğu düşünülen Elohim, İncil'de iki binden fazla kez kullanılmış ve İngilizcede genellikle "*God*" (Tanrı) sözcüğü ile değiştirilmiştir ancak çok tanrıcıların tanrı ve tanrıçaları için de kullanılmaktadır (Mısır'dan Çıkış, 12:12 ve 1. Krallar, 11:5).

Yahve: İsrail'in tanrısının adı olan bu sözcük İbranicede "Ben" anlamına gelen dört sessiz harfle YHWH şeklinde yazılır ve buna "Tetragramaton" adı verilir. Elohim gibi bu ad da İncil'de sık sık geçmekte ve İngilizcede genellikle "*Lord*" (Efendi) sözcüğü ile değiştirilmektedir.

Adonai (Efendim): İbranice "Adonai" sözcüğü, İngilizceye genellikle "Efendi" olarak geçirilir. İncil'de Tanrı olduğu kadar insanlardan da ("Mısır'ın efendisi...", Yaratılış, 42:30) söz etmek için kullanılır. "Adonai Yahve" şeklinde birlikte kullanımıyla da karşılaşırız:

> Avram, "Ey Egemen RAB, bana ne vereceksin?" (Yaratılış, 15:2)
> Avram, "Ey Egemen RAB, bu toprakları miras alacağımı nasıl bileceğim?" diye sordu (Yaratılış, 15:8)
> "Ey Egemen RAB, büyüklüğünü ve güçlü elini bana göstermeye başladın ..." (Tesniye, 3:24)

"Ai" İbranicede "benim" veya "benimki" anlamına gelen ve iyelik belirten bir zamir olduğu için "Adonai" sözcüğünden atılabilir. O zaman da geriye Freud tarafından doğru şekilde belirtildiği üzere, Mısırcadaki "t" harfi İbranicede "d" harfine ve "e" seslisi de "o" seslisine dönüştüğü için Mısırcadaki "Aton" karşılığı olan "Adon" (Efendi) sözcüğü kalır. Yukarıdaki göndermelere göre Musa'nın tanrısı Adon'un adı, Akhenaton'un tanrısı Aton'la aynıdır.

Peki, Yahve nasıldır? Sina'da Musa ile tanrısı arasında, İsraillileri kurtarmak için Mısır'a geri dönmesi tartışmasının Mısır'dan Çıkış kitabındaki öyküsü, Musa ve Akhenaton aynı insan olmadığı sürece pek bir anlam ifade etmemektedir. Yeni dini reddedildiğinde Akhenaton tahtı, önce Aye sonra Horemheb tarafından takip edilen oğlu Tutankamon'a bırakarak Sina'ya kaçmıştır. Horemheb öldüğünde, 18. Hanedan'ın çöl sürgününde olan Akhenaton'dan başka Tuthmose varisi yoktur. Horemheb'in veziri, ordunun komutanı ve Doğu Delta'daki Zarw'ın (burası yaşamakta olduğu ve Akhenaton'un İsrailli ve Mısırlı müritlerinin hapsedildiği yerdir) belediye başkanı Pa-Ramses, I. Ramses olarak kendisini yeni Mısır Kralı ilan etmeye hazırlanmıştır.

Mısırlıların çoğunluğu tarafından reddedilmiş olan Akhenaton, İsraillileri halkı olarak seçmeye karar vermiştir. Ancak Mısır'dan Çıkış kitabındaki öyküde Tanrı onu yeni Firavun'a meydan okumaya zorladığında asıl sorununun I. Ramses'le yüzleşmek değil, İsraillilerin desteğini kazanmakta nasıl başarılı olacağı olduğu netleşir. İlk sorunu, onların dilini yeterince iyi şekilde konuşamıyor olmasıdır:

> Musa RAB'be, "Aman, ya Rab!" dedi, "Ben kulun ne geçmişte, ne de benimle konuşmaya başlandığından bu yana iyi bir konuşmacı oldum. Çünkü dili ağır, tutuk biriyim." (Mısır'dan Çıkış, 4:10)

Bu nedenle erken çocukluğunun İsrailli beslenme abisi olan Harun (bkz. sayfa 182), onun sözcüsü olarak atanmak zorunda kalmıştır:

> RAB Musa'ya öfkelendi ve "Ağabeyin Levili Harun var ya!" dedi, "Bilirim, o iyi konuşur ..." (Mısır'dan Çıkış, 4:14)

İsraillilerin desteğini edinmekte Akhenaton'un karşılaştığı ikinci sorun, tanrısı ile İsraillilerin atalarının tanrısı arasında bir ilişki kurmaktı. Eski Mısır tanrılarının aksine bu her iki tanrı da temsilleri olmaması açısından aynıydı. Ancak tanrının adı sorunu, Mısır'dan Çıkış kitabında iki garip pasaja sebep olan bir uzlaşma konusu gibi durmaktadır. Birincisi, Musa hangi ismi kullanacağını sorduğunda meydana gelmiştir:

> Musa şöyle karşılık verdi: "İsrailliler'e gidip, 'Beni size atalarınızın tanrısı gönderdi' dersem, 'Adı nedir?' diye sorabilirler. O zaman ne diyeyim?"
>
> Tanrı, "Ben, Ben'im" dedi, "İsrailliler'e de ki, 'Beni size Ben Ben'im diyen gönderdi.' (Mısır'dan Çıkış, 3:13-14)

Tanrının, peygamberlere hiçbir zaman Yahve adıyla görünmediğini Musa'ya belirttiği ikinci pasaj, önceki Yaratılış kitabında bu isimle birçok kez karşılaşmış olmamız nedeniyle daha da gariptir:

> "İbrahim'e, İshak'a ve Yakup'a Her Şeye Gücü Yeten Tanrı olarak göründüm, ama onlara kendimi YAHVE adıyla tanıtmadım." (Mısır'dan Çıkış, 6:3)

Akhenaton sadece İsraillilerin desteğini kazanmak için tanrısının adı Aton'u reddetmeyecek gibi duruyordu. Bu

nedenle bir uzlaşmaya varmak gerekti. Bu uzlaşmaya göre, İbranice "YHWH" sözcüğü yazılabiliyordu ancak okunamıyordu, gerekirse "Adonai" şeklinde okunacaktı. Bu Yahudi uygulamasının ne zaman başladığını kimse bilmiyor ancak Musa zamanından kalma olduğuna inanıyorum. Yasak için de herhangi bir inandırıcı açıklama yapılmamıştır. Tanrının asıl adını ağza almaya gelen yasağın bir saygı işareti olduğunu söylemek, Musa'nın zamanından önce Adonai dahil olmak üzere İsrailli tanrıya verilen tüm diğer isimlerin Yahudiler tarafından sesli okunuyor olmasıyla çelişmektedir. Aslında Freud'un belirttiği üzere Akhenaton'un tanrısı, bu bölümün başında Tesniye'den alınmış olan dizelerin İbranice halinden açık olarak görüleceği üzere Musa'nın tanrısıyla aynıdır:

Shema Yisrael YaHWaH Elohina YaHWaH Ekhod.

Yani:

Dinle, ey İsrail! Tanrımız Yahve tek Tanrıdır.

Ancak bu eski geleneğe göre Yahudi inançlılar tarafından okunduğunda şöyle olmaktadır:

Shema Yisrael: Adonai Elohina Adonai Ekhod.

Bu durum, Musa'dan önce Tanrı'nın adı Yahve'nin asla sesli okunmayacağı ve her durumda Akhenaton'un tanrısının adı Adonai ile değiştirileceği uzlaşmasına Sina'da varıldığını onaylamaktadır.

Sina'daki Kanıt

İncil'deki öyküye göre Musa'nın Mısırlıyı öldürdükten sonra (Talmud'a göre de gücünü kaybettikten sonra) Sina'ya kaçtığını ve Baskının Firavunu öldükten sonra geri dönene kadar orada yaşadığını biliyoruz. Peki ya Akhenaton ne yapmıştır?

Akhenaton'un aynı şeyi yaptığına kesin kanıtımız olmasa da bunun böyle olduğuna işaret eden birçok belirti vardır.

Bu yüzyılın ilk yıllarında Flinders Petrie, bulduğu eski yazıtları kaydettiği Sina'ya bir keşif gezisi düzenlemiştir. Ortaya çıkan kanıtlar Mısırlıların, başlıca turkuaz çıkarmak amacıyla hanedanın erken zamanlarından beri Sina dağlarına keşif gezileri yaptıklarını göstermektedir.

Sina, zirvesi güneyde Kızıl Deniz'in iki kolu olan Süveyş Körfezi ile Akabe Körfezi arasında olan bir üçgen şeklindedir. Kuzey merkezinde Mısır'dan Asya'ya ve Akdeniz kıyısı boyunca da Kantarah'tan Gazze'ye yol geçmektedir. Bu alçak kuzey toprağın güneyinde, sadece birkaç dar patikayla geçilebilen yüksek bir kireçtaşı yayla vardır. Kızıl Deniz'in iki kolunun arasındaki güney üçgen, Sina Dağı ve Horeb Dağı'nı (günümüzdeki adı, Musa'nın Dağı anlamına gelen Gebel Musa'dır) içeren dağ topluluğu vardır. Sina Dağı'na gelmeden önce vadilerin arasından Doğu Delta'dan gelirken yine önemli bir saha olan, birçok turkuaz madeni bulunan dağlık Sarabit el Khadim alanına rastlarız.

Sarabit'in zirvesinde, deniz seviyesinin 793 metre üstünde başta bir mağarada olan bir mabet inşa edilmiştir ancak Yeni Krallık zamanında dışarıya doğru genişletilmiş ve toplam 70 metre uzunluğa erişmiştir. Bu tapınak, yerli tanrı Hathor'a adanmıştır. Petrie, Sarabit'te I. Ramses tarafından yaptırılmış olan kireçtaşı dikilitaşın parçalarını bulmuştur. Dikilitaşın aslında tarihi olmasa da I. Ramses bir seneden kısa süre fazla hüküm sürdüğü için bu bir sorun oluşturmamaktadır. Dikilitaşla ilgili şaşırtıcı olan durum, I. Ramses'in kendisini "Aton'un sahiplendiği her şeyin hükümdarı"[1] olarak tanımlamış olmasıdır. Düşmüş Aton'un beklenmedik şekilde yeniden ortaya çıkışını Petrie şöyle yorumlamıştır: "Horemheb'in gaddar Amon müritliğinden sonra Aton'dan bu şekilde söz

edildiğini görmek kayda değerdir. Şimdiye dek ondan en son Kral Aye zamanında söz edilmiştir."[2]

Aton'un adı Horemheb hükümdarlığı boyunca 13 sene boyunca kayıptır. Şimdi varisi I. Ramses'in zamanında nefret edilen tanrı, Mısır yerine Sina'da tekrar ortaya çıkmıştır. Akhenaton'un gücünü kaybetmesinden çeyrek yüzyıldan fazla zaman sonra yapılmış olan bu dikilitaşta Amarna'nın gerçekçi tarzı da görülmektedir: "Figürün [Dikilitaşın üst kısmında I. Ramses'in figürü] korunmuş olan kısmı, dikkatlice işlenmiştir ve giysideki işlemeler Akhenaton'un işi gibi durmaktadır."[3]

Şaşırtıcı olan tek keşif bu değildi. Petrie tapınakta Akhenaton'un annesi Kraliçe Tiye'nin heykelciğinin Amarna tarzında yapılmış koyu yeşil kafasını bulmuştur. Heykelciğin tamamı yaklaşık 31 cm civarındadır. Peki, neden Sarabit'teydi? Petrie, "Mısır'ın bu en uzak yerleşim alanında, tacının ortasındaki kabartma kutucuğunda adının hatasız bir şekilde yazılmış olduğu bu portrenin korunmuş olması gariptir" demiştir. "Yüzünün mağrur onuru, büyüleyici bir dürüstlük ve kişisel çekicilikle karışıktır. Gözlerinin çevresindeki ve yanaklarının üstündeki yerlerin narinliği, çok hassas bir muamele gördüğünü gösterir. Dolgunluğu ve narinliğiyle ilginç bir şekilde aşağıya doğru çizilmiş dudakları ve onların kötülük içermeyen kibrinin, gerçek halinden bire bir kopyalandığı bellidir."[4]

Petrie ayrıca Sarabit tapınağında yapılan ayinlerin Yahudi asıllı olduğunu işaret eden kanıtlar da bulabilmiştir:

- Yanmış Adakların Sunulması: Tapınağın büyük bir kısmının altında 50 tondan fazla olacak kadar temiz, beyaz kül tabakası bulmuştur, bunun da uzun bir dönem boyunca yakılmış olan adakların kalıntılarını temsil ettiğini düşün-

müştür.[5] Bu uygulamanın İncil'e göre İsrailli olduğu bilinmektedir.

- Konik Taşların Adanması: Şekil ve boyutları birbirlerine benzeyen iki kumtaşı konisi tapınakta bulunmuştur. Bu tür taşlar, bazı Suriyeli ayinlerde kullanılmıştır ve Mısır'da bulunmamaktadır.
- Ayrıntılı Abdest Töreni: Sarabit'te tapınağa girmenin farklı aşamalarında kullanılmak üzere yerleştirilmiş üç üçgen tank ve bir yuvarlak küvet vardır. Bu da Musevilik ve İslam da olduğu gibi Sarabit'teki ibadette de abdestin büyük bir rol oynadığını netleştirmektedir.[6]
- Kehanetli Rüyalar Görme ve Rüyanın Gerçekleştiği Yere Anıt Taşları Koyma Amacıyla Kutsal Yerleri Ziyaret Etme: Petrie, tapınağın etrafındaki alana dağılmış, dik konulmuş kumtaşı levhalarına rastlamıştır. Levhaların uzunluğu 5 cm ile 60 cm arasında değişmektedir ve dik durmalarını sağlamak için gerektiğinde başka taşlarla da desteklenmişlerdir. Sina Dağı'nın etrafında da benzer taş yığınları bulunmuştur, bu da her iki alanın da kutsal yerler olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Bu arkeolojik bulgu, İncil'de okuduğumuz durumlarla uyuşmaktadır:

> Tanrı, "Fazla yaklaşma" dedi, "Çarıklarını çıkar. Çünkü bastığın yer kutsal topraktır." (Mısır'dan Çıkış, 3:5)

Petrie bu tapınmayla dik konulmuş taş yığınının Mısırlı olmayan ve çok iyi bilinen bir kutsal taş sisteminin parçası olduğunu belirtmiştir; onun için bunun tek açıklaması, tanrıdan gelen rüyalar görmek için kutsal bir yerde veya yakınında uyuma geleneğinin ayini olabileceğidir, bunu da Yusuf peygamberin yaptığı söylenenle karşılaştırmıştır:[7]

> Yakup Beer-Şeva'dan ayrılarak Harran'a doğru yola çıktı.
>
> Bir yere varıp orada geceledi, çünkü güneş batmıştı. Oradaki taşlardan birini alıp başının altına koyarak yattı.
>
> Düşte yeryüzüne bir merdiven dikildiğini, başının göklere eriştiğini gördü. Tanrı'nın melekleri merdivenden çıkıp iniyorlardı. (Yaratılış, 28:10-12)

Akhenaton Sarabit tapınağında 25 sene yaşamışsa, baştaki inançlarını değiştirmemiş olsa da inançlarıyla çelişmeyen yerel Sami ayinlerinin bazılarını benimsemiş olduğunu tahmin etmek kolaydır. Ancak sürgünde sığınağı olarak neden Sina'yı seçmiştir?

Mısır tarihinin erken zamanlarından beri Sina Mısır'ın parçası olarak kabul edilse de, hiçbir ordu garnizonu buraya konuşlanmamıştır. Burada bulunan bir valisi de yoktur. Bunun yerine 18. ve 19. Hanedan süresince burası, Tüm Yabancı Ülkelerin Kraliyet Habercisi ve Kraliyet Bakanı olmak üzere iki resmi görevlinin kontrolüne verilmiştir.

Kafile Komutanı ve Zarw Belediye Başkanı Neby, aynı zamanda Tüm Yabancı Ülkelerin Kraliyet Habercisi'ydi. Zarw, İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'a kadar yaşadıkları Tiye'ye ait olan şehirdir ve Tutankamon ile Aye'nin hükümdarlıkları süresince Zarw'ın Aton'a sadık kaldığının göstergeleri de vardır. Horemheb Pa-Ramses'i (daha sonra I. Ramses olmuştur) Neby'nin eski görevlerine atadığı zaman iklim değişmiştir. Böylelikle en azından o zamana kadar Akhenaton'un tercih ettiği sığınağında huzur içinde yaşayabilmiş olduğuna güvenebiliriz.

Sarabit'e gönderilen maden keşif gezilerinden sorumlu olan Kraliyet Bakanı'nı da ona tehdit oluşturmuyordu. Sina ve diğer kaynaklarda bulunan yazıtlardan, III. Amenhotep zamanına kadar üç nesil boyunca hazinenin sadece Pa-Nehas

ailesine emanet edildiğini biliyoruz. Akhenaton da Pa-Nehas soyundan Panahesy'yi bakanı ve Amarna'daki Aton tapınağının Baş Uşağı ve ayrıca tapınağında Kralın Uşağı olarak atamıştır. Böylelikle Pa-Nehas ailesi Akhenaton'un sadece hükûmetine değil ibadetine de karışmıştır. Bu nedenle ona destek olabilecekleri Sarabit'i sürgün yeri olarak önermeleri normal olurdu.

Henüz tam bir kanıt yokluğunda ve verili durumda Sarabit'in Akhenaton'un sürgünü için tek olmasa da en iyi yer olduğunu görmek kolaydır. Burası Mısır'ın kontrolünden uzakta başka bir kutsal yer olan Sina Dağı'na yakın olan ve Horemheb'in ölümü 18. Hanedan'ın sonunu getirdiğinde tahtının iadesini istemek için geri dönene kadar dini fikirlerini düşünüp geliştirebileceği bir yerdir.

On Buyruk

Musa'nın tanrısı tarafından Sina'da İsraillilere verilmiş olan On Buyruk kesinlikle Mısır geleneğindendir ve Mısırlıların *Ölüler Kitabı* ile ortak kökene sahip gibi durmaktadır.

Mısırlılar öldükten sonra ahirette Yargılama Odası'nda Osiris ve 42 yargıcı önünde yargılamaya tabi tutulacaklarına inanıyorlardı. *Ölüler Kitabı*'nın 125. bölümünde, ölü kişinin bu durumda söylemesi gereken Negatif İtiraf ve şöyle teminatlar bulunmaktadır:

Yalancılık yapmadım,
Hırsızlık yapmadım,
Çalmadım,
İnsan öldürmedim,
Yalan söylemedim.

On Buyruk da bu Mısırlı Negatif İtiraf'ın bir tür pozitif halidir:

Adam öldürmeyeceksin,
Çalmayacaksın,
Komşuna karşı yalan yere tanıklık etmeyeceksin.

Böylelikle Osiris veya ahiretine inanmayan Akhenaton'un, Mısırlıların ölülerinin yargılanacağına inandığı ahlak kuralını, bu yaşamda müritlerine zorunlu bir davranış kuralına dönüştürmüş olması olasıdır.

18

MUSA'NIN "SİHİRLİ" DEĞNEĞİ

Musa'nın İncil'deki öyküsünün en büyüleyici bölümlerinden bazıları, değneğinin sihirli gücüyle ilgili olanlardır. Tanrı Musa'ya İsraillileri özgür bırakmak için Sina'dan ayrılıp Mısır'a dönmesini buyurduğunda Musa onların ne kendisini dinleyeceklerinden ne de kendisine inanacaklarından emindir:

> Musa, "Ya bana inanmazlarsa?" dedi, "Sözümü dinlemez, 'RAB sana görünmedi' derlerse, ne olacak?" (Mısır'dan Çıkış, 4:1)

Ardından, Tanrı'nın Musa'ya, Tanrı'nın resulü olarak kimliğini doğrulayabileceği üç sihirli işaret verdiğini öğreniriz:

1 Taşıdığı değnek yılana dönüşür ve ardından eski haline döner (4:2-4);
2 Eli cüzzamlı (kar beyazı) olur ve ardından iyileşir (4:6-7) ve
3 Nil'in suyunu yere dökerse suyun kana dönüşeceği söz verilmiştir (4:9).

Sihir, Doğa ve tanrılarını aşan bir güç âleminin varlığını ima etmektedir. Bunlar aslında olayları gizemli şekilde

etkileme girişimidir ve bu nedenle hem Musa'nın hem de Akhenaton'un tek tanrılı diniyle tamamen zıttır.

Eski insanlar, etraflarındaki gizemli güçleri sihirli ayin veya sözlerle etkileyebileceklerine inanırlardı. Bu durum, bu büyüleri yapan özel rahipleri olan Mısırlılar için geçerlidir. Bu yollarla arzuladıkları sonuçları elde edebileceklerine inanıyorlardı. Sihir, özellikle ahirete giden ölüleri yolculuklarında korumak ve ikinci bir hayat için geri dönmelerini sağlama almak için kullanılırdı.

Öte yandan İncil, her tür sihre karşı çıkmıştır. Yararına dair herhangi bir inanç, iradesi insan eliyle etkilenemeyecek tek Tanrı'nın münhasır ve yüce hükmüne dair İsrail inancıyla çelişkili görünmektedir. Mısır'dan Çıkış kitabının yedinci bölümünde anlatıldığı üzere Musa ile Mısırlı sihirbaz ve büyücüler arasındaki yüzleşme, Musa'nın öyküsünde mucize ve Mısırlılarda büyü olmak üzere her iki taraf da aynı yöntemleri kullanmış olduğundan gerçekten inandırıcı değildir.

Ayrıca Akhenaton'un da her tür sihri reddettiğini biliyoruz. Mısırlılar için önemli olan ve *Ölüler Kitabı*'nın sihirleriyle ilgili olan, ahirete güvenli bir yolculuğun yanı sıra ölülerin ölü kralı Osiris ve mahkemesinin önünde ölülerin mahkemesini de sağlama alan uygulamalar bile Akhenaton'un dininde yer edinmemiştir. Osiris ve ahiretin diğer tanrıları, o ve müritleri tarafından tamamen göz ardı edilmiştir. O zaman tek tanrıcılığın ilk peygamberi Musa/Akhenaton'un, Tanrı'nın gerçek peygamberi olduğunu kanıtlamak için sihire döndüğünü nasıl açıklayabilirdik?

Kimliğini kabul ettirmek için Musa'nın yaptığı söylenen şeyleri incelediğimizde, kralların güçlerini yenilemek amacıyla *sed* festivallerinde yaptığı bazı Eski Mısır ayinleriyle yakından benzeştiklerini görürüz. İncil'de öykü şöyle devam etmektedir:

Böylece Musa'yla Harun firavunun yanına gittiler ve RAB'bin buyurduğu gibi yaptılar. Harun değneğini firavunla resmi görevlilerin önüne attı. Değnek yılan oluverdi.

Bunun üzerine firavun kendi bilgelerini, büyücülerini çağırdı. Mısırlı büyücüler de büyüleriyle aynı şeyi yaptılar.

Her biri değneğini attı, değnekler yılan oldu. Ancak Harun'un değneği onların değneklerini yuttu.

Yine de RAB'bin söylediği gibi firavun inat etti ve Musa'yla Harun'u dinlemedi. (Mısır'dan Çıkış, 7:10-13)

Burada fark ettiğimiz ilk şey, Mısır'dan Çıkış kitabının önceki bölümlerinde üç farklı işaret gerçekleştirmesi söylenmiş olmasına rağmen burada yalnızca bir tanesi anlatılmakta ve onun da Musa değil Harun tarafından gerçekleştirildiği aktarılmakta.

Kuran ise bu yüzleşmenin, İncil'dekinden daha önemli ayrıntılara sahip ve Mısır'dan Çıkış kitabının önceki ayrıntılarına daha yakın olmak üzere biraz daha farklı bir anlatısını sunmaktadır:

Mûsâ dedi ki: "Ey Firavun! Şüphesiz ki ben âlemlerin Rabbi tarafından gönderilmiş bir peygamberim."

Bana, Allah'a karşı sadece gerçeği söylemem yaraşır. Ben size Rabbimizden açık bir delil (mucize) getirdim. Artık İsrailoğullarını benimle gönder.

Firavun, "Eğer açık bir delil getirdiysen haydi göster onu bakalım, şayet doğru söyleyenlerden isen" dedi.

Bunun üzerine Mûsâ asasını yere attı. Bir de ne görsünler, apaçık bir ejderha.

Elini (koynundan) çıkardı. Bir de ne görsünler o, bakanlar için, bembeyaz olmuş.

Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: "Şüphesiz bu adam usta bir sihirbazdır."

"Sizi yerinizden çıkarmak istiyor." Firavun ileri gelenlere, "Öyle ise siz ne düşünüyorsunuz?" dedi.

Onlar şöyle dediler: "Mûsâ'yı ve kardeşini (bir süre) beklet (haklarında bir işlem yapma) ve şehirlere toplayıcılar yolla."
"Bütün usta sihirbazları (toplayıp) sana getirsinler."
Sihirbazlar Firavun'a geldiler. "Galip gelenler biz olursak mutlaka bize bir mükafat vardır, değil mi?" dediler.
Firavun, "Evet. Üstelik siz (ücretle de kalmayacaksınız) mutlaka benim en yakınlarımdan olacaksınız" dedi.
(Sihirbazlar), "Ey Mûsâ! Ya önce sen at ya da önce atanlar biz olalım" dediler.
(Mûsâ), "Siz atın" dedi. Bunun üzerine onlar (ellerindekini) atınca insanların gözlerini büyülediler ve onlara korku saldılar. Büyük bir sihir yaptılar.
Biz de Mûsâ'ya, "Elindeki değneğini at" diye vahyettik. Bir de ne görsünler o, onların uydurduklarını yakalayıp yutuyor.
Böylece hak yerini buldu ve onların yapmış oldukları şeylerin hepsi boşa çıktı.
Artık orada yenilmişler ve küçük düşmüşlerdi.
Sihirbazlar ise secdeye kapandılar.
"Âlemlerin Rabbine iman ettik" dediler.
"Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine."
Firavun, "Ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha!" dedi. "Şüphesiz bu halkını oradan çıkarmak için şehirde kurduğunuz bir tuzaktır. Göreceksiniz!"
"Mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonra da (ibret olsun diye) sizin tümünüzü elbette asacağım." (VII. Sure, 104-24. Ayetler)

Kuran'ın bu kısmının yüzleşmeyi o kadar kesin bir şekilde sunması, İncil'deki anlatıdan bazı ayrıntıların bilerek atıldığından kuşku duyurmaktadır. Musa burada büyücü gibi değil, Mısır'ın bilgelerini inandırıp onların ayaklarına kapanmalarını sağlayan ve böylelikle Firavun'un ceza almasını sağlayarak yetkisinin kanıtını sunan biri gibidir. İncil editörünün ayinlerin gerçekleştirilmesinde Musa'ya Harun'la yer değiştirtecek kadar ileri gidip İsraillilerin Mısır'dan Çıkış'ındaki

tüm Mısırlılarla alakasını engellemek için oldukça dikkat etmiş olduğundan kuşku duyabiliriz.

Kuran ayrıca Musa tarafından beyaz el ayininin Firavun'un önünde gerçekleştirildiğinden söz etmektedir. Nil'in kırmızıya dönmesi sözünün de yılın hangi noktasında olduklarına işaret ettiği görülmektedir. Taşkın mevsiminde Nil'in suları kırmızımsı olmaktaydı ve bu olaylar Doğu Delta'da olmuşsa yazın son günlerine işaret etmektedir, bu zamanda da bu renk değişimi nehrin daha alçak bölgelerini etkilemeye başlamış olurdu.

Peki, Musa'nın "sihirli" değneği neydi? Mısırlı kaynaklardan, kralların yetkilerinin farklı hallerini temsil eden bir değnek koleksiyonu olduğunu biliyoruz. Kralın gücünün hükümdarlık asalarından biri, pirinçten yapılmış veya pirinçle kaplanmış yılan şeklinde bir değnektir. İncil'de Musa'nın değneği için kullanılan İbranice sözcük, hem "yılan" hem de "pirinç" anlamına gelen *nahash*'tır. Talmud'un efsanevi kısmı Haggadah, Musa'nın değneğinin kraliyet karakterini onaylamaktadır: "Musa'nın kullandığı değnek ... bir hükümdarlık asası gibi şekillendirilmiş ve oyulmuştur."

Akhenaton dahil olmak üzere Mısırlı krallar tarafından güçlerini yenilemek için kutlanan *Sed* festivalleri boyunca, Musa tarafından gerçekleştirilen "yılan değneği" ve "el" ayinlerini içeren ayinlere katılmak gelenektendi. Kraliçe Tiye'nin kâhyalarından biri olan Kheruef'in mezarındaki bir taht sahnesi, kraliçeyi kocası III. Amenhotep'le birlikte göstermektedir. Tahtın kürsüsünün altında 30. senesinin *sed* festivallerinde kullanabilmesi için krala verilmek üzere her biri elinde bir şeyler tutan Kheruef ve diğer resmi görevlileri görmekteyiz. Bir sahnede Kheruef'i, biri önlük giyen sekiz saray görevlisi takip etmektedir. Sağ kolunu göğsüne, elini sol omzuna koymuştur ve dirseğiyle bileğinin arasını da sol eliyle

tutmaktadır. Bu resmi görevlilerin dördüncüsü, sağ elinde bir kumaş tomarı ve sol elinde de yılanın başını taşıyan kavisli bir hükümdarlık asası vardır.[1]

Böylelikle *sed* festivali kutlamaları boyunca Mısırlı krallar, Musa tarafından gerçekleştirilen "yılan değneği" ve "el" ayinleriyle uyuşan ayinler yapmıştır ve Musa bunları yaparken sihir kullanmıyor, kraliyet yetkisini kanıtlamaya çalışıyordu.

Bence bu öykülerin doğru yorumu, Akhenaton'un tahttan çekilmeye zorlandığında beraberinde hükümdarlık asasını Sina'ya götürmüş olduğudur. Yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra 18. Hanedan'ın son kralı Horemheb öldüğünde tahtı geri almak için bir fırsat görmüş olmalıdır. Hiçbir Tuthmose varisi yoktur ve tahta sahip çıkan kişi Horemheb'in ordusunun komutanı ve Zarw'ın valisi olan Pa-Ramses'tir. Akhenaton Mısır'a dönmüştür, o ve Pa-Ramses arasında karar vermek üzere bilge adamlar toplanmıştır. Kraliyet yetkisinin asasını ve Akhenaton'un sıradan vatandaşların bilmediği *sed* festivali ayinlerini gerçekleştirdiğini gördüklerinde, bilge adamlar onun önünde diz çöküp onun taht hakkının üstün olduğunu onaylamıştır. Ancak Pa-Ramses asileri bastırmak için ordusunu kullanmıştır. Sonra Musa'nın annesinin akrabaları olan İsrailliler ve yarım yüzyıl önce Mısır'a dayatma girişiminde bulunduğu yeni dinine dönmüş olan birkaç Mısırlı eşliğinde yine Sina'ya gitmesine izin verilmiştir. Sina'da Akhenaton'un müritlerine, İncil'de Midyanlılar olarak tanımlanan bazı bedevi kavimleri (Şasu) de katılmıştır.

Musa tarafından herhangi bir sihir yapılmamış veya amaçlanmamıştır. İncil'deki öykünün gerçek açıklaması olarak, politik güç için bu meydan okumayı mitolojik bir şekilde anlatıyor olması ve okuduğumuz tüm vebaların Mısır'da her sene meydana gelen doğal ve mevsimsel olaylar olması söylenebilir.

19

KİM KİMDİR? MUSA'NIN ÖLÜMÜ

Musa ve Akhenaton aynı insansa, İncil'deki karakterlerin bazılarını Mısır tarihinden bildiğimiz karakterlerle eşleştirmenin mümkün olması gerekirdi. Mısır'dan Çıkış kitabında Musa'nın bakıcısı olarak tanımlanan Levi kızı Yokevet'le başlamamız en iyisi. Bence o, Amarna krallarının sonuncusu Aye'nin eşi Tiye olarak tanımlanmalıdır.

Amerikalı âlim Keith C. Seele, Aye'nin Amarna mezarında eşine verilmiş olan özel önemin altını çizmiştir: "Amarna'da Aye ve Tiy'in mezarı, karı ve kocanın neredeyse eşit önemde resmedildiği tek mezardır. Eşine karşı bu ayrık davranış, Aye'nin sarayda ona borçlu veya hatta Tiy'in rütbe ve aile olarak Aye'den üstün olduğunu öne sürmektedir."[1]

İlk ilgimizi çeken şey, Tiy'in Kraliçe Tiye'nin adını almış gibi görünmesidir. Amarna mezarından da onun "kraliçenin [Nefertiti] bakıcısı ve mürebbiyesi" olduğunu bilmekteyiz. Baikite'nin belirttiği üzere de "Harika bakıcı, tanrının (kralın) besleyicisi, kralın donatıcısı (Akhenaton)" olmuştur.[2]

Âlimler, Kraliçe Nefertiti'nin ebeveynlerinin kimliğini uzun süredir tartışmaktadır. Daha önce gördüğümüz üzere bazıları, onun Mitanni kralı Tushratta'nın III. Amenhotep'e

ömrünün sonlarına doğru gelin olarak gönderilmiş olan kızı Tadukhipa olduğunu ve onun da ardından babası yerine oğlu Akhenaton'la evlenmiş olabileceğini öne sürmüştür. Diğerleri de aslında onun Aye'nin ölmüş olan önceki eşinden kızı olduğunu söylemiştir. Bu varsayımların hiçbirinin destekleyici kanıtı yoktur. Annesinin kraliyet soyundan olmaması nedeniyle reddedilmiş olan Akhenaton, III. Amenhotep'in en büyük kızı olan varisten başkasıyla evlenmezdi ve zaten Tadukhipa'nın Mısır'a gelişinden 80 sene önce 28. senesinde Nefertiti'yle evlenmiştir. Nefertiti de Kraliçe Tiye'nin kızı olamazdı, yoksa varis olmamış olurdu.

Seele, Nefertiti "Kralın Büyük Kraliyet Eşi" olduğu için, kraliyet kanından gelen bir prenses olmasının olası olduğunu öne sürmüştür.[3] Buna ek olarak Ray Winfield Smith, Karnak'ta Akhenaton'un tapınak projesinin yeniden inşa çalışmaları hakkında yorum yaparak şunu belirtmiştir: "Sunaklardaki kabartma kutucuklarda Nefertiti'nin adının sıklığıyla Nefertiti'ye şaşırtıcı bir önem verildiği gösterilmiş; bu, IV. Amenhotep'in nispeten daha az kabartma kutucuğuyla karşılaştırılabilir. Kraliçenin adı 67 kere geçerken, sadece 13 sunak her ikisinin de adını taşımakta ve üç tanesi sadece kralın adını göstermekteydi."[4] Ardından Akhenaton'un Karnak'taki tapınağının inşasında ve tapınağın yok edilmesinden sonra Horemheb tarafından tekrar kullanılmış olan *talalat* adlı küçük taşlarda görünen sunakların üstünde kral ve kraliçenin heykellerinin görünmesini tartışmaya devam etmiştir: "63 Nefertiti, 38 IV. Amenhotep ve 11 de tanımlanmamış heykel bulunmaktadır. Önemli olan tek şey Nefertiti'nin üstünlüğü değil, daha da önemlisi Nefertiti'nin heykellerinin daha büyük sunaklara olağan dışı şekilde hâkimiyetiydi. Büyük boyutlu olan (72 cm) kimliği belirlenmiş beş heykelin hepsinin Nefertiti olduğu dikkat çekmektedir."[5]

Evliliklerinin ilk senelerinde Nefertiti'ye kraldan fazla önem verilmesi, Seele'nin III. Amenhotep'in Tiye yerine başka eşlerinden birinden olan kızı olabileceği kuramıyla hemfikir olmayı olanaksız kılmaktadır. Horemheb'in taht hakkını güçlendirmek için sonraları Nefertiti'nin kardeşi Mutnezmet'le evlenmiş olması, IV. Tuthmose'nin varis kızı olduğu için geleneksel bakış açısıyla gerçek Mısır Kraliçesi olarak görülecek olan III. Amenhotep'in kardeşi ve eşi olan Simatun'un, Nefertiti'nin annesi olduğu görüşünü desteklemektedir.

Bu durumda Tiy, Nefertiti'nin bakıcısıdır ve ayrıca onun üvey kardeşi Akhenaton'a da bakıcılık yapmıştır. Seele durumu şu şekilde açıklamaya devam etmiştir: "Belirttiğim üzere Nefertiti'nin III. Amenhotep'in kızı olması özellikle olasıdır. Bu durumda Nefertiti ve belki çocukluğundan beri eşi olacağı belli olan üvey kardeşi Akhenaton, çocukluklarından olgunluklarına kadar hem Tiy hem de Aye ile yakın bir birliktelikte büyümüştür. Mısır tarihi, Firavun'un ellerinden kraliyet bakıcıları ve aileleri için yinelenen ödül gelenekleri olduğunu göstermektedir."[6] Seele ayrıca Nefertiti'nin bakıcısı ve Akhenaton'un kendilerine ait bir çocukları olmuş olabileceğine işaret etmiştir: "Unvanında kullanılan Mısırca 'bakıcı' sözcüğü, neredeyse kesinlikle Tiy'in Nefertiti'nin bebekliği boyunca asıl bakıcı (sütanne) olduğu anlamına gelmektedir. Eğer bu yorum doğruysa Tiy'in, muhtemelen Aye'yle çocuğu olduğu ortadadır ve böylelikle prenses Nefertiti'nin bakıcısı olabilmiştir."[7]

Bugün bile bedevi çocukları bakıcılarına, gerçek anneleri gibi "anne" diyorlar. Akhenaton'un bakıcısının annesiyle aynı Tiye adını taşıması bu ilişkiyi onaylamakta ve Aye ile Tiy'in Amarna mezarında kralın, hem bakıcısına hem de onun kocasına onurlarını sunduğu görülmektedir.

Nefertiti en büyük kız evlatsa, Akhenaton'dan birkaç yaş büyük olmalıydı. Bu da kralın Karnak tapınağındaki sahnelerde neden daha önemli olduğunu açıklamaktadır. Tiy'in Nefertiti'yle aynı zamanda bakıcılığını yaptığı çocuğun erkek mi kız mı olduğunu kesin olarak bilmememize karşın, Mısırlı kanıtlardan İncil öyküsünün diğer öğeleri saptanabiliyorsa bu kişi Akhenaton'un doğumundan yaklaşık üç sene önce Harun olmalıdır. Böylelikle Nefertiti, İncil'deki Miryam karakteriyken bakıcının gerçek oğlu Harun da bedevilerin Musa'nın "beslenme kardeşi" dedikleri bedevidir.

Bu ilişki, Mısır'dan Çıkış kitabında garip bir şekilde tanıtılmış olmasını açıklar çünkü Musa'nın doğumu ikinci bölümde anlatıldıktan sonra Harun'dan söz edilene kadar uzun süre geçmiştir. Musa büyüyüp Sina'ya kaçtıktan sonra ve "dili ağır ve tutuk biriyim" diye yalvararak Tanrı'nın onun İsraillileri kurtarmak için Mısır'a geri dönme emrine direnirken ilk kez ortaya çıkmıştır. Ancak bu zamanda Tanrı şunu sorduğunda oldukça garip bir şekilde Harun'dan haberdar oluruz: "Ağabeyin Levili Harun var ya! Bilirim, o iyi konuşur." (Mısır'dan Çıkış, 4:10-14)[8]

Kuran da Musa ve Harun'un sadece besleyici anne ilişkisiyle akraba olduklarını onaylamaktadır. Musa Dağdan gelip İsraillileri altın bir buzağıya taparken bulduğunda çok sinirlenmiştir:

> (Öfkesinden) levhaları attı ve kardeşinin saçından tuttu, onu kendine doğru çekmeye başladı. (Kardeşi) "Ey anamoğlu" dedi" ... (VII. Sure: 150. Ayet)

Manetho'nun öyküsünde Etiyopya'ya (Nübye) kaçan III. Amenhotep'tir; Talmud'a göre de Musa'dır. Musa'nın kraliçesine verilen garip isim Aton-it, onu Akhenaton'un tanrısıyla

ilişkilendirmektedir. Talmud'da bir şehir olarak tanımlanan Etiyopya'ya yapılan göndermenin Amarna konumu olduğu hakkında şüphe yoktur. Kraliçenin Musa yerine oğlunu tahta yerleştirme arzusunu, politikalarıyla tüm hanedanı olası devrilme tehlikesine sokan Akhenaton'un yerine Tutankamon'un geçmesi göstermektedir.

Kuran'a göre Aye karakterini, reisler (asiller) kralı öldürmeyi planladığı için krala şehri terk etmesini öneren adam olarak görmek mümkündür.

> Şehrin öbür ucundan koşarak bir adam geldi. "Ey Mûsâ! İleri gelenler seni öldürmek için aralarında senin durumunu görüşüyorlar. Şehirden hemen çık. Şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim" dedi. (XXVIII. Sure, 20. Ayet)

Musa'nın bir Mısırlıyı öldürmesi öyküsünün tarihi kaynağına dair tek ipucu, 1887'de Akhenaton'un başkentinin kalıntıları arasında 18. Hanedan'ın köylü bir kadın tarafından bulunan yabancı arşivleri olan Amarna Tabletleri'nde saklıdır ve ne yazık ki bunlar bir antika satıcısının eline ulaşıp önemleri anlaşılana kadar son derece hasar görmüştür.

Aralarında Kudüs Kralı Abd-Khiba tarafından Akhenaton'a gönderilmiş olan bir mektup vardır ve bu mektupta kral Mısır'daki İbranilerin iki tane Mısır yetkilisini öldürüp suçlarının cezasız kalmış olmasından Akhenaton'u suçlamaktadır: "... Khabiru (İbraniler) kralın kasabalarına el koyuyorlar ... Turbazu tam da Zilu'nun (Zarw) kapısında öldürülmüştür ancak kral çekinmektedir ... Yaptih-Hadad da aynı Zilu kapısında katledilmiştir ancak kral çekinmektedir."[9]

Amarna mektubunda kullanılan *Khabiru* sözcüğünün İncil'deki "İbrani" sözcüğüyle aynı olup olmadığı konusunda birçok tartışma olmuştur. Çeşitli bakış açıları, İncil âlimi H.

H. Rowley'nin yararlı araştırmasında özetlenmiş olarak bulunmaktadır.[10] (Bu sözcüğün bir halk yerine sosyal bir sınıfa işaret ediyor olduğu çıkarımlarım için bkz. Ek G.)

Mısır'daki olaylara dair Josephus'un öyküsünün bir kısmı iki noktaya değinmektedir: "Onun [Manetho'nun] dediğine göre bu kral, tanrılardan bir rüya görmek ... bahşedilmek isteyerek, geleceğe dair bilgeliği ve bilgisi ilahi bir işareti olarak görülen, Paapis [Habu'nun oğlu] oğlu Amenhophis olan adaşına bu arzusunu belirtmiştir. Adaşı da, tüm ülkeyi cüzzamlılardan ve diğer bozulmuş kimselerden temizlerse tanrıları görebileceğini söylemiş, o da onları Mısırlıların geri kalanından ayırıp Nil'in doğusundaki taşocaklarında çalışmaya göndermiştir. Bu kişilerin arasında, cüzzama yakalanmış bazı eğitimli rahiplerin de olduğunu eklemiştir."

Söz konusu noktaların tarihi esin kaynakları şöyle olmuş olabilir:

1 Musa/Akhenaton Mısır'ın eski tanrılarının aksine hiçbir görünür temsili olmayan bir Tanrı hakkında vaaz vermiştir.
2 Akhenaton, Amarna'daki yeni başkenti için Teb'den ayrılmaya ikna edildiğinde müritlerinden geride kalanları, taşocaklarında çalışmaya gönderilmiştir.

Manetho'nun öyküsü de bunun ardından Amenofis'in (III. Amenhotep) kendisi büyük bir ordunun başında, oğlu Rampses de başka bir ordunun başında Etiyopya'dan ilerlemiş ve bu ikisinin çobanlar ile onların bozulmuş müttefiklerine saldırıp yenilgiye uğratmış, çoğunu öldürüp kalanları da Suriye sınırlarına kadar takip etmiş olduklarını anlatmaktadır.

Bu durum, kısa hükümdarlığı sırasında Mısır'dan Çıkış'ın gerçekleştiği I. Ramses'e bir göndermedir.

İsrail ve Levi kavminin kökenlerinin incelemesi kendi başına bir kitap olur. Burada kısaca birkaç noktaya değinmekte yarar var.

Genel görüşün aksine Amarna adı, daha sonraları bölgeye yerleşmiş olan Müslüman Arap kavminden gelmemektedir. Bu duruma dair herhangi bir kanıt yoktur. Bu isim, Akhenaton'un tanrısının ikinci kabartma kutucuğundaki *Im-r-n* adından gelmektedir. Amram ya da İmran, İncil'deki Musa'nın babasına verilmiş olan ve Akhenaton'un "babası" Aton'a vermiş olduğu addır.

Amarna'nın nehrinin diğer tarafında tam olarak "Levililerin Şehri" anlamına gelen modern Mal-lawi (Mallevi) şehri bulunmaktadır. Bu durum, Musa ile rahiplik konumunda olan Levililerin, Amarna'da Akhenaton'la aynı konumda bulunmasıyla açıklanabilir. Örneğin II. Meryre, Amarna'daki tapınağında Aton'un Baş Rahibiydi.[11] Bu ismin İbranicedeki eş değeri, Levi'nin oğullarından biri olarak tanımlanan (Yaratılış, 46:11) Merari'dir. Aynı şekilde Panehesy de Akhenaton'un tapınağında Aton'un Baş Uşağı'dır.[12] Bu ismin İbranicedeki eş değeri ise, rahipliği taşıyan aileden Eleazar'ın oğlu ve Harun'un torunu (Mısır'dan Çıkış, 6:25) olan Phinehas'tır:

> Ona de ki, "Onunla bir esenlik antlaşması yapacağım.
> Kendisi ve soyundan gelenler için kalıcı bir kâhinlik antlaşması olacak bu. Çünkü o Tanrısı için kıskançlık duydu ve İsrail halkının günahlarını bağışlattı." (Sayılar, 25:12-13)

Bu nedenle burada Amarna'da Akhenaton'a hizmet edip ardından gücünü kaybettiğinde onu Sina'ya kadar takip eden kişilerle aynı olması mümkündür.

1989'da Akhenaton'un şimdiye dek tanınmayan veziri Aper-el'in neredeyse el değmemiş mezarındaki keşif de İsrail ile Amarna rejimi hakkında anlamsal bir bağlantı sağlamaktadır.

Bu zamanda Mısır'da benzer isimlerin var olduğu bilinmektedir ancak hiçbiri yüksek resmi görevli değildir. "Aper" adı Mısırcada Eski Mısırlılar için göçebe anlamına gelen "İbrani" sözcüğüne denk gelmektedir ve sonundaki "el", İncil'de "Tanrı" adı yerine kullanılan sözcüklerden biri olan "Elohim" sözcüğünün kısa halidir.

Akhenaton'un vezirinin El'e tapan bir İbrani olması, kral ile zamanında Mısır'da yaşamakta olan İsrailliler arasındaki bağlantıyı onaylamaktadır. Buna ek olarak, Aper-el'in cenaze eşyalarına birlikte bir kutu veren (bkz. 8. Bölüm) Kraliçe Tiye'nin III. Amenhotep'le ilişkili olması gerçeği vezirin, büyük olasılıkla İsrailli babası Yuya (Yusuf) tarafından kraliçenin akrabası olduğu olasılığına işaret etmektedir.

MUSA'NIN ÖLÜMÜ

Eski Ahit'te Musa'nın Vaadedilmiş Topraklar'a varamaması, ölümü ve isimsiz bir mezara gömülmesi öyküsü diğer bir merak uyandırıcı bölümdür.

Daha önce gördüğümüz üzere bize başta Musa'nın müritleri susuzluktan yakındıklarında değneğini kullanarak bir kayaya vurup suyu ortaya çıkarmış olduğu söylenmiştir. Buna, Sina'nın kuzey merkezinde ve Kenan'ın güneyinde bulunan bir yerden adını alan "Meribah suyu" denilmiştir ve Musa, kendisine yasaklanmış olan bir şeyi yaptığının hiçbir işareti olmasa da bu hareketi nedeniyle ödülünden men edilmiştir. Tesniye kitabına göre İsrailliler Eriha yakınlarında ve Kenan'ın karşısında Ürdün'de konakladıklarında, Musa ne kadar yalvarırsa yalvarsın nehri geçme fırsatının kendisine verilmediğini görmüştür:

İzin ver de Şeria Irmağı'ndan geçip karşı yakadaki o verimli ülkeyi, o güzel dağlık bölgeyi ve Lübnan'ı göreyim.
... Tanrı dedi ki, Bir daha bu konudan söz etme bana ...
... Şeria Irmağı'ndan geçmeyeceksin. (Tesniye, 3:25-7)

Tesniye kitabının ilerleyen bölümlerinde Musa'nın gerçek ölümünün öyküsüne rastlarız. Tanrı ona şöyle der: "Haavarim dağlık bölgesine, Eriha karşısında bulunan Moav ülkesindeki [Sina ve doğu Ürdün arasındaki sınır] Nevo Dağı'na çık. Mülk olarak İsrailliler'e vereceğim Kenan ülkesine bak. Ağabeyin Harun Hor Dağı'nda ölüp atalarına kavuştuğu gibi, sen de çıkacağın dağda ölüp atalarına kavuşacaksın. Çünkü ikiniz de Zin Çölü'nde, Meribah-Kadeş sularında, İsrailliler'in önünde bana ihanet ettiniz, kutsallığımı önemsemediniz. Bu nedenle ülkeyi ancak uzaktan göreceksin. Ama oraya, İsrail halkına vereceğim ülkeye girmeyeceksin." (32:49-52)

Halkını uyarıp kutsadıktan sonra onları Yeşu'yla bırakıp dağa tırmanmıştır. Vaadedilmiş Topraklar'ı gördükten sonra burada ölmüş ve aşağıdaki Moav yaylalarında isimsiz bir mezara Tanrı tarafından gömülmüştür.

Bu net öykünün aksine Talmud kaynaklarında Musa'nın ölümüyle ilgili zengin bir çelişen anlatılar yığını vardır. Ölümünden önce dağda onunla "Ölüm Meleği" arasında geçen ve aralarında bir mücadele geçtiğine işaret eden çatışma, bazı İncil âlimlerini Musa'nın öldürülmüş olduğuna inandırmıştır. Sigmund Freud bu kuşkuyu *Musa ve Tektanrıcılık* kitabında, Musa'nın görüşlerinde çok katı olması nedeniyle kendi müritleri tarafından öldürüldüğü anlamına gelecek şekilde yorumlamıştır. Bence bu gerçekte olanın doğru bir yorumlaması değildir.

Bana göre asıl önemli nokta, Musa'nın neden Vaadedilmiş Topraklar olan Kenan'a girmesine izin verilmediğinde giz-

lidir. Mısır'dan Çıkış kitabına göre bunun nedeni, Musa'nın susuz müritlerine su elde etmek için değneğiyle kayaya vurmuş olmasıdır. Bu gerçekten inandırıcı değildir. Bu mantıklı hareket niçin cezaya neden olur ki? Sonuçta bu tür bir şey yapmasının yasaklanmış olduğuna dair herhangi bir ihtar bulunmamaktadır.

Ancak 19. Hanedan'ın ikinci kralı I. Seti'nin Şasu'ya karşı savaşlarına geri dönecek olursak, ilk çatışmalardan birinin Zarw ile Gazze arasındaki yol üzerinde bulunan Mısırlı hisarlardan birinin yakınlarında gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu tür hisarlar, kuyular olan bölgelere yapılırdı. Bu sadece bir varsayım olsa bile, susuz müritlerinin baskısıyla Musa'nın bu hisarlardan bir veya daha fazlasına girip hükümdarlık asasıyla su elde etmiş olması daha mantıklı bir açıklama olurdu. Bu tür ihlaller Mısırlı gardiyanlar tarafından Zarw'daki amirlerine bildirilmiş olurdu, bu da Şasuların Sina yerleşimlerinde neden oldukları huzursuzluğu durdurmak için I. Seti'nin harekete geçmesine yol açardı. Daha önce gördüğümüz üzere ilk çarpışmadan sonra I. Seti, İsrailli olarak tanımlanan Şasu'yu Kuzey Sina'ya kadar takip etmiştir ve Musa'nın ölümüne dair Talmud anlatıları doğruysa Musa burada, müritlerinden uzakta ve muhtemelen I. Seti tarafından öldürülmüş olmalıdır.

Bu durum, 19. Hanedan'ın zamanından bu yana yeni bir Osiris-Horus miti versiyonunun ortaya çıkmasını açıklamaktadır. Mısır Kralı Osiris'in uzun bir süre ülkeden ayrılmak zorunda kaldığı söylenmektedir. Döndüğünde tahta el koymuş olan Set'in suikastine uğramıştır ancak Osiris'in oğlu Horus, Zarw'da Set'le yüzleşip onu öldürmüştür. Benim yorumuma göre aslında "Set" "Horus'u" öldürmüştür ancak Horus'un sonsuz yaşamına inanmak isteyenler tarafından rolleri daha

sonra tersine çevrilmiştir. Bu yeni mit öyle bir hale gelmiştir ki Osiris/Horus Mısır'da tapılan başlıca tanrı olurken Set'e kötü tanrı olarak bakılmaktadır.

Bu mit, Moav'daki dağın üstünde Musa ile I. Seti arasındaki çatışmaya dair bu gerçek tarihi olayın popüler bir yansıması olabilirdi.

SONSÖZ

Eski Ahit'te bulduğumuz öyküleri destekleyecek yeterli tarihi kanıt olmaması, genel olarak üç düşünce ekolüne neden olmuştur.

Bazı kişiler bu mucizevi ve anormal olayların öykülerini sorgusuz sualsiz kabul ederken günlük yaşamlarında karşılaştıkları olayların akılcı veya bilimsel açıklamasını isterler. Bazıları Eski Ahit'i hiçbir tarihi değeri olmayan, tamamen mitolojik bir hayal gücü eseri olarak görür. Bazıları da iyi bilinen birkaç İncil öyküsünü tarihi arka planla karşılaştırarak bu iki ekolü birleştirmeye çalışmıştır ancak bu ciddi bir tarihi araştırma değil sadece bir öykücülük olarak kabul edilmelidir.

Benim görüşüm de uzun zamandır, Eski Ahit'in eğitimli kulaklarımıza sık sık abartılı gelen bir dille nakledilmiş olan öykülerinin, birçok yüzyıl boyunca ağızdan ağıza dolaşırken bozulup abartılı hale gelmiş ve çeşitli editörlerin elinde daha da kötüye gitmiş olan tarihi bir eser olduğundan yanadır. İncil'deki tüm bu öykülerin gerçeklikte temeli olmadığı sürece insan hafızasında bu kadar yer etmiş olmalarını düşünmek zordur.

Bu durum, Eski Ahit'te gerçek mucizeler olmadığı anlamına tabii ki de gelmemektedir. Tanrı'nın Musa'ya bir mesajı olduğunda onun dikkatini çekmek için yanıyor gibi görünen bir çalılığı kullanmasını sorgulamanın gereği yoktur (Lourdes'te olanlar gibi günümüzde de parlak ışık, Marian

görüntülerinin anlatısında yinelenen bir özelliktir). Yine de pek çok modern zihinde Musa'nın popüler imajının yılana dönebilen ve Kızıl Deniz'in sularını ayırabilen bir değneği olan bir tür süper büyücü olması, inanca bir engeldir.

Umarım bu çalışmam, İncil'de bulunan ve bilinen tarihi olaylar arasında bir bağ sağlayıp Eski Ahit'te tanımlandığını gördüğümüz esrarengiz görünen olayların çoğuna akılcı açıklamalar sağlamada bazı kuşku ve karşı çıkmaları aşmaya yardımcı olur. Özellikle bu kitapta On Buyruk'u getirmiş olan büyük yasa getirici Musa'nın İncil ve Mısır tarihi olmak üzere iki kaynaktan incelenmesi sağlanmaktadır. Buna ek olarak İncil'deki diğer kişilerin kimliklerinin saptanmasına yol göstermekte ve Mısır'dan Çıkış'ın tarihini düzelterek İsraillilerin Kenan'a gelmesinin yanı sıra uzun zamandır tartışma konusu olmuş diğer olayların da ne zaman ve nasıl olduğunun belirlenmesini mümkün kılmaktadır.

EKLER

EK A

(I) Şasu Savaşları

Karnak'ta Amon'un tapınağındaki büyük Hipostil Salonu'nun kuzey duvarının doğu tarafında, tapınağın girişinin iki tarafına simetrik olarak yayılmış iki sahne serisi buluruz. Sahnelerdeki olaylar, kapıya doğru tanrı Amon'un galip I. Seti'yi karşıladığı merkezde birleşir. Kapı aralığından uzakta iki uçta uzak diyarlarda gerçekleşmiş olan savaşların resmedildiğini görürüz ve kapıya doğru ilerlediğimizde savaş tutsaklarının yakalanmasını, ardından Mısır'a gelinmesini, tutsak ve ganimetlerin Amon'a sunulmasını ve tanrıya adak olarak tutsakların öldürülmesiyle son bulmasını görürüz. Sahneler, her biri farklı bir savaşı gösteren üç yatay sıra olarak düzenlenmiştir.

Doğu duvarının alttaki sırasında kronolojik olarak birinci olan, Şasu'ya karşı savaşın temsilidir. İncil'de "Filistinli topraklarının yolu" (Mısır'dan Çıkış, 13:17) olarak bilinen Zarw ile Gazze arasındaki yola çıkmalarından ve istihkâmlı su istasyonlarından geçtikten sonra "Negeb'de bu yolda giden kral, onunla yüzleşmek için yeterli sayılarda zaman zaman bir araya gelen Şasuları dağıtır. Bu olaylardan biri, bu rölyefte çöl yolunda gerçekleşir şekilde resmedilmiştir.[1] Savaş sahnesinin üstünde şu yazıt vardır: 'İyi Tanrı, Mısır'ın Güneşi, tüm toprakların Ay'ı, yabancı ülkelerde Montu (Teb'li savaş tan-

rısı): Baal (Mısırlı Seth'in konumdaşı olarak Asya tanrısı) gibi karşı koyulamaz ve kudretli kalpli; savaş hattının kurulduğu günde ona yaklaşabilecek kimse yoktur... Asiler nasıl kaçacaklarını bilemezler; bozguna uğramış olan Şasu hayatta kalmaz.'"[2] Seferinde I. Seti Kenan'a ulaşana kadar Zarw ve Gazze arasındaki Kuzey Sina yolu boyunca ilerlemesine devam etmeden önce, Sina ve Kenan/Ürdün sınırları olan Moav'ın yanı sıra "Meribah suları" dahil olan Edom ve Kuzey Sina bölgesine kadar Şasuları takip etmiş gibi durmaktadır. Mısır sınırının hemen karşısında, Gardiner'a göre Gazze şehri olan[3] ve Pe-Kanan (Kenan) denilen istihkâmlı kasabaya varmıştır.

Başka bir sahnede de yenilgiye uğratılmış Şasuların üstünde şu yazıtı buluruz: "1. sene. Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Menmare (I. Seti). Firavun'un kudretli kılıcının ... Tharu (Zarw) hisarından Pe-kanan'a kadar Majestelerinin onlara karşı çetin gözlü bir aslan gibi yürüyüp vadilerinde onları kadavraya çevirdiği yıkım, hayatta olmayanlarınki gibi onların kanlarını alt üst etmiştir. Onun elinden kurtulan he/kes şunu demiştir: 'Uzak ülkelere kudreti, ülkelerde ona muzaffer bir kahramanlık veren babası Amon'un kudretidir.'"[4]

Seti, savaşta zaten öldürmüş olduğu Şasuların yanı sıra savaş arabasına bağlanmış bir şekilde kurban edilmek üzere birçok bedevi tutsağı da Mısır'a getirmiştir. Kralın Zarw'a varışında karşılanmasını gösteren sahne, Firavun'un Şasulara karşı seferine gerekçe veren bir yazıta sahiptir: "Biri gelip Majestelerine şunu dedi: 'Şasuların içindeki düşman, isyan planlıyor. Kavim reisleri Kharu'nun sıradağlarında toplanıp bekliyor.'[5] Şimdi iyi tanrı (Firavun) savaşa girişmekle övünüyor, kendisine saldırılmasından zevk alıyor, kan görünce kalbi tatmin oluyor. Kötü kalplilerin kafalarını uçuruyor. Bir anlık eziyeti, bir günlük coşkudan çok seviyor. Majesteleri onları birden öldürüyor ve aralarında hiçbir varis bırakmıyor. Onun

tarafından hayatı bağışlananlar, Mısır'a taşınıp tutsak olarak yaşıyorlar."[6]

Devam eden sahnelerde görüleceği üzere kral bunun ardından Şasu tutsaklarıyla birlikte Karnak'taki Amon tapınağına doğru ilerlemiştir. Sahnelerin üstünde şunu buluruz: "Majestelerinin devirdiği Şasulardan 1. senede aldığı tutsaklar."[7] Ardından Teb'li tanrı Amon'un ayaklarında Şasu tutsaklarının I. Seti tarafından şahsen kurban edilmesi olan son sahnenin resmedilişi gelmektedir.

(II) Hattuşili Barış Antlaşması

21. senede Kış mevsiminin birinci ayının 21. gününde Re, Ramses-mi-Amon'un sonsuza kadar yaşam veren oğlu, Yukarı ve Aşağı Mısır Kralı Usimare Setpenre, Amon-Re'nin sevgilisi, Harakhti, Ptah Duvarının Güneyi, Onkhtowe'nin efendisi, Ishru'nun Mut hanımefendisi ve babası Harakhti gibi Yaşayanların Horus-tahtına sonsuza kadar yükselmiş olan Khns-Neferhotpe.

Bu günde Majesteleri Pi-Ramses-mi-Amon kasabasında babası Amon-Re, Harakhti, Atum Heliopolis'in iki ülkesinin efendisi, Amon-Ramses-mi-Amon, Ramses-mi-Amon Ptah ve Nut oğlu büyük kahraman Setekh için sonsuz *sed* festivallerinde ve ebedi barış yıllarında, tüm topraklar ve tüm dağlık alanlar ayaklarına kapanmışken mutlu olmaktaydı; derken kralın habercisi gelir... Hatti habercisidir (Hititlerin ülkesi)... Majesteleri Usimare Setpenre'den barış istemek için Firavun'a Hattilerin büyük reisi Hattuşili tarafından gönderilen gümüş tableti taşıyordu...

Mursili oğlu, Hattilerin büyük reisi, Suppiluliuma'nın güçlü oğlu, Hattilerin büyük prensi güçlü Hattuşili'nin Usimare için gümüş tablete yaptığı antlaşma ... barış ve kardeşliğin sonsuza kadar ... barış veren yüce antlaşması. Ancak

bugünden başlamak üzere Hattilerin büyük reisi aralarında sonsuza kadar düşmanlığın olmasına izin vermeyen ... politikayı kalıcılaştırmaya başlamıştır. Hattilerin büyük reisinin çocuklarının çocukları da,. Mısır'ın büyük hükümdarı Ramses-mi-Amon'un çocuklarıyla kardeşlik ve barış içinde olacaktır. Onlar da bizim kardeşlik ve barış politikamızla başlayacaktır. Ayrıca Mısır ülkesi ve Hatti ülkesi sonsuza kadar barış ve kardeşlik içinde olacaktır ve aralarında asla düşmanlık olmayacaktır.[1]

(III) MUHALİF BİR SES

II. Ramses'in Şasularla savaşlarının nerede gerçekleştiği konusunda Liverpool Üniversitesi'nden Dr. Kenneth A. Kitchen şöyle demiştir: "Söz konusu bölge, iki veya üç başka kaynakta belirtilmiştir... Biri Tanis'teki I. Obelisk'tir: 'Şasu topraklarını yağmalayan, cesur koluyla Seir Dağı'nı talan eden korkunç ve öfkeli aslan.' Burada Şasu'ya paralellik yapılarak 'Edom olan' (Yaratılış, 36:8,9) Seir Dağı'yla denk tutulmaktadır. İkinci kaynak II. Ramses'in Batı Amara'daki, içinde *t ŠSW* Şasu toprakları sözcüklerinin her birinin sırayla *S' r, Rbn, Pysps, Yhw, Šm' t* ve *Wrbr* olarak nitelendiği topografik listesidir. Böylelikle Seir, diğerleriyle birlikte Şasu topraklarının en azından parçası olarak sınıflandırılmıştır. Diğer isimlere bakacak olursak Polonyalı Eski Mısır bilimcisi Bernard Grdseloff, hepsi Seir/Edom, Negeb bölgesinde veya aralarındaki Araba çöküntü vadisinde geçen *Rbn* sözcüğünü Tesniye 1:1'deki Lavan'la (Sayılar, 33:20-21'deki Livna) ve *Šm' t* sözcüğünü de 1. Tarihler, 2:55'teki Şimatlılarla uygun şekilde karşılaştırmıştır. Üçüncü olarak da II. Ramses'in Gebel Shaluf'taki bir dikilitaşı söylenebilir.

Sağ köşede (diğer şeylerin yanı sıra) Anath krala şöyle der: 'Sana Şasu topraklarını veriyorum...'; dikilitaşın ön kısmının

ikinci satırı da şöyle demektedir: '*hk dw [n] s['r ...]*, yani Seir Dağı'nı yağmalayan kişi.' Yine Şasu ve Seir birliktedir. Bu kanıt, Ramses veya ordularının Negeb adı verilen Seir veya Edom'un dağlık bölgelerine ve belki de arada kalan Araba çöküntü vadisinin bir kısmına baskın düzenlemiş olduklarını net bir şekilde öne sürmektedir... Böylelikle II. Ramses'in (veya en azından onun güçlerinin) Edom ve Moav'daki etkinliklerine dair kanıtımız vardır."[1]

Dr. Kitchen, II. Ramses ile Şasular arasındaki çatışmanın olası tarihleriyle ilgilendikten sonra, 19. Hanedan'ın başında Şasuların aniden ortaya çıkması hakkında şu yorumu yapmıştır: "Shutu'lardan MÖ 19. yüzyılda (altı yüzyıl önce) söz edilmesinden sonra I. Seti'nin hükümdarlığından önce Güney Mavera-i Ürdün'e dair hiçbir Mısırlı net atfın bulunmamış olması önemlidir."[2]

Böylelikle daha önce I. Seti'nin ilk senesinde gördüğümüz gibi Şasuların Sina'da ortaya çıkıp Kenan, Edom ve Moav'a tehdit oluşturması durumu bulunmaktadır. Yaklaşık 20 sene sonra II. Ramses'in zamanında Sina'dan ayrılmışlar ve Edom ve Moav'da bulunmuşlar. Şasu bedevilerinin aniden ortaya çıkışını, Sina'dan İsraillilerin Mısır'dan Çıkış zamanında harekete geçişlerini karşılaştırırsak, aynı rotayı takip ettiklerini görürüz. Bu bilgi Dr. Kitchen'ın da ilgisini çekmiştir: "Eski Ahit çalışmaları için bu yeni bilginin İbranilerin merkezi Mavera-i Ürdün'ü fethetmelerinin, Batı Filistin'e girmelerinin ve de Mısır'dan Çıkış'ın tarihine etkisi vardır."[3]

Bu iki hareketin benzer olduğunu gösterdikten sonra bile Dr. Kitchen bunların aynı olma olasılığını reddetmiştir: "Musa ve Yeşu komutasındaki İbranilerin Arnon'un kuzeyindeki Dibon bölgesini [Moav topraklarında] ele geçirdikten sonra Ramses'in güçlerinin buraya saldırdığını düşünmek hiç de gerçekçi olmazdı." Bunun gerçekçi olmayacağına Dr.

Kitchen'ı inandıran şey neydi? "Yoksa Merenptah'ın ünlü İsrail dikilitaşında bilinen görünmesinden önce II. Ramses'in 'Seir' ve 'Moav' bölgelerinden söz eden kayıtlarıyla aynı grupta 'İsrail' sözcüğünün geçmesi de gerekirdi."[4]

Dr. Kitchen, Şasu hareketleri ve İsrail kavimlerinin İncil'de kaydedildiği üzere Sina'dan Filistin'e göç etmeleri arasındaki yakın benzerliği görmüş olmasına rağmen, bunların aynı insanlar olduklarını görememiştir. Bu durum, Mısır'dan Çıkış'ın ne zaman ve nasıl gerçekleştiği hakkındaki önyargılarının sonucudur. Mısır'da Kalış'ın uzunluğunu 430 sene olarak kabul etmiş olmasının yanı sıra İsrailliler sınırı aştıktan sonra coğrafi olarak ayrı bir İsrail ülkesi olması gerektiği fikri, kendi çevirilerinin işaret ettiği tarihi gerçeği kavramasına engel olmuştur.

EK B

(I) Huya ve II. Meryre'nin Amarna Kaya Mezarları

Kraliçe Tiye'nin uşağı Huya'nın Amarna'daki mezarında bulunan sahne ve yazıtın, Akhenaton'un 8. senesinin ikinci yarısından sonra III. Amenhotep'in hayatta ve Amarna'da bulunduğunun bir kanıtı olduğunu kabul etmeyen Profesör Redford, 1905'te Londra'da Mısır Keşif Topluluğu tarafından yayımlanan *The Rock Tombs of El Amarna* kitabında Norman de Garis Davies'in de bu sahnenin ortak krallığa kanıt olduğunu reddettiğini alıntılamaktadır. Bu tamamen doğru değildir. Davis bu fikri üç nedenden dolayı kabul etmemeyi seçmiştir: Tiye ve Baketaten'in III. Amenhotep'ten ayrı gösterilmesi, Tiye ve Baketaten'in yukarı kaldırdıkları ellerinin kralın ölü olduğunu öne sürercesine sıra dışı bir hürmet ima etmesi ve kapının pervazındaki yazıtta Akhenaton'un adının babasının adından önce gelmesi. Davies şöyle yorum yapmıştır: "Bundan ve bu durumu diğer kayıtlarla uzlaştırma zorluğundan dolayı, bu iki kraliyet evinin dengesi Akhenaton'un hükümdarlığının bu ileri tarihinde bile iki kral arasındaki ortak krallığı öne sürebilirdi."[1]

Davies tarafından ortaya konulan noktalar aslında ortak krallığa ciddi karşı çıkmalar değildir. Sahneler hakkında biri tarihi, diğeri de sanatsal olmak üzere iki açıklama vardır. Huya, pozisyonuna oğlu Akhenaton tarafından atanarak

Kraliçe Tiye'nin uşağı olmuştur ve onun kocası III. Amenhotep ile doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur. Tiye kocasının yanında otururken gösteriliyorsa, aynı Nefertiti'nin Akhenaton'un gölgesinde gösterildiği gibi onun gölgesinde küçük bir karakter olmalıdır. Kocasından ayırarak Huya onun hanımını daha önemli kılmıştır. Sanatsal açıklama ise, Mısır mezar ve tapınaklarında genellikle sağ ve soldan gelip kapının pervazında veya ortasında birleşen iki benzer sahne veya yazıt görüyor olmamızdır. Huya sahnelerinde dört yerine sadece bir prensesin resmedilmiş olduğu gerçeğini karşılamak için III. Amenhotep'in sahnesine üç kadın hizmetli eklenmiştir ve Tiye ile Baketaten'in yukarı kalkmış elleri de karşıdaki sahnede ebeveynlerine doğru yelpazelerini sallarken gösterilen Akhenaton'un iki büyük kızının hareketlerini dengelemektedir. Sahnede Aton'un ışınları altında oturarak ve ailesine el sallayarak resmedilen III. Amenhotep'in o zamanlar ölü olduğunu öne sürecek hiçbir şey yoktur.

Yazıta gelecek olursak, III. Amenhotep son yıllarında hasta olmasına rağmen öldüğü güne kadar ortak krallığın kıdemli ortağı olarak kalmıştır. Olayların normal akışında Akhetaten'de olmasa da adının ortak kral oğlundan önce gelmesi beklenirdi. Burada, yani Aton'un yerinde, Aton'un tek oğlu ve peygamberi Akhenaton'un adının önce gelmesi gerekmiştir.

Daha önce gördüğümüz üzere, Redford söz konusu odanın dış duvarında Tiye yalnız gösterildiği için, mezarın inşaatı başladığında III. Amenhotep'in çoktan ölmüş olduğunu öne sürmektedir: "Mezarın dekorasyonu kazılmasına ayak uydurduysa, ilk odada Tiye'yi yalnız gösteren sahneler muhtemelen üst pervazdan önce oyulmuş olmalıdır."[2] Ancak Huya'nın mezarının odasının yanı sıra II. Meryre'nin komşu mezarının ayrıntılı incelemesi, duvarların Redford'ın varsay-

dığı sırada dekore edilmediğini ve ayrıca dekorasyonlarının on iki senelik ortak krallığa işaret eden daha fazla kanıt sunduğunu netleştirmiştir.

Güney Duvarı: Bu duvar, ilk odanın girişinin yakınındaki duvardır. Kapının sağ tarafında "Kralın annesi, Kralın Büyük Eşi" unvanıyla Tiye, Akhenaton, Nefertiti ve kızlarının ikisini (sadece en büyük kızları Merytaten'in adı bulunmuştur) içeren bir ziyafet sahnesi vardır ve Tiye'nin kızı Baketaten "Kralın ondan olma ve sevilen kızı Baketaten" yazıtıyla tanımlanmıştır. Burada prenses ilk kez resmedilmiştir. Aton'un ışınları sahnenin ortasının en üstünden yayılmaktadır. Kapı aralığının sol tarafına doğru aynı şekle sahip ve Nefertiti'nin daha genç olan iki kızı dışında aynı karakterleri içeren bir akşam eğlencesi vardır. Aton'un ışınları bu akşam sahnesinde yoktur ve onun yerine Tanrı'nın ve kralın kabartma kutucukları konulmuştur.

Doğu Duvarı: Burada Aton'un "Güneşlik" adlı tapınağını ziyaret eden Tiye'nin resmi vardır, bu da Aton'un asıl tapınağının bir parçası ya da Tiye'nin ziyareti için özellikle inşa edilmiş olan ayrı bir tapınak olabilirdi. Tapınağın içinde Akhenaton, annesinin elini tutup onu şefkatlice binanın içine doğru götürürken görülmektedir. Aton hem kraliyet çiftine hem de yaklaştıkları binaya ışık saçmaktadır. Onların önünden Huya ve arkalarından da sunak için üç hediye taşıyan ve onu koruyan iki bakıcısı olan Baketaten gelmektedir.

Batı Duvarı: Bu duvarda şu yazıtı içeren eşsiz bir sahne bulunmaktadır: "12. sene, Kışın ikinci ayı, 8. günü. Baba çok yaşasın, çifte Hükümdar, sonsuza kadar yaşam veren Re-Aton! Güney ve Kuzey Neferkheprure'nin ve sonsuza kadar

yaşayan Kraliçe Nefertiti'nin Kralı, batı ve doğudan Kharu (Filistin/Suriye) ve Kush (Nübye) hediyelerini almak için büyük altın tahtırevanda halkın önüne çıkmıştır. Aynı zamanda toplanan (bir araya gelen) tüm ülkeler ve denizin ortasındaki adalar, tüm toprakların vergilerini alıp onlara yaşam enerjisi bahşettiği için Akhenaton'un büyük tahtında olan Kral'a adaklarını getirirler."[3]

Akhenaton ile Nefertiti, 12 taşıyıcının omuzlarında Devlet tahtırevanında taşınırken resmedilmiştir. Kızlarının en az dördü tahtırevanın arkasından gelmektedir. Yan tarafında resmi görevliler, hizmetçiler ve askeri personel yürümektedir. Davies, Huya'nın mezarında ve aynı günün olaylarının II. Meryre'nin komşu mezarında bulunan daha sonraki versiyonunda birliklerin bazılarının kancalı bir asa taşıdığını belirterek şöyle yorum yapmıştır: "Wilson'a (son yüzyılın Britanyalı Eski Mısır bilimcisi Sör J. Gardiner Wilson) göre, eğimli asa bir Bedevi silahı olduğundan burada muhtemelen elçilere Mısır'da eşlik eden birlikler vardır."[4] Davies'in demek istediği şey, misafirlerini ve şahsen kendisini koruma göreviyle Akhenaton'un güvendiği bu bedevi birliklerin Doğu Delta ve Sina'nın çöl sınırlarından yani Şasu'dan gelmiş olabilecekleridir.

Huya'nın mezarı yalnızca Ulusların Hürmeti etkinliğindeki töreni gösterirken, tüm altı prensesle birlikte kraliyet ailesi açık çadıra geldikten sonraki kutlamaların bir sonraki aşaması II. Meryre'nin mezarının Doğu Duvarı'nda toplantı için farklı bir neden öne süren yazıtla resmedilmiştir. Yazıt şöyledir: "Hükümdarlığında yüce olan ve sonsuza kadar yaşayan Kralın büyük eşi, sevgilisi Nefertiti ve Yukarı ve Aşağı Mısır'ın Kralı Akhenaton'un [kış mevsiminin ikinci ayı, 8. günü, 12.] senesi. Majesteleri, Hakikatle yaşayan İlahi ve Egemen Baba Aton'un tahtında belirdi ve tüm toprakların reisleri

hediyelerini getirdi."[5] Bir ortak krallığın var olup olmadığına etkisi olan bu II. Meryre yazıtı, tüm toprakların reislerinin, tek hükümdar olarak tahtın varisi olması nedeniyle hediyelerini Akhenaton'a getirdikleri ima edilmektedir. Ancak Huya'nın mezarına geri dönersek...

Kuzey Duvarı: Daha önce tanımlanmış olan pervaz sahnelerinin her iki tarafında da Huya'nın konumuna atanmasını temsil eden neredeyse aynı olan iki sahne vardır. Mezarın iç kısmına doğru giden kapı aralığının sol tarafında Akhenaton ve Nefertiti, altlarında duran Huya'ya altın kolyeler sunmak için sarayın süslü locasından aşağı sarkmaktadır. Kraliyet çiftinin arkasında etkinliği izlemekte olan küçük kızlarının ikisi ve bakıcıları vardır. Kapı aralığının sağ tarafına doğru büyük kızlarının ikisiyle yine kral ve kraliçe vardır. Girişin yakınında karşı duvarda olduğu gibi genç olan ikisi solda ve daha büyük olan ikisi sağda olmak üzere dört prenses temsil edilmektedir. Önceki sahnede olduğu gibi, Huya kralın altındadır ve boynu altın kolyelerle ve her iki kolu dirseklerine kadar altın bileziklerle dolu gösterilmiştir. Aşağıdaki bir sahne de, stüdyosunda çalışmakta olan ve hanımının küçük bir kız olarak temsil edilen kızı Baketaten'in heykeline son rötuşları atarken gösterilen heykeltıraşın ("büyük kraliyet eşi Tiye'nin heykeltıraşlarının ustası Auta") küçük bir resmini içermektedir.

Tarihi olan tek sahne, 12. senenin kutlamalarını resmeden Batı Duvarı'ndadır ancak bu mezarda Aton'un sadece geç dönemdeki adının görünmesi, mezarın 8. senenin ikinci yarısından kalma olduğunu göstermektedir. Ancak kesin tarihlere ulaşabileceğimiz başka yollar da vardır. Huya'nın mezar odasının Güney ve Kuzey Duvarlarında dört, II. Meryre'nin komşu mezarının Doğu Duvarı'nda resmedilen 12. sene

kutlamalarında ise iki kız evlat gösterilmektedir. Böylelikle sonraki mezarda iki tane daha prensesin varlığından dolayı, aynı kutlama sahnelerini gösteren Huya'nın odasının Batı Duvarı'nın Güney ve Kuzey Duvarı'ndan en az iki sene sonra dekore edilmiş olduğunu ve bunun da yaklaşık 10. sene olduğunu belirtmek yerindedir. Doğu Duvarında Akhenaton'un kızlarının hiçbiri yoktur ancak III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye'nin kızı Baketaten Güney ve Kuzey Duvarlarındaki yaşında resmedilmiştir. Böylelikle bu duvarın da Akhenaton'un 10. senesinde ve Batı Duvarı'ndaki kutlama sahnelerinin de yaklaşık iki sene sonra dekore edilmiş olduğu çıkarımı mantıklıdır.

(II) KHERUEF'İN MEZARI

Kheruef'in mezarı hakkında üç ana nokta vardır:

- Çoğu tamamlanmamıştır.
- Üç aşamada hasar almıştır. Öncelikle Kheruef hâlâ mezarı üzerinde çalışırken gözden düşmüş olduğu için sahneler ve yazıtlar düşmanları tarafından silinmiştir: "... onun figürlerini ve yanındaki kıdemli resmi görevlilerin (veya belki de ailesinin fertlerinin) figürlerini kazımışlar. Ona dair tüm anıları silmeyi hedefleyerek onun etkinliklerine veya biyografisine dair metinleri ve çoğunlukla isim ve unvanlarını da silmişler.

  "İkinci tahribat bizim için daha önemlidir çünkü muhtemelen akımı aşırılaşmadan önce IV. Amenhotep'in adamları tarafından yapılmıştır. Mezarın duvarları, farklı tanrılara dualarla kaplıdır ancak Amon dışında bunların hiçbirine dokunulmamıştır. III. Amenhotep ve IV. Amenhotep'in kabartma kutucuklarında "Amon" sözcüğü bulunmaktadır ancak adamlar yan satırda aynı tanrı-

nın adını kazımış olmalarına rağmen bu sözcük silinmemiştir. Başka bir sözcük olan ve Aton'a tapanlar için çok tanrıcılığın sembolü olan "tanrılar" sözcüğü de ne zaman ortaya çıksa silinmiştir."[1]

Labib Habachi[2] tarafından belirtildiği üzere üçüncü bir tür tahribat da IV. Amenhotep'in figürlerinin silinmesinde görülmektedir, bu da Horemheb'den 19. Hanedan'daki Ramses krallarına kadar düşmanlarının işi olmalıydı. Mezarın tamamlanmamış ve ilk tahribatın Akhenaton'un müritlerinden gelmemiş olması, yaşlı kral hâlâ hayattayken Kheruef'in saygınlığını yitirdiğine ve sonraki bir dönemde Akhenaton'un müritlerinin Amon'un adını silmeye geldiklerine işaret etmektedir.

- Mezar bize iki tarih sunmaktadır. İlk avludaki ilk sahnede, Firavun'un 30. senesindeki ilk jübilesinde Kheruef'in III. Amenhotep ve Kraliçe Tiye'ye hediyeler sunduğu resmedilmiştir; bir başkasında da kralı, 36. yılında üçüncü ve son jübilesinde benzer bir şeyi yaparken göstermektedir. Ancak ilk avludaki çalışma tamamlanmamıştır.

  Kheruef kimdir? Unvan ve pozisyonları hakkında asıl bilgi kaynağımız, onu "Miras Yoluyla Prens ve Vali", "Kraliyet Kâtibi" ve "büyük kraliyet eşi Tiye'nin Uşağı" olarak tanımlayan mezardır. Mezardaki hiçbir şey onu doğrudan veya dolaylı olarak Akhenaton'a bağlamamaktadır; Tiye'nin uşaklığına kocası III. Amenhotep tarafından atanmıştır. Bu mezarda Akhenaton'un babasıyla gösterilmesi böylelikle ortak krallığa inanmayanlar tarafından örtbas edilmiş olmalıdır. En küçük bir kanıt bile olmaksızın seçtikleri yol, III. Amenhotep'in ölümünden sonra Kheruef'in yeni kral tarafından işine devam etmek üzere atanmış olduğunu iddia etmektir.

Gördüğümüz üzere bu mezarda 30. sene ve 36. sene olmak üzere sadece iki tarih vardır. Bu nedenle mezarın dekorasyonunun 30. seneden sonra başladığını varsayabiliriz. Ancak ne zaman sona ermiştir? Redford şöyle belirtmiştir: "Bu devasa mahzenin (yeraltı odası) yalnızca birkaç duvarında dekorasyon görülmektedir ve çalışmanın belki de Kheruef'in gözden düşmesi veya ölümüyle aniden durmuş olduğu kanıtı vardır."[3] Sahnelerde annesi Kraliçe Tiye ile de resmedilen Akhenaton'un bir kabartma kutucuğunu daha içeren şarap sahnesi ve kapı aralığı pervazlı koridordan ibaret olan fasat bölümü, sanatçının çalışmasına yardımcı olmak için kırmızı çizgiler içeren Kuzey Duvarı dışında neredeyse tamamlanmıştır. Redford ve ortak krallığın diğer karşıtlarının iddia ettiği üzere III. Amenhotep'in oğlunun tek başına hükümdarlığı sırasında ölümünden sonra durdurulmuşsa, oğlunun sahneleri neredeyse tamamlanmışken babasına ait olanların hâlâ tamamlanmamış olması nasıl açıklanabilir?

Tek mantıklı çıkarım, IV. Amenhotep'in, yaşlı kralın 30. senesindeki ilk jübilesinde babasına taparken Kheruef'in mezarında gösterilmiş olmasıdır. 36. seneden biraz sonra gözden düşüp ofisinden atılana kadar Kheruef Kraliçe Tiye için çalışmaya devam etmiştir. Ardından düşmanları onun tüm anılarını silmeye çalışmıştır ve çok geçmeden Atoncular da tanrı Amon'un adını tahrip etmiştir. Bunu olayların doğru sırası olarak onaylayan şey, daha önce gördüğümüz üzere Kheruef'in yerini alması için Akhenaton'un başka bir resmi görevli olarak Huya'yı atamış olduğudur. Bu iki kral arasındaki ortak krallık on iki sene sürmüşse, Kheruef'un gözden düştüğü III. Amenhotep'in 37. senesi, Akhenaton'un 10. senesiyle kesişmiştir, bu da Huya'nın

mezarından gördüğümüz üzere Akhenaton'un bu resmi görevliyi Kraliçe Tiye'nin uşağı görevine atadığı senedir.

(III) Hediye Yılı

Aldred, Huya ve II. Meryre'nin Amarna mezarlarında temsil edilen Akhenaton'un 12. senesinin kutlamalarının, kralın tek başına hükümdarlığa yükselişinde hediyeler almasını gösterdiğini iddia etmiştir.[1] Bu durum olası görünmektedir. Böyle bir hediyeye neden olacak şekilde herhangi bir yabancı ülke seferi yoktu ve bu sadece düzenli olarak verilen yıllık bir hediyeyse aynı zamanda ilgili tüm yabancı ulusların Amarna'da toplanmasını hayal etmek zordur. Ayrıca bu, Amarna mezarlarında böylesi bir etkinliğin resmedilmiş bulunduğu tek örnektir. Ancak Redford, Aldred'in 18. Hanedan mezarlarında bu tür hediye sahnelerinin hepsinin bir taç giyme kutlamasını temsil ettiğini veya Amarna'daki bu olayın yeni resmi görevlilerin atanmasına veya yeniden atanmasına denk gelmiş olmasını ima etmek üzere çıkarımını genelleştirme girişimini reddetmekte haklıdır.

(IV) Ramose'nin Mezarı

IV. Amenhotep burada adı mezarda bulunmuş olan babası III. Amenhotep'in hükümdarlığına ait olan mezarda görülmektedir. Ramose, Teb'in belediye başkanı ve Yukarı Mısır'ın veziridir. Aldred Ramose, mezarını, ortak krallığın kanıtı olarak kabul etmiştir ancak Redford bunu kabul etmemiştir. Mezarlarda bu iki kralın beraber temsil edildiği diğer durumlarda III. Amenhotep'in zaten ölmüş olduğunun kabul edilmesini öne sürmüştür. Burada hayatta olarak söz edilmiş olduğunu kabul etmiş ancak IV. Amenhotep'in mezarda yaşlı kralın ölümünden *önce* temsil edilmediği görüşünü benim-

semiştir. Redford, Ramose'nin akrabalarından birinin ve III. Amenhotep'in Asker Toplama Bakanı'nın (Habu'nun Amenhotep adlı oğlu) çapraz odanın Doğu Duvarı'ndaki sahnede ölüler arasında gösterildiğini belirtmiştir. Bu mezarlık sahnesinde resmedilen bu kişi ve diğerlerinin III. Amenhotep'in 34. senesinden önce veya civarında ölmüş olduğu bilindiği için, Redford haklı olarak sahnenin bu seneden daha önceye ait olamayacağını söylemiş ancak mezarın tümünün dekorasyonunun bu tarihten önce başladığını öne sürmüştür: "Ramose, hükümdarlığının otuz dördüncü yılında ve muhtemelen on yıl daha hayatta kalmış olmalıdır ... bu mezar, III. Amenhotep ile Akhenaton arasındaki herhangi bir ortak krallığa karşı güçlü bir durum oluşturmaktadır." Ancak bu görüş, kanıtlarla desteklenememektedir.

Ramose'nin belediye başkanı ve vezir olarak pozisyonu, mezarından dolayı bilinmektedir. Ayrıca yetkisinin güney sınırı olan Yukarı Mısır'ın İlk Katarakt bölgesindeki Sehel ve Bigeh kayalarına adını yazdırmıştır. Burada III. Amenhotep'in kabartma kutucuklarına ve yerli tanrılara hürmetini sunmuştur. O zaman bu durum, işine III. Amenhotep tarafından atanmış olduğunu pekiştirmektedir. Yazıtın tarihi yoktur, yani ne zaman atandığını bilmiyoruz ancak Aldred, Batı Teb'de III. Amenhotep'in Malkata saray kompleksinin kalıntılarında bulunmuş olan belgelerin, kralın 30. senesinde ilk jübilesi için vezir Ramose'nin dört kavanoz bira bağışladığını göstermektedir.[1] Böylelikle Ramose'nin mezarına 30. sene civarında başlanmış olmalıdır çünkü bu etkinliklerde hediye bağışlayanlar genellikle kralın kıdemli resmi görevlileriydi.

Mezarın girişinin her iki tarafı da normalde güneş tanrılarına ve defin tanrılarına adak sahneleriyle dekore edilmiştir. Doğu Duvarı'ndaki sahnelerden Ramose'nin yanında resmi görevliler olan birinde metin şu şekildedir: "Tüm iyi ve saf

şeyleri, tanrıların kralı Amon-Re'ye, Re-Harakhti'ye, Atum'a, Khepera'ya adamak ... [Ramose der ki ... 'Re-Harakhti'yi] gün ağardığında överim, müritleri arasında olmamı sağlamasını ve ruhumun akşam teknesinde günden güne dinlenmesini dilerim.'" Bir alt sahnede üç erkek şarkıcı ilahi söylüyordu: "Horus'un iki ülkesi, Amon-Re olarak ışık saçtığında Amon'u yüce tahtta över... Yaşam veren Neb-Maat-Re'nin (III. Amenhotep) yaşamını uzatsın... Yüce belediye başkanı ve vezir Ramose. Efendiniz Amon-Re sizi yaşayanların yerinde ödüllendirir. Batının tüm tanrıları, Amon-Re-Harakhti'ye, On'un efendisi (Heliopolis) Atum'a ... Osiris-Khentiamenti'ye, mezarlığın vekili Hat-Hor'a, Anubis'e ... ve ahiretin tüm tanrılarına ayinle bağış yaptığınız için neşelenirler." Gördüğümüz üzere bu bölümde III. Amenhotep'in adı geçmiştir, Amon hâlâ birçoğunun adı geçmiş olan tanrıların kralıdır ancak aynı zamanda Akhenaton'un ilk günlerinde tanrısına verdiği ad olan Re-Harakhti'ye özel önem verilmiştir.

Doğu Duvarı Habu'nun oğlunu içeren mezarlık sahnesini de taşımaktadır. III. Amenhotep özel olarak belirtilmemiş olsa da sahnede resmedilmiştir ve sahnede resmedilmiş olan diğer tüm figürler, kraldan önce ölmüş olan kraliyet figürleri olduğu için onun hâlâ kral olduğu açıktır ancak yazıtlarda Ramose'ye atfedilen bir alıntıda yeni ve garip bir ifade bulunmaktadır: "*Zamanımın kralının hakkını veren* yararlı bir ruh halim vardı. Bu bana tanrım (kral) tarafından hediye edilmiştir." Bu duvardaki başka bir sahne de, ölünün ardından yenilen yemek ayinlerinin yanı sıra kutsal yağ ve merhem kullanımı törenini temsil etmektedir ve Akhenaton tarafından feshedilmiş tanrılardan biri olan Osiris ve Osiris Ramose (ölü Ramose), bu yazıtların konusu olmuştur.

Güney Duvarı'nın üst yarısını Ramose'nin zaten ölü olarak gösterildiği cenaze sahneleri kaplamaktadır. Hükümdar

kralı iç duvar aralığının her iki tarafında gösterme Teb geleneğinin ardından Batı Duvarı'nda bir kral gösterilmektedir. Bir tarafta kralın ismini taşıyan kabartma kutucuk silinmiştir ancak öz ismi (veya taç giyme ismi) olan Amenhotep iyi korunmuştur. Ardından Akhenaton'un unvanı "hükümdarlığında yüce" gelmiştir ve bu da burada hükümdar kral olarak IV. Amenhotep'in temsil edildiğini onaylamaktadır. Genç kral, eski sanatsal tarzda gösterilmiştir ve suratı ile cüssesi aynı babası gibi görünmektedir.

Ayrıca Ramose'nin iki figürü bulunmaktadır. Birincisi onu, Amon'un taçlı koç kafasında son bulan iri yarı bir asa taşırken göstermektedir ve metin şöyle der: "Belediye başkanı vezir Ramose şunu demiştir: '*Ka*'nız (ruh) için, Karnak'ın Reisi, Mısır'ın Tahtlarının babasına [Tanrı Amon-Re] bir ziyafet. Tanrı sizi kutsasın... Düşmanlarınızı devirsin, siz de Horus'un tahtına sağlam bir şekilde oturun.'" Kralın burada söz edilen düşmanları normalde ülkenin sınırlarına saldıran yabancılar olurdu ancak Akhenaton'un, özellikle ilk yıllarında, savaşa karışmamış olduğu bilinmektedir. Buradaki başvurunun ardından kralın tahta geçmesi dileği geldiği için bu durumda düşmanlar sadece onun kral olarak atanmasına karşı olanlar olabilirdi.

İkinci figürün beraberindeki Ramose'nin konuşma metni şöyledir: "*Ka*'nız için, ufukta neşelenen ve yaşayan babanız Re-Harakhti için... Aton'un parlaklığında bir ziyafet." Bu eserin tarzının yanı sıra yeni Tanrı'nın "Aton'un parlaklığında, Re-Harakhti" şeklinde temsili, Akhenaton'un hükümdarlığında oldukça erken bir döneme işaret etmektedir. Güneş diski, Amon hâlâ kralın babası "Mısır'ın Tahtlarının Efendisi" olarak temsil edilirken kullanılan erken biçiminde gösterilmektedir. Erken bir dönemde oluşu, sonraları hep kocasının

beraberinde gösterilen Kraliçe Nefertiti'nin yokluğuyla da onaylanmıştır.

Ancak Davies, IV. Amenhotep'in kapı aralığının karşı tarafında resmedilmesinin tarzındaki büyük değişikliği tanımlamaktadır: "Bu duvarın, kapı aralığının diğer tarafıyla karşıtlığı, Mısır tarihinde en çarpıcı durumların bir örneğidir. Görünüşe göre sağlam bir sürekliliğe sahip olan Mısır geleneklerinde, düşünce akımları ve politik manzaraya dair daha çok bilginin görmezden geleceği ancak yine de bu değişikliğe oldukça devrimsel bir karakter veren ani bir kırılma meydana gelmiştir. Hazırlanmasının en az bir yüzyıl sürdüğünün öne sürülebileceği bu durumun gün ışığına çıkması için üç veya dört sene yetmiş gibi durmaktadır."

Yazar sahneyi tanımlamaya devam eder: "Yüz ifadeleri, poz, kraliyet giysisi, saray, mimari, yabancılar, yabancı tavırlardadır ve hatta gardiyan kobrasıyla güneş diskinin de farklı bir görünüş açısı vardır. Değişiklik yüzeysel de değildir. Kralın doğaüstü güçlere tavrı da değişmiştir; güneş toprağa ulaşmaktadır ve tapınak işareti yok olmuştur. Halkıyla ilişkisi de daha samimidir; artık dayatmacı bir robot gibi tahtında oturmamaktadır. Görünümünün yeri ve tarzı da farklıdır ve önündeki her figür ve grup daha çok canlılık kazanmıştır. Rütbe ve dekoratif simgecilik azalmış olabilir ancak yeni bir hassasiyet ve duygu sıcaklığıyla bölünmüştür... Görünüşe göre Mısır bir sabah uyanıp tanrıları tamamen geri çekilmiş, güneşi parlar, kralı sarayının penceresinde ve halkı sokaklarda dans ederken bulmuştur... Aton 'bulunmuştur'."[2]

IV. Amenhotep ve Kraliçe Nefertiti ilk kez daha sonraları Amarna sanat tarzı olarak bilenecek şekilde genç kralın babasının Malkata kompleksindeki saray binasının penceresinde gösterilmiştir. Aton'un yeni sembolü olarak uzanıp ellerde son bulan ışınları bulunan güneş diski, resmin üst

orta kısmında parlayıp kraliyet çiftinin burun deliklerine hayatın anahtarını sunar. Kralın isimleri gibi Aton'un isimleri de iki kabartma kutucuğa eklenmiş ve Tanrı'nın kabartma kutucuklarına da kraliyet selamı eklenmiştir: "Aton festival dönemleriyle zengin, cennet ve cehennemin efendisi olarak, Aton'un tapınağında Gem-pa-aten'de yaşasın." Bu selamın varlığı, El-Uksur'daki Aton tapınağının çoktan inşa edilmiş ve kralın *sed* festivallerinin kutlanıyor olduğu anlamına geliyor. Amenhotep'in adını içerenler dışında kral, kraliçe ve Aton'un tüm kabartma kutucukları, Amarna'nın düşüşü sonrasında büyük ölçüde bozulmuş ve kraliyet çiftinin suratları kazınmıştır. Metin, pencerenin altında duran Ramose'ye kralın konuşmasını sunar: "Yukarı Mısır'ın kralı, hakikatle yaşayan ... Amenhotep'ten ... belediye başkanı ve vezir Ramose'ye [demiştir kral]: '... senin sorumluluğuna verdiğim konuları ... emrettim. Var olan her şey ... tanrının zamanından bu yana krallar...'"

Ramose de buna şöyle yanıt vermiştir: "Aton, emrettiklerinize göre buyursun ... anıtlarınız cennet kadar kalıcı olsun ve hayatınız Aton'unki kadar uzun olsun. Anıtlarınız cennet kadar yükselsin. Siz eşsizsiniz... Kudretli sesiniz insanların gönlünü aldığı gibi dağların da gönlünü aldığından size gizli tuttuklarını sunarlar; onlar da size insanlar gibi itaat ederler."[3]

Duvarın üst yarısı, bir grup sahnede Ramose'nin kral tarafından onurlandırılmasını gösterir, bunlardan birinde boynunun hepsini taşıyamayacağı kadar çok sayıda altın boncuktan kolyeyle gösterilmiştir. Amenhotep'in adı dışında "Amon" adı duvarda görülmez.

Sol pervazın ayağında Ramose'nin figürünün parçaları dışında mezarın fasadında hiçbir şey kalmamıştır. Ancak mezarın kaya cephesinin kalınlığında Ramose "iyi tanrının (III. Amenhotep veya IV. Amenhotep?) lütuflarıyla (mezara) gi-

rerken..." gösterilmiştir ve "... hakikatle var olan" yazıtını ve merak uyandırıcı "zamanımın kralı" ifadesini taşıyan küçük parçalar bulunmuştur.[4]

Mezarın gömülme kısmında yazıt yoktur ancak kapının iç kısmında ince rölyef işlemesi bulunmaktadır. Bir tarafta Ramose, biri krala, diğeri de ahiretin tanrılarına olmak üzere iki ayrı dua sunmaktadır. Krala dua şöyledir: "Mezarıma iyi tanrının (kral, III. Amenhotep veya IV. Amenhotep?) lütfuyla huzurla giriyorum. Zamanımın kralı (?) tarafından onaylanan şeyleri yaptım, ne onun buyurduklarının önemini küçük gördüm ne de Teb'in yüce sağ tarafındaki (batı kısmı) türbemde istirahat edebilmek için insanlara karşı suç işledim."

Ramose mezarının tarih bilgisi olmasa da var olan bilgiler, ikisi III. Amenhotep ve ikisi de oğlu IV. Amenhotep için dört tarihe erişmemizi sağlıyor. Ramose, kralının 30. senesinden önce belediye başkanlığı ve vezirlik görevlerine atanmış olduğundan mezarının çalışmalarının bu zamanlarda başlamış olduğunu tahmin edebiliriz ve sahnelerden birinde Habu'nun oğlu zaten ölmüş olarak gösterildiği ve 34. sene civarında ölmüş olduğu için, sahnenin tarihi yaşlı kralın yılından çok sonra olamazdı.

IV. Amenhotep'in durumunda da içerideki defin kısmına giden kapı aralığının her iki tarafındaki sahnelerin tarzı belirgin bir biçimde farklıdır ve tarihi hükümdarlığının farklı dönemlerine ait olabilir.

İlk sahne, kralı eski tarzda temsil eder. Akhenaton, hükümdarlığının başlarında Nübye'de Gebel Silsila'daki kumtaşı ocağında Amon-Re'ye taparken gösterilir. Altındaki yazıt, "Karnak'taki harika Harakhti ben-ben'i (tapınak)" için kumtaşı çıkardığını kaydeder. Kral kendisini, "Re-Harakhti'nin ilk peygamberi" olarak tanımlar. Silsilah'taki bu yazıtın, Karnak'taki Re-Harakhti tapınağına gönderme yaptığı nettir ve

panel IV. Amenhotep'in de Amon'a taptığını gösterdiğinden tarihi onun birinci veya ikinci senesinden sonra olamazdı çünkü Re-Harakhti tapınağına hükümdarlığının çok erken zamanlarında başlanmıştı.

Kapı aralığının karşı tarafındaki ikinci sahne, Amarna'nın yeni sanat tarzındadır ve Akhenaton'un 8. ve 9. senesine ait olan Amarna kaya mezarlarından önce bir mezarda ilk bulunmalarıdır. Aton'un yeni sembolü çoktan görülmüştür; Tanrı'nın adı artık Re-Harakhti yerine Aton'dur ve iki tane kabartma kutucuğuna yerleştirilmiştir. Bu sahnede Amon'dan söz edilmemiştir. Akhenaton'un Karnak'taki tapınağından söz edilmiştir. Akhenaton'un 4. senesinde kutlanan jübilesine de gönderme vardır.

Böyle bir sunuş, IV. Amenhotep'in Teb'deki son günlerinden önce mümkün olamazdı, kısa bir süre önce, 6. senenin sekizinci ayında Amarna'daki sınır dikilitaşında adının IV. Amenhotep'ten Akhenaton'a değiştiğini bildirmiştir. Bu nedenle sahnenin tarihi 5. senenin sonları veya 6. senenin başları olabilir.

Ramose'nin mezarının tarihlendirilmesi hakkında biraz daha bilgi, mezarı kimin hibe ettiğinden de çıkarılabilir. Ramose'yi belediye başkanı ve vezirlik görevlerine III. Amenhotep'in atamış olduğu doğru olsa da, mezarını verenin IV. Amenhotep olduğunun bence birçok nedeni bulunmaktadır:

- III. Amenhotep'in adı yalnızca bir kere, mezarın girişinin yakınında öz ismi Neb-Maat-Re ile Ramose'nin Amon-Re'ye "Neb-Maat-Re'nin yıllarını uzatmasını" dileyen duasında görülür. Bu da kralın zaten bir hastalıktan mustarip olduğuna ve bunun Tushratta ve Ushter'in Mısır'a gelişle-

rindeki mektuba göre 36. sene olarak tarihlendirilebileceğine işaret eder (bkz. Sekizinci Bölüm).

- Bunun aksine hükümdar kral için 18. Hanedan boyunca iç kapı aralığının her iki tarafında da özel konumda gösterilen kişi IV. Amenhotep'tir; mezarı yaşlı kral bağışlamış olsaydı, Ramose kapı aralığının en azından bir tarafında onu göstermiş olurdu.
- İlginç ve bildiğim kadarıyla eşsiz bir şekilde resmi bir görevlinin hükümdara "zamanımın kralı" deyişi, bana mezarımı veren ve onun için çalışmamı emreden "efendim" olarak çevrilirse daha iyi anlaşılabilirdi ve bu da babasından çok Akhenaton anlamına gelmekteydi. Ramose'yi belediye başkanı ve vezir görevlerine atayan III. Amenhotep olsa da, Akhenaton'un Karnak ve El-Uksur'daki tapınaklarının inşaat çalışmalarının bazılarından Ramose sorumlu olmuştur.
- Ramose'nin "zamanının kralının" emirlerini yerine getirdiği için özür diliyor olması, hem kral hem de emirlerin içeriğiyle ilgili bir şeyler öne sürmektedir, bu da yalnızca Akhenaton'a gönderme olabilir. Ramose, yalnızca Batı Teb'deki mezarını elde etmek için kralın emirlerine uyduğunu yadsımaya çalışır. Mezarı bağışlayan III. Amenhotep olsaydı bu itiraz gerekli olmazdı.
- Fasatta bulunan parçada "... hakikatle var olan" yazmaktadır, bu da Akhenaton'un lakabıdır.

O zaman Ramose'ye mezarını vermiş olan Akhenaton'dur ve bu nedenle mezarda babasının yanı sıra temsil edilmiştir. Aslında genç kralı, emirlerini yerine getirdiği için vezire çok fazla altın hediye ederken görürüz, bu da Karnak'ta Re-Harakhti ve El-Uksur'da Aton için yeni tapınakların inşaatıyla ilgili durmaktadır.

Bu mezarda Amon-Re'nin Re-Harakhti ile ilişkilendirilmesi, başlangıçta Akhenaton'un tanrısının adının Re-Harakhti olması nedeniyle Akhenaton'un yazıtlarının çok erken bir dönemini temsil etmektedir. İster girişin yakınında olsun isterse içinde, neredeyse her sahnede Amon'un göründüğü her yerde Re-Harakhti ile Amon ilişkilidir. Bu durum, Redford'ın girişin yakınında olan ve cenaze sahnelerinden önce gelen sahnelerin yanı sıra eski sahnelerle ilgili tanımları için de doğrudur. Amon ile Harakhti'nin ilişkilendirilmesi aslında bir ortak krallıkta III. Amenhotep ve oğlunun ilişkisini temsil eder.

Âlimlerin genel inancının aksine Ramose Atonculuğa hiç dönmemiştir. Akhenaton'un tanrısına taparken hiç gösterilmemiştir. İçerideki defin kısmına giden kapı aralığının dışındaki son sahnede bile alışılagelmiş tanrıların tümü gösterilmiştir. Her zaman ölümünden sonra ölü kişiyle ilgili eklenen en son bilgiyi bazen içeren en uzak sahne olduğundan, Amarna tarzı sahnelerden daha sonra olduğu kabul edilmelidir. Ancak burada da diğer tanrılara aynı sadakati hâlâ gösterir ve eski tarza sadık kalır, bu da mezarının Akhenaton Teb'i terk ettikten sonra tamamlanmış olduğuna işaret eder. Ramose Akhenaton'un ardından Amarna'ya gitmemiştir, kendisinin veya yaşlı kralının ölümüne kadar III. Amenhotep'in belediye başkanı ve veziri olarak Teb'de kalmıştır.

(V) Tushratta Mektupları

Tushratta, ortak krallık tartışmasının bir kısmını oluşturan dört mektubun gelişinden önce sahnede görülür. III. Amenhotep'e bir mektup gönderip, iç işlerinde iktidar mücadelesine rağmen babası Shuttarna'nın ölümünden sonra tahtı elde etmekte başarılı olduğunu yazmıştır. Kendisi ile Shuttarna arasındaki arkadaş canlısı ilişkileri Firavun'a hatırlatmış ve kardeşi Gilukhipa'nın Firavun'un eşlerinden biri olduğunu

da söyleme fırsatını kullanmıştır. Ayrıca Hititlerin ülkesine saldırdığından ve bu saldırıyı tamamen yok ettiğinden söz etmiştir. Neticesinde ortaya çıkan ganimetten III. Amenhotep'e bir hediye göndermiştir. Bu mektubun tarihi yoktur ancak III. Amenhotep'in 30. senesi civarında geldiği düşünülür.

Ondan elimizde olan ikinci mektup, III. Amenhotep'in Tushratta'nın kızı Tadukhipa'yla evlenerek de iki aile arasındaki ilişkiyi güçlendirmek istediğine işaret eder. Bunun ardından Tushratta Mısır'a kızının evliliği karşılığında altın istemek üzere haberciyle üçüncü bir mektup göndermiştir. Dördüncü mektup müstakbel gelin Tadukhipa ile beraber geldiğinden bu konu dostane bir şekilde çözülmüş gibi durmaktadır. Sonuncu olarak III. Amenhotep'in ölümünden önce Mısırlı bir resim belgesiyle "36. sene, Kış mevsiminin dördüncü ayı" olarak tarihlendirilen ve Mitanni tanrısı İştar'ın resmiyle birlikte beşinci bir mektup gelmiştir. Buradaki ima, III. Amenhotep'in zaten hasta olduğu ve İştar'ın ona şifa verebileceğinin umulduğudur. Ancak Mitanni büyüsü işe yaramamış gibi durmaktadır çünkü kral 39. senesinin başlarında ölene kadar daha da pasif hale gelmiştir.

Bu tarihten sonra biri Kraliçe Tiye'ye diğer üçü de Akhenaton'a olmak üzere, ortak krallık tartışmasının parçasını oluşturan dört mektup gelmiştir. İçeriklerinin daha ayrıntılı açıklaması, geldiklerine inandığım sıraya göre aşağıda verilmiştir.

No. EA27 (Akhenaton'a yazılmıştır): Akhenaton'a gönderilen bu ilk mektup altın konusuna değinmiştir. Mitanni kralı şikâyet etmiştir: "Babanız ... mektubunda ... yazdı, Mani (Mısırlı haberci) eşlik ücretini getirdiğinde...: Şimdi size göndermiş olduğum aletler (hâlâ) hiçbir şeydir ... abim arzuladığım eşi verdiğinde, onu bana getirdiklerinde ve onu gördüğümde

size bunun on katından fazlasını göndereceğim. Biri benim için ve biri de kızım Tadukhipa için ... altın resimleri babanızdan istiyorum ...

"Babanız şöyle dedi: '... Size lacivert taşı da vereceğim ve bunun yanında daha da fazla altın ve sayısız alet ve beraberinde resimleri vereceğim.' Resimlerin altınlarını habercilerim kendi gözleriyle görmüşler. Babanız ayrıca habercilerimin önünde resimleri döktürmüş ve onları tam ağırlığında hazır hale getirmiştir... Ayrıca bana göndereceği daha da fazla, sayısız altını da göstermiş ve habercilerime şunu demiştir: 'Abime göndereceğim resimlere bakın ve sayısız alet ve altına bakın ve kendi gözlerinizle görün.' Habercilerim de bunları kendi gözleriyle görmüştür. Abi, bunları ... resimleri ... göndermediniz ama Mani ile birlikte ahşap şeyler gönderdiniz."[1]

Mektupta, Akhenaton'un vaat edilen altınla ilgili kuşkuları varsa 'annesine sorması' gerektiği yazılmıştır.

No. EA26 (Kraliçeye yazılmıştır): Metin şöyle başlar: "Mısır Kraliçesi Tiye'ye... Mitanni Kralı Tushratta'dan. Umarım iyisinizdir; umarım oğlunuz da iyidir; umarım [kızım] gelininiz Tadukhipa iyidir."[2] Tushratta birden yakınmaya başlar: "Eşinizin gönderilmesini emrettiği hediyeyi bana göndermediniz ve altın heykelleri ... şimdi nasılsa sizin [oğlunuz] Napkhuriya (Akhenaton) ... (bunları) tahtadan yapmıştır."[3]

No. EA29 (Akhenaton'a yazılmıştır): İki kraliyet ailesi arasındaki dostane ilişkilere yeni kralın devam etmesi ve vaat edilen altını göndermesi için inandırmak üzere bu ilişkilerin tarihine daha da derinlemesine girdikten sonra mektup, Tushratta'nın doğruyu söylediğine dair annesinden onay almasını yinelemiştir: "Gençliğimden beri Nimmuriya (III. Amenhotep) bana arkadaşça yazdı... Nimmuriya'nın seç-

kin eşi, sevilen anneniz Tiye bunların hepsini bilir. Anneniz Tiye'ye sorun... Babanız Nimmuriya bana haberci gönderip kızımı istediğinde onu vermeyi kabul etmedim... Abimin habercisi Khamashshi'yi Nimmuriya'ya üç ay içinde başlık parasını ödemesi için gönderdim... Sonunda kızımı verdim. Kızımı götürdüğünde ve babanız Nimmuriya onu gördüğünde çok sevinmiştir ... anneniz Tiye benim dediklerimi bilir ve söylediklerim arasında bir tane bile doğru olmayan şey var mı diye anneniz Tiye'ye sorun ... bu nedenle resimleri talep ettim ... ve Nimmurya da habercime şunu demiştir: 'Abimin talep ettiği altın resimlerin hepsine bakın.' ... Abim Nimmuriya öldüğünde ... o gün ağladım (haberci haberi getirdiğinde); oturdum kaldım, o gün yemekten ve içecekten zevk almadım ve yas tuttum...

Nimmuriya'nın seçkin eşi Tiye'den olma seçkin oğlu Napkhuriya (Akhenaton) hükmüne başladığında şunu dedim: 'Nimmuriya ölmedi.' ... [Abim] önceden bana yazdığında Giliya'yı (III. Amenhotep'in ölüm haberiyle ve Tiye'den bir mektupla) geri gönderdiği zaman ... Mani'yi gönderdi, abim sadece tahta (heykeller) gönderdi ancak altın [göndermedi]... Acımı paylaşmak için Pirizzi ve Puipri'yi gönderdim (2. ve 12. sene tarihli mektubu getirdiler: bkz. Sekizinci Bölüm)... Annenizin Giliya'ya söylediği söz [ben duydum ve böylelikle] ... ve resimler [altından] talep ettim ancak bana vermediniz ... habercilerim dört sene boyunca...

Babanızdan talep ettiğim resimleri verin ve şimdi habercilerimi ikinci sefer [gönderdiğimde] [onları] hazırlayıp vermezse, kalbimi yasa boğacak... Anneniz Tiye bunların hepsini biliyor ve (bu nedenle) anneniz Tiye'ye sorun... [Abim şöyle dedi:] 'Giliya ona geri dönmeli. Aksi takdirde abimin kalbini yasa boğacağım için Giliya'yı geri göndereceğim.' [Ancak ben şöyle dedim:] 'Abim de benim habercilerimi her zaman [hızla

geri göndersin diye] abimin habercilerini ne kadar hızla geri göndermiş olsam da ... bana söz verir ve Mani'yi bana gönderir, ardından ben de dostane niyetlerle Giliya'yı abime..."[4]

Tushratta habercisiyle birlikte altının gönderilmesini istediği için haberci Mani'nin Mısır'da olduğu bu mektupta nettir. Ancak Mektup No. EA28'te Mani'nin hem Mitanni'de olduğunu hem de Tushratta'nın habercilerinin geri gönderilmesi için rehin tutulduğunu öğreniriz. Alışılagelmiş dostane formalitelerden sonra Tushratta doğrudan konuya girer: "Habercilerim Pirizzi ve Puipri'yi hükümdarlığının başında abime gönderdim ve acımı şiddetle ifade etmelerini emrettim. Ardından onları tekrar gönderdim. Önceki seferde abime şu mesajı verdim:" (bu mektup artık kayıptır) "Abimin habercisi Mani'yi, abim benim habercilerimi gönderene kadar tutacağım... Ancak abim genel olarak onların gitmesine izin vermedi ve onları düpedüz alıkoymuştur."[5]

EK C

Mos DAVASI

Mos davasının en başından başlayacak olursak, mezar yazıtları şöyledir: "Neshi köyündeki gemi kaptanı Neshi'nin Hunpet'lerinden, sarayın resmi görevlisi olan, [çocuğun] rahibi Aniy'in sorgusunun bir nüshası şöyledir:

"'Toprakların olduğu ve Ur[nero] ve Takharu adlı vatandaşların söz ettiği Neshi köyüne geldim. Kasabanın tanınmış kişileriyle [Neshi'nin] varislerini topladılar...'"[1]

Dokuzuncu Bölüm'de gördüğümüz üzere II. Ramses'in 14. senesinde (ve sayısı bilinmeyen miktarda ay) büyükannesi Urnero tarafından Neshi'nin soyundan geldiğini öne sürerek oğlunun toprağın sahibi olduğunu kabul ettirmek için yasal takibi başlatmış olan kişi Khayri'nin annesidir. Sonraki olayların mezarda anlatılan öyküsünde Khayri'ye adıyla sadece bir kere hitap edilir ve bunun dışında her yerde yasal varislik hakkını göstermek için kendisine diğer *mos* (oğul ve varis) denir: "Ardından benim (*Mos*'un) annem Nubnofret, babam Neshi'nin payını işlemeye geldi.[2] [Ancak] biri toprağın işlenmesine engel oldu. Vekil Khay'dan (sanık) şikâyetçi oldu. Kral [Usermre-Setepenre] Ramses Meiamun, yaşam verenin 14. senesinde (ve daha fazlası) Heliopolis'te [vezirin] [önüne çıkmalarına neden olmuştur]."[3]

Davanın sonraki aşamalarında *mos* sözcüğü yine kullanılır ancak bu sefer davacının babası Huy'un, toprağın asıl sahibi Neshi'nin yasal varisi olduğunu kabul ettirmek için kullanılır. Keçi çobanı Mesman geldikten sonra:

Ptah tapınağının rahibi Papa: "[Kâtip Huy'u] biliyordum, her sene bu toprağı işleyen [kişi olan] Urnero'nun çocuğudur (*mos*). 'Neshi'nin kızı Urnero'nun çocuğu (*mos*) benim' diyerek toprağı işliyordu."

Firavun'un Hazinesi'nin arıcısı [Hori]: "[Kâtip Huy'a gelecek olursak] Urnero'nun çocuğudur (*mos*) ve Urnero da Neshi'nin kızıdır."

Ahır şefi Nebnufer: "Kâtip Huy'a gelecek olursak, her sene [topraklarını işlerdi]. Her istediğini yapardı. Her sene ona tarlanın ekinlerini taşırlardı. Asker Sementawi'nin annesi (annesinin kız kardeşi) Takharu adlı vatandaşla tartışırdı ve ardından oğlu Sementawi ile de [toprağın] Huy'a verilmesi için tartıştı ve doğruladılar."

Tentpaihay adlı vatandaş: "Amon'un sabrına ve hükümdarın sabrına sığınarak diyorum ki, yalan söylüyorsam evin arka kısmına [sürgüne] gönderileyim. [Kâtip Huy'a gelecek olursak] o Urnero'nun çocuğudur [*mos*] ve Urnero da Neshi'nin kızıdır."

EK D

Pi-Ramses ve Zarw

Son zamanlarda Kantarah'ta gerçekleşen arkeolojik keşifler (bkz. 11. Bölüm), bu bölgenin Hiksos başkenti Avaris'in yerinde bulunan Mısır'dan Çıkış'ın şehri Pi-Ramses ve tahkimatlı Zarw şehri olduğuna dair önceden öngördüğüm kadar ayrıntılı bir şekilde tartışmayı gereksiz kılmıştır. Ancak beni bu çıkarıma götüren daha fazla kanıt okurun ilgisini çekebilir.

(I) Pi-Ramses Şehri

Pi-Ramses, 21. Hanedan sırasında Delta'nın kuzey kısmındaki Menzalah Gölü'nün güneyindeki Tanis'te yeni bir başkent kurulana kadar Doğu Delta yerleşimi ve 19., 20. ve 21. Hanedan'ın başlarında krallarının başkenti olmuştur. Pi-Ramses'in tam konumunun kayda değer bir tartışma ve anlaşmazlığın konusu olmasının bir nedeni de, var olan bir alana inşa edilmiş gibi durmasıdır; şehre adını vermiş olan 19. Hanedan'ın üçüncü kralı II. Ramses de 67 sene hüküm sürmüş ve Doğu Delta'nın her yerinde birçok yapı bırakmıştır.

Ramses döneminin metinlerinde *Pi-Ramses myr Amun*, Amon'un Sevgilisi Ramses'in Evi denilen yerden sık sık söz edilmiştir. Örneğin On Birinci Bölüm'de kısaca değinilmiş olan zafer şiiri *Pe-natour'un Şiiri*'nden, II. Ramses'in 5. sene-

sinin yazında ilk Asya seferine çıktığında "Zarw kalesinden geçtiğini" öğreniriz ve kalenin ötesinde bir yerde bir süre kalmış gibi görünmektedir. Ardından metin "Amon'un Sevgilisi Ramses'in [şehrinde] olan Majesteleri" bu noktadan Filistin'e doğru yürümeye başladı diyerek devam etmiştir. Bu metin Ramses'in yerleşiminin hem Zarw kalesinin ötesinde hem de Gazze'ye doğru giden "Horus'un yolu"nun başında olduğuna işaret eder.[1] Bu konumu doğrulayan ise, seferinden dönüşünde ilk söz edilen yerin "Amon'un Zaferleri Büyük Sevgilisi Ramses'in Evi" olmasıdır. Doğu Delta'daki yerleşimine ulaşmadan önce ancak Mısır'dan Filistin'e giderken Zarw kalesinden geçebilirdi.

Liverpool Üniversitesi'nden Dr. Kitchen, bu yorumu kabul etmeyen âlimlerden biridir. Bunun yerine "Amon'un Sevgilisi Ramses'in şehrinin" II. Ramses'in Suriye'nin güneyine doğru Fenike'de başka bir şehir olduğunu düşünür. Bu görüş, metindeki beş kayıp kare ve ardından gelen Mısırca "sedir" sözcüğünün varlığını temel almıştır. Metin daha sonra da kralın "kuzeye doğru devam ettiğini ve Kadeş (Suriye'de) yaylasına vardıklarını" söyleyerek devam etmiştir. "Sedir" sözcüğünün ve Kadeş'in bu beraberliği âlimleri bunun Fenike'ye gönderme olduğuna inanmaya itmiştir.

Ancak Gardiner, Fenike'de Ramses'e ait bu şehre dair başka bir kaynaktan hiçbir kanıt olmaması nedeniyle bu görüşü reddetmiştir.[2] Var olan metnin başlangıç noktası "Ramses'in şehri" ve varış noktası Kadeş olmak üzere sadece iki noktadan söz ettiğinden, herhangi bir açıklayıcı neden olmadan Zarw kalesinden Fenike'deki bir şehre geçmiş olması ilgi uyandırıcıdır.

Aslında "sedir" sözcüğünün geçmesi, Ramses'in şehrinin Fenike'de olduğunun kanıtı olarak alınamaz. Kamose Dikilitaşı'nda kral kurtuluş savaşında Hiksos başkenti

Avaris'e geldikten sonra "Avaris (Zarw) bölgesinden savaşta ele geçirdiği "Retenu'nun (Filistin) tüm iyi ürünlerinin" yanı sıra "genç sedirden gemilerden" de söz etmiştir.[3]

Başka bir durum da, metinde Zarw kalesinden *geçilmesiyle* ilgili göndermenin tam konumuyla ilgili yanlış anlaşılmaya neden olmuş olabileceğidir. Zarw'ın bilinen tüm belediye başkanlarının mevkisinden bilindiği üzere Zarw'ın bir kale ve bir şehir olmak üzere iki karakteri olduğu nettir. Bu ilişkileri, I. Seti'nin Karnak'taki rölyeflerinde de netleşmiştir. Kale, Horus Suları'nı Sazlık Denizi ile birleştiren kanalın her iki tarafında bulunmaktadır; şehir de Filistin'e doğru giden "Horus'un yolu"nun başlangıcında, kalenin arkasından doğuya doğru devam etmektedir. Böylelikle Mısır'dan gelen ve Sina'ya varmak isteyen herkesin kalenin batısından girip Pi-Ramses'in inşa edildiği doğu kısmını iki bölümü birleştiren köprüyle (*kantarah*) geçmesi ve ardından Zarw şehrinin içinden geçmesi gerekirdi.

Anastasi V adlı papirüste bulunan başka bir metin, iki ordu subayı tarafından Kraliyet Kâhyası'na gönderilmiş ve On Birinci Bölüm'de de kısaca değinilmiş olan mektuptan söz etmektedir. Bu mektupta subaylar üç dikilitaşı Pi-Ramses'e getirmek için Firavun'un yaşamakta olduğu yerdeki (belki Memfis) saraydan gönderildiklerini belirttikten sonra, Zarw'a nasıl tekneyle geldiklerinden ve "Amon'un Sevgilisi Ramses'in Evi"nde teknelerinin yükünü boşaltmak üzere olduklarından söz etmiş ve buradan da dikilitaşları yerlerine sürükleyeceklerini anlatmışlardır.[4] Bu metin, Pi-Ramses'i Zarw'ın civarında ve Mısır tarafından bakıldığında da ötesinde konumlandırma konusunda *Pe-natour'un Şiiri* ile hemfikir görünmektedir.

19. Hanedan'ın ikinci kralı I. Seti de Karnak kayıtlarında görülebileceği üzere Sina ve Güney Filistin'de Şasulara karşı

ilk senesindeki seferinden döndüğünde başrahipler ve resmi görevliler tarafından Zarw'da karşılanmıştır. Bu durum, kraliyet ailesinin 19. Hanedan'ın erken günlerinden beri bu bölgede yaşamış olduğuna işaret etmektedir. I. Seti'nin seferinden tam olarak ne zaman döneceğini bilme yolları olmadığı için, geldiği zaman onu karşılayan başrahiplerin ve resmi görevlilerin Zarw'da yaşamakta olduğu ima edilmektedir. Seti'ye gelecek olursak hem o hem de babası Zarw'ın Belediye Başkanı ve Kafile Komutanı olmuştur ve o zamandan beri bu yerde evi olduğu mantıklı bir çıkarımdır.

Bu durum, Zarw ile Pi-Ramses arasında bağlantı kuran kanıtların tabii ki de sonu değildir. 1886'da İngiliz Eski Mısır Bilimcisi Francis Griffith Kantarah'ta I. Ramses, I. Seti ve II. Ramses'in adlarını taşıyan obelisk parçası bulmuştur. Clédat daha sonraları obeliskin kayıp parçasını bulmuş ve onun Zarw'dan geldiğini fark etmiştir. Griffith bu yerde I. Ramses'e adanmış bir heykelin temelini de bulmuştur. Hem obelisk hem de heykel temelinde Doğu Delta'nın on dördüncü eyaletinin tanrısı olarak sıklıkla bahsedilen "Horus of Mesen*" (Seth) tanrısından söz edilmiştir.

Seth Mısır tarihinin erken zamanlarından beri Yukarı Mısır'ın tanrısı olarak kabul edilmesine karşın, Sina çölünün başlangıcı ve Asya'ya giden yolun yakınında sınırdaki Doğu Delta alanıyla da bağlantılıdır. Kantarah ile Nil'in eski Pelusiac kolu arasındaki kuzeydoğu bölgesi olan on dördüncü eyaletin tümüne onun ardından Sethroite denilmiştir.

Daha önce bahsedildiği üzere MÖ 22. yüzyıldaki 6. Hanedan'ın sonunda Seth, iyi tanrı Osiris'in suikastinden sorumlu olduğu mitinin gelişmesinin sonucunda gözden düş-

* Horus of Mesen, Horus'un mitolojik unvanlarından biridir. (Çev. n.)

müş, Kötülük ile ilişkilendirilmiş ve Şeytan adının kaynağı olmuştur. Ancak 11. Bölüm'de gördüğümüz üzere 400 yıl sonra güçsüz 13. Hanedan'ın kralı Nehesy, "Avaris'in Efendisi Seth" ibadetini 14. eyaletin asıl tanrısı olarak yeniden getirmiştir. Avusturyalı Eski Mısır Bilimcisi Manfred Bietak şöyle demiştir: "Nehesy (MÖ yaklaşık 1715), 'Avaris'in Efendisi, Seth'in Sevgilisi" unvanının ilk kralı olarak birçok anıtla bilinir. Seth daha sonraları Hiksos'un başlıca tanrısı olmuştur ancak Hiksos hükümdarlığının yükselişinden önce yerel hanedan tarafından Avaris'te kökleşmiştir."[5]

Nehesy'nin bir obeliski Tanis'te bulunmuştur ancak *ait olduğu yerde* olmadığından asıl yerinden buraya getirilmiş olmalıdır. Hiksos'un kökenlerini araştırmış olan Amerikalı Eski Mısır Bilimcisi John van Seters, metnine bakarak obeliskin kökenini saptamaya çalışmıştır: "Bir parçasında ... 'Rakhit'in Efendisi Seth'in sevgili en büyük kraliyet oğlu Nehesy' tarafından bir adağın izleri vardır ve başka bir parçada da 'Hershef'in (Arsaphes) sevgilisi' yazıtı vardır. 'İşlenmiş arazilere geçit' anlamına gelen Rakhit'in konumu hakkında belirsizlik vardır. Söz edilen geçit, işlenmiş arazilerin çölle buluştuğu Sile (Zarw) bölgesine gönderme olabilir."[6]

Nehesy'nin Avaris'in Efendisi Seth'i Zarw'la aynı yerde kurmuş olduğu nettir. Bunun bir onayı da 400 yıl boyunca Avaris ve Pi-Ramses'te tanrı Seth'e ibadetin devam ettiğine dair en önemli kanıt olan 400 yüzyıllık dikilitaştadır. Dikilitaş aslında 21. Hanedan'ın sonlarına doğru yeni başkent olan ve Pi-Ramses'in yeri için önerilen yerlerden biri olan Tanis'te bulunmuş olsa da *ait olduğu yerde* değildir. Fransız Eski Mısır Bilimcisi Jean Clédat, II. Ramses'in hükümdarlığı sırasında yapılmış olsa da büyükbabası I. Ramses ve babası I. Seth Zarw'ın Belediye Başkanı ve kalenin Komutanı iken Horemheb'in hükümdarlığı sırasında Zarw'da meydana gel-

miş olan 400 yıllık Seth ibadeti durumunun anmasını taşıdığından Zarw'dan buraya taşınmış olduğuna inanmaktadır: "İşte Varis Prens, Şehrin Belediye Başkanı ve Veziri, Kralın Sağ Kolunun Yelpaze Taşıyıcısı, Kafile Komutanı, Yabancı Ülkelerin Yöneticisi, Sile (Zarw) Kalesinin Yöneticisi ... muzaffer, Varis Prens'in oğlu, Şehrin Belediye Başkanı ve Veziri, Kafile Komutanı, Yabancı Ülkelerin Yöneticisi, Sile Kalesinin Yöneticisi, Kraliyet Kâtibi ve Ahır Beyi Seti geliyor..."[7]

Seth'e Zarw'da tapılmasının kutlaması, tahkimatlı şehrin Pi-Ramses ve Avaris'le aynı yere sahip olmasının bir başka göstergesidir ve Horemheb'in 19. Hanedan'ın ilk iki kralı olan bu resmi görevlilerin ikisinin de tüm unvanlarının onları sadece Zarw ile ilişkilendirmesi vezirlikleri süresince Zarw'da ikamet etmiş olmaları gerektiğini ima etmektedir. Daha sonraları Pi-Ramses olarak yeniden inşa edilen yerin de burası olması yüksek olasılıklıdır.

(II) Tahkimatlı Zarw Şehri

Zarw'dan ilk kez söz edilmesi, I. Ahmose'nin Hiksos'u yenmesi ve 18. Hanedan'ın kurulmasıyla sonuçlanan seferinde bulunur: "Hiksos'a karşı savaş tahmin edildiğinden uzun sürmüş olabilir... Avaris'in düşüşü genellikle I. Ahmose'nin hükümdarlığının erken zamanlarına konur. Ancak *Rhind Mathematical Papyrus*'un ihmal edilen ketebesi (yazılı bölümü), adı verilmemiş bir kralın 11. senesinde bir çatışmadan söz etmektedir. Papirüsteki asıl metnin tarihi, Kamose'nin (I. Ahmose'nin kardeşi ve selefi) karşı çıktığı Apofis'in 33. senesi olduğundan, bu sadece ... bir halef olabilirdi... İlk ayın (11. senenin) yirmisinde "Güneyli" Kantarah yakınlarındaki Zarw sınır kalesini işgal etmiş ve birkaç gün sonra da içeri girmiştir..."[1]

Bu anlatılanlar, Zarw ve Avaris'in aynı alanı işgal etmiş olduklarını netleştirir. Ancak bu noktada Avaris adı ortadan kalkmıştır ve Zarw'a dair bir yüzyıldan uzun süre sonra ortaya çıkan bir sonraki gönderme III. Tuthmose'nin hükümdarlığı sırasında ve Kraliçe Hatshepsut'un ölümünün ardından gelen zamanın ilk Asya seferinde olmuştur: "22. sene, Peret'te dördüncü ay, 25. gün ... Zarw, ilk muzaffer seferdir..."

Ardından Zarw Belediye Başkanı Neby'nin "tüm ülkelerin Kraliyet Habercisi, Kraliyet Eşinin Hareminin Kâhyası" da olduğunu netleştiren IV. Tuthmose dikilitaşı Sina'daki Seraber El-Khadim'de bulunmuştur ve bu durum, IV. Tuthmose'nin kraliçesi, yani III. Amenhotep'in annesi Mutimuya'nın Zarw'da bir konak veya evi olduğuna işaret etmektedir. Neby'nin unvanları hakkında yorumda bulunan Björkman şöyle yazmıştır: "... bu unvanlar grubu, Kraliçe'nin Zarw'da yerli belediye başkanı Neby tarafından denetlenen bir hareminin varlığının üstü kapalı bir işareti olarak yorumlanabilir."[2] III. Amenhotep'in hükümdarlığı sırasında Teb'deki Malkata kompleksinde bulunan kavanoz kapaklarında, şehri eşi Kraliçe Tiye'ye hediye eden başka bir "Zarw Belediye Başkanı"ndan söz edilmektedir. Adı hâlâ Yunan Batlamyos dönemi kadar geç bir zamandaki haliyle Sile'dir.

(III) Qantir/Tell el-Dab'a Karşıtı Mesele

Aralarında yaklaşık 1,5 km bulunan Tell el-Dab'a ile Qantir'deki kazılardan sorumlu Avusturyalı arkeolog Manfred Bietak, 1979'da kazının bulgularıyla ilgili bir ara rapor vermiştir.[1]

Tell el-Dab'a'nın kuzeyinde doğal bir göl havzası vardır ve arazi etütleriyle kısmen desteklenen eski arazi haritaları Nil'in eski Pelusiac kolundan gelen besleyici kanal ile gölden, daha geniş olan Bahr el-Baqar su tahliyesi sistemine akan tah-

liye kanalının kalıntılarını göstermektedir. Gölün kuzey ve doğu kısımlarında, güçsüz 13. ve 17. Hanedanlar (MÖ yaklaşık 1785-1575) da dahil olmak üzere Orta Krallık (11. ve 12. Hanedanlar, MÖ yaklaşık 1991-1785) ve sonraki İkinci Orta Dönem'in kalıntıları bulunmuştur. Bu zamanlarda Asyalılar Doğu Delta'ya gizlice girerek 18. Hanedan'ın (MÖ yaklaşık 1575) kurucusu Ahmose tarafından savaşta yenilgiye uğrayana kadar yüzyıldan biraz uzun süre boyunca burada Hiksos hükümdarlığını sürdürmüşlerdir. Bu yeni bölgedeki diğer bulguların arasında II. Ramses'in veziri Paser'e ait olan evin lentosu ve Tell el-Dab'a'nın neredeyse üç kilometre doğusunda aynı kralın adını taşıyan eski bir kuyu vardır.

Toplamda on bir katman bulunmuştur. En dipteki kalıntılar, MÖ 1750'den önce bir zamanda başlamış olan eski bir yerleşime ve en sonuncusu da MÖ 3. yüzyıla dayanan sınırlı bölgeye sahip bir erken Batlamyos yerleşimine aittir. Hiksos dönemini kapsayan katmanlar (E3-1 ve D3-2), artan işgal yoğunluğuyla karakterize edilmiştir. Sırasıyla MÖ yaklaşık 1690-1660 ve MÖ 1660-1630 yıllarından kalma iki Kenanlı tapınağın kalıntıları bulunmuştur ve MÖ 1630-1610 ila MÖ 1610-1590 arasında bu yerleşimin, Suriye ve Filistin'den farklı olarak kendisine özgü Asyalı kültürel çizgisinde gelişmeye başlamış olduğunun kanıtı vardır. Alan, Hiksos döneminden sonra büyük ölçüde terk edilmiştir ancak 18. Hanedan'ın sonlarında Horemheb'in zamanında tekrar işgal edilmiştir. "Büyük kudretli Seth"e adanmış olan ve Horemheb'in adını taşıyan türbenin lentosu dahil olmak üzere bir tapınağın kalıntıları bulunmuştur.

Bietak, seferin sonuçlarını şu sözlerle özetlemiştir: "Kısaca özetlemek gerekirse, sonraki kalıntılar dışında Suriye-Filistin Orta Bronz Çağı Kültürü IIA ve B'ye ait bir Asyalı (Kenanlı) topluluğun, kuzeydoğu Nil Deltası'nda 13. Hanedan'ın za-

manından 18. Hanedan'ın başlangıcına kadar var olan devasa bir şehir alanı olduğuna dair bir dizi katmanla artan kanıtlar bulunmaktadır. Kazılarımızın başlangıcından bu yana bu kültüre ait birçok diğer alan keşfedilmiş ve ne olduğu saptanmış olsa da Tell el-Dab'a, tüm alanlar arasında en büyük, en ilgi çekici ve hünerli stratigrafik serisine ve kazılardan çıkan bol materyaline bakılacak olursa en çok temsil edenidir."[2]

Sözlerine şöyle devam etmiştir: "E3-2 katmanının tapınakları Kenanlıdır ve şimdiye kadar kazılmış olan ana kutsal alanın boyutu, burada İkinci Orta Dönem'in başlangıcında Doğu Nil deltasında Suriye-Filistin Orta Bronz Çağı'nın en önemli şehir devletinin olduğunu göstermektedir. Böylelikle bu Asyalı topluluğun Doğu Nil deltasına kurulmaya zamanları olduktan sonra Mısır'daki Hiksos hükümdarlığından sorumlu olabileceği çıkarımında bulunmak zor değildir...

"İşgaldeki bir kesintiden sonra dört ila beş kilometre karelik (yaklaşık 250 akre) alanı kaplayan önceden planlanmış bir Ramses Dönemi şehrinin kanıtları elimize geçer."

Bu son ifadede Bietak yalnızca Tell el-Dab'a'daki kazıların sonucu hakkında yorum yapmaz, ayrıca iki konumun yakınlığı dışında hiçbir gerekçe vermeden 1,5 km kadar kuzeyde olan Qantir'in kalıntılarından söz etmiştir. Peki, seferin bulgularının çıkarımları hakkında hangi sonuçlara varmıştır? "Kültürel ve stratigrafik kanıtların tümü birlikte, M. Hamza, W. C. Hayes, L. Habachi ve John van Seters tarafından zaten düşünüldüğü üzere, alanın bir yandan Hiksos başkenti Avaris ve öte yandan Ramseslilerin deltadaki yerleşim alanı Pi-Ramses olarak saptanmasına uyumludur."[3]

Aslında Pi-Ramses'le ilgili bilinenlerin ışığında Avusturyalı seferin elde ettiği sonuçlar, Tell el-Dab'a alanının Pi-Ramses/Avaris olduğunu onaylamaktansa şu çıkarımları mümkün kılmıştır:

- Daha önce incelediğimiz 19. Hanedan metinlerine göre Pi-Ramses/Avaris Zarw'ın civarında ve ötesinde bulunmaktadır. Filistin ile Mısır arasında bulunan Zarw bir sınır kalesi, tüm yabancı toprakların en önündeki yer ve Mısır'ın sonudur. Bu açıklama, Nil'in yanında ve Doğu Delta'da olsa da "Mısır'ın sonu" denilebilecek yerden kırk sekiz kilometre içe doğru olan Tell el-Dab'a için geçerli değildir.
- Pi-Ramses büyük bir üzüm bağının merkezinde bulunmaktadır. Tell el-Dab'a'da bulunan kanıtlarda bölgenin şarap üreten bir alan olduğunu onaylayacak hatta buna işaret edecek bir durum yoktur. Yakınlardaki Qantir'de bulunmuş olan beş ostrakon dolusu şarap kavanozunun Pi-Ramses'in batısından gelmiş oldukları söylenmektedir. Ancak bu yerin neresi olduğu saptanamamıştır; başka bir yer de olabilir. Ayrıca Ahmose'nin Hiksosları defetmiş olan abisi Kamose'nin dikilitaşı, başkentleri Avaris'in şarap üreten bir alan olduğunu netleştirmiştir çünkü dikilitaşta bulunan tehditlerden biri, Avaris ele geçirildiğinde "Üzüm bağınızdan, ele geçirdiğim Asyalıların benim için basarak çıkardıkları şarabı içeceğim" denmiş olmasıdır.

  Pi-Ramses'te bağların varlığı *Papyrus Anastasi* tarafından da onaylanmıştır ve Tutankamon'un mezarının yanı sıra Malkata sarayında da bulunan Zarw kökenli şarap kavanozlarının kalıntıları da Zarw'ın şarap üreten bir alan olduğunu desteklemektedir. Buna ek olarak Memfis ve Fayyum'un yanı sıra İskenderiye'nin batısındaki alanın da şarap üreten yerler olduğunu diğer kaynaklardan biliyoruz ancak Qantir veya Tell el-Dab'a'nın şarap üretimi olan bir bölge olduğuna dair elimizde bilgi yoktur.
- Pi-Ramses'e Memfis'ten suyoluyla ulaşılabiliyordu. Bu durum, Tell el-Dab'a için de doğrudur. Ancak elimizde Firavun'un yaşadığı yerden (muhtemelen Memfis) gön-

derilen ve Zarw kalesinden geçildikten sonra "Amon'un Sevgilisi Ramses'in Evi"nde tekneden indirilmesi gereken üç dikilitaşın öyküsü var. Bietak, Zarw'a vardıktan sonra dikilitaşların Qantir/Tell el-Dab'a olarak kabul ettiği Pi-Ramses'e suyoluyla götürülmüş olduğunu öne sürmektedir.[4] Bu mantıklı değildir. Öncelikle Kraliyet Kâhyası'na gelen mektup, dikilitaşların tekne Zarw'dan geçtikten *sonra* indirildiğinden ve ardından yerlerine sürüklendiklerinden söz etmektedir; ikinci olarak da Memfis'ten Qantir/Tell el-Dab'a'ya doğru yoldalarsa neden doğudan yaklaşık kırk sekiz kilometre uzakta olan sınırdaki Zarw'a getirilip sonra geri götürülürler ki? Nil'in eski Pelusiac kolundan Memfis'ten Zarw'a doğru giden herhangi bir tekne, Qantir/Tell el-Dab'a'dan geçmek durumunda kalırdı. Nihai varış noktaları Qantir/Tell el-Dab'a idiyse nehirden ayrılıp Tell el-Dab'a'nın kuzeyindeki liman gölüyle nehri birleştiren kanalı kullanmak daha kolayken neden Zarw'a doğru yolculuğa devam eder ki?

- Pi-Ramses, suyoluyla Zarw kalesine ve Shi-hor Suları'na (Zarw'ın kuzey ve kuzeybatı bölgesi) ve papirüs sağlayan, Zarw'ın güneyindeki Ballah Gölü ve III. Amenhotep'in skarabesinde keyif gölü olarak söz edilen yer olarak tanımlanan Pa-Twfy Suları'na bağlantılıydı. Qantir/Tell el-Dab'a'nın Nil'e kanalla bağlanan bir limanı olması bakımından, Shi-hor Suları ve Pa-Twfy Suları ile suyoluyla da bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu ince bir bağlantıdır; Qantir/Tell el-Dab'a'nın suyoluyla yaklaşık 644 kilometre ötedeki Teb'le veya o zamanlar Nil'in sekiz kolu üzerindeki herhangi bir yerle bağlantılı olduğu da pekâlâ öne sürülebilir. Bu iki yerin suyoluyla bağlantılı olduğundan söz edilmesinden doğan mantıklı çıkarım, Isle of Wight'ın suyoluyla Britanya ana karasının

en yakın noktası olan Hampshire kıyısına bağlanması gibi bu iki yerin birbirlerine yakın olmasıdır.

Böylelikle Zarw kalesi, Shi-hor Suları (İncil'de Mısır'ın sınırını çizdiği açıklanmıştır) ve Pa-Twfy Suları olmak üzere bu üç yerin hepsinin suyoluyla Mısır'daki diğer yerlerle bağlantılı oldukları söylenebilir ancak Zarw bölgesinin de birer parçalarıdır.

- Seth, Pi-Ramses/Avaris'in başlıca tanrısıdır. Tell el-Dab'a'da Orta Krallık ve Horemheb zamanından kalma alanlarda Seth tapınakları bulunmuş olmasına rağmen Hiksos veya Ramses dönemlerinden kalma alanlarda ondan söz edildiğine rastlanmamıştır. Qantir'e gelecek olursak Seth bu bölgede tapılmış olan tanrılardan biri olsa da, Mısırlı arkeolog Muhammad Hamza'nın bulgularına göre başlıca tanrı kesinlikle Amon'du. Hamza 1928'te Qantir bölgesinde bir Ramses sarayından gelmiş olan büyük sayıda fayansı gün yüzüne çıkardı. Saray I. Seti tarafından inşa edilmiş ve II. Ramses tarafından genişletilmiştir. Hamza kuzeyde biraz daha ileride farklı isim ve unvanlara sahip yaklaşık 800 kalıp ile bir fayans fabrikası da bulmuştur. Atölye alanı da dâhil olmak üzere fabrikanın kalıntıları 250 metre kareden fazla alanı kapsar. Qantir'de II. Ramses'in iki heykeli bulunmuştur. Birden fazla tapınağa ev sahipliği yapıyor olabilecek tapınak bölgesi ortalama 500 metre karedir ve birtakım özel konut kapıları da bulunmuştur.

  Ancak Qantir'de, 800 farklı kalıpta bile, ne Pi-Ramses'in ne de orada ibadet edildiğini bildiğimiz başlıca tanrıların adları bulunmuştur. Hatta bazılarında tamamen farklı bir lakap bulunmuştur: "Amon'un topraklarında" ve bu konuda Hamza şöyle yorum yapmıştır: "Qantir'e gerçekten de Amon'un toprakları gözüyle bakılıyordu. III. Ramses'in hükümdarlığında Qantir'de bu tanrıya 'Uzakta olanı du-

yan kişi' şeklinde garip bir unvanla tapılıyordu."[5] Seth'in yanı sıra Amon'un da Ramses şehrindeki başlıca tanrıların arasında olduğunu söylemek doğru olurdu ancak orada, Qantir bölgesinde asla bulunmamış olan farklı bir lakabı vardı: "Amon'un Sevgilisi Ramses'in Amon'u".

Zarw'da tapılan başlıca tanrının kimliği hakkında elimizde arkeolojik kanıt yok ve Mısır Antik Çağlar Organizasyonu'nun yapılmakta olan kazısının sonuçlarını beklemek durumundayız.

- Pi-Ramses/Avaris, 14. Mısır eyaletinde bulunuyordu. Bu durum, Qantir/Tell el-Dab'a ve Zarw için de doğruydu. Zarw'ın bu eyaletin başkenti olduğu artık tüm âlimler tarafından kabul edilmektedir. Yine tüm İmparatorluğun başkenti Pi-Ramses ise, nasıl olur da kendi eyaletinde Zarw'dan daha az önemsiz olurdu?
- Pi-Ramses/Avaris'le ilgili asıl noktalardan biri, ikisinin de askeri tahkimatlı alanlar olmasıdır. Her ikisinde de Orta Krallık'ın kralları tarafından inşa edilmiş, Hiksos tarafından yeniden inşa edilmiş ve daha sonraları 18. Hanedan'ın kralları tarafından yeniden güçlendirilmiş olmak üzere en az üç kere yeniden yapılmış bir kale vardır. Manetho'nun yazılarından, Hiksos'u bozguna uğratmış olan I. Ahmose'nin abisi Kamose'nin dikilitaşından ve seferde kralın deniz subaylarından biri olan Ahmose'nin otobiyografisinden Avaris'in genel olarak tahkimatlı bir alan olduğunu bilmemize rağmen, Tell el-Dab'a'daki kazıların Hiksos bölümünde hiçbir tahkimat kalıntısı bulunmamıştır. Aynı şekilde Qantir'de Ramses tahkimatlarının gerçek bir kalıntısı da elimize geçmemiştir.

Pi-Ramses/Avaris'e "Aslanın Meskeni" de denilirdi. Ne Qantir'den ne de Tell el-Dab'a'dan hiçbir yazılı kanıt elde edemediğimiz için bu konu hakkında elimizde hiç-

bir gösterge yoktur ancak Zarw'ın yazılışından bildiğimiz üzere adının bir parçasını oturan bir aslan oluşturmaktadır. Buna ek olarak, Osiris'in oğlu Edfu'nun Horus'u ile kardeşi Osiris'i öldürüp onun tahtını alan Seth arasındaki çatışmanın Ramses döneminde yazılı şekilde ortaya çıkan mitolojik öyküsüne göre Horus'un aslan biçiminde belirişi Zarw'da meydana gelmiştir.

Bietak'ın Avaris olarak kabul ettiği Tell el-Dab'a ve Ramses'in meskenini temsil ettiğine inandığı, iki kilometre kadar ötede olan Qantir komşu bölgelerinin aynı alanın parçaları olduğunun öne sürülmesi varsayımını destekleyecek arkeolojik kanıtımız, eski bağlantı yolu, her iki konumu da içine alan duvarlar veya Akhenaton'un önceden planladığı başkenti Amarna'da olduğu gibi bir sınır dikilitaşı yoktur. Bu konuda körü körüne Bietak'a inanmamız beklenir. İki konumu ayıran alan, eski bir alanı oluşturduklarına dair hiçbir şeyi ortaya koymamıştır. Buna ek olarak, Ramseslilerin Avaris bölgesinde meskenlerini inşa etmiş ve Qantir bölgesinin daha önce kullanılmamış olduğunu biliyoruz.

Ayrıca Ahmose tarafından yapılan Avaris kuşatmasının birçok ay sürdüğünü biliyoruz. Bunun nedeni, saldırıya yürüyerek gidebilmek yerine suyoluyla yaklaşmak zorunda kalmasıydı. Zarw'a baktığımızda Shi-hor Suları kuzey ve batı girişlerini kapatıyordu, Pa-Twfy Suları da güney girişini koruyordu ve korumalı bir köprüyle geçilen bir kanal da iki nehri bağlıyor, batı tarafını tamamen kapatıyordu. Doğuda Sina çölü bulunuyordu. Bu nedenle Ahmose'nin kuşatması çok uzun sürmüştür. Ancak Qantir ve Tell el-Dab'a açısından her iki konuma da hemen hemen her yönden kara yoluyla kolaylıkla erişilebilirdi ve bunun yanı sıra, her iki konumda da bir saldırıya direnebilecek yoğun tahkimat yoktu.

Buna ek olarak Tell el-Dab'a kazıları, Hiksos hükümdarlığının sonundan Horemheb'in zamanına kadar bölgede hiçbir yerleşimi ortaya çıkarmadı. Pi-Ramses, Eski Ahit'te III. Amenhotep'in hükümdarlığında Mısır'a gelip Pi-Ramses bölgesine yerleşen İsrailliler tarafından yeniden inşa edilmiş şehir olan Ramses olarak görülecekse, Tell el-Dab'a'da varlıklarının izinin olmaması da buranın Pi-Ramses alanı olamayacağının bir göstergesidir. Her durumda, I. Ramses'in ikinci senesinde İsraillilerin Sina'ya gitmek için Mısır'ı çoktan terk etmiş olduklarına inandığım için Ramses şehre bu tarihten önce başlamış olmalıdır diye düşünüyorum.

(IV) Tiye'nin Şehri İçin Teb'deki Bölge

Tiye'nin şehri Zarw-kha için Doğu Delta'dan uzakta bir sahayı destekleyen âlim, skarabede söz edilen keyif gölünün aslında III. Amenhotep'in Batı Teb'deki Malkata kraliyet meskeninin güneydoğusuna kazılmış, Nil'e bağlı bir saray limanı görevi gören ve günümüzde Birket Hapu olarak bilinen göl olduğunu öne süren Alman Eski Mısır Bilimcisi Georg Steindorff'tur. Steindorff, Malkata kompleksinin keyif gölü skarabesindeki geminin adını tekrarlayan "Neb-Maat-Re *Aten Gleams*'in Evi" olarak bilinmesinden dolayı bu fikre varmıştır. Ancak çeşitli nedenlerle âlimler bu kuramdan memnun kalmamıştır:

1 Malkata adını taşıyan birçok yazıttan hiçbirinde Zarw-kha'dan söz edilmemektedir veya Malkata ile Kraliçe Tiye ilişkilendirilmemiştir.
2 Birket Hapu'nun boyutları, keyif gölünün boyutunun yaklaşık dört katı olmak üzere 2.514 metreye 987 metredir ve ilk inşasından sonra Birket Hapu'nun genişletildiğinin hiçbir kanıtı yoktur.

3 Malkata kalıntıları, kralın erken yıllarından beri orada olduğunu kanıtlasa da (8. sene bulunmuştur) Malkata kompleksinin gölün inşaatına eşlik etmiş olabilecek binalarının çoğunluğu, Amenhotep'in otuzuncu senesinin başından önce inşa edilmiş gibi durmamaktadır, bu durum da skarabedeki 11. sene tarihiyle çelişmektedir.

4 Skarabe gölü yaklaşık 602.011 metre karelik alanı kaplıyor olduğuna göre Nil'in sularıyla zaten var olan bir çöküntünün kısa bir kanal kazılarak doldurulmadığı sürece on beş günde bitirilmesi olanaksızdır; Birket Hapu'daki çok daha büyük olan yapay gölün oluşturulması çok daha fazla zaman alırdı.

(V) Tiye'nin Şehri İçin Orta Mısır'daki Bölge

Daha yakın zamanda Zarw-kha'ya benzeyen bir adın (Darwha) Yirminci Hanedan'dan iki papirüste bulunmuş olması, Yoyotte'nin Tiye'nin şehrini bu Ramsesli metinlerde söz edilen yerle (Orta Mısır'daki Akhmim şehrinin yakınları) tanımlama olasılığını öne sürmeye[1] itmiştir. Kraliçe Tiye'nin ebeveynleri Yuya ve Tuya'nın sahip olduğu bazı unvanlar Akhmim'de belirli konumlarda olduklarını gösterdiğinden, birçok âlim tarafından memleketlerinin burası olduğu düşünülmüştür. Öte yandan, Tuya'nın Akhmim'li olması mümkün olsa da Yuya'nın Mısırlı olmayan bir kökenden olduğundan kuşku duyuluyordu (ve ben de aslında onun İsrailli Peygamber Yusuf olduğunu öne sürdüm).

Ancak Yoyotte'nin öne sürdüğü üzere Tiye Akhmim'de doğmuş olsa bile bu durum bu şehri, skarabe metninde belirtildiği üzere onun sahip olduğu şehir yapmaz. Ayrıca Yoyotte Tiye'nin şehrini Akhmim'in *yakınında* konumlandırır; bu durumda da Yoyotte'nin savını temel alırsak "onun şehri"

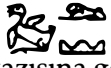
doğru şehir bile olamazdı, daha sonra ele geçirdiği başka bir şehir olabilir ve skarabe metnindeki gönderme Akhmim'le ilgili olamaz. Akhmim'e hiçbir metinde Zarw-kha da denilmemiştir. Son olarak da Yoyotte tarafından öne sürülen konum bir Yirminci Hanedan metninden geldiği için söz konusu şehir, iki yüzyıl önce 18. Hanedan'ın zamanında var olmayan yeni bir yer olabilir.

Yoyotte, sınır şehri Zarw'ın tanımlanmasına aslında dilbilimsel nedenlerle itiraz ettiği için Tiye'nin şehrine bu alternatif konumlandırmayı öne sürmüştür, bunun için nedeni de Zarw-kha'nın skarabede, diğer metinlerde bulduğumuzdan farklı hiyeroglif işaretlerle yazılmış olmasıdır:

Skarabe *Diğer Metinler*

Harf yerine şehir belirteçleri olarak kabul edilen son iki işareti çıkarırsak elimizde beş harf kalır. İsmin parçası olmak yerine ismin bir şehre ait olduğunu belirten sondaki "kha" harfini de çıkardığımızda skarabenin üstünde dört işaret kalır: İsviçreli Eski Mısır Bilimcisi Henri Naville, Zarw'daki ilk işaretin İbranicede *sadhê* ve Arapçada *çade* sözcüğüyle tanımlandığını ve diğer metinlerde görülen hiyeroglifin ilk harfine karşılık geldiğini gösterebilmiştir.[2] (Yunancada veya Batı dillerinde eşleşen bir harf olmaması, Zarw'ın yanı sıra Thel, Sile ve Djarw gibi farklı okumaların neden meydana geldiğini açıklar.) Özel bir tartışmada Yoyotte, Naville'nin skarabenin ilk işaretini hakkındaki yorumuna katıldığını belirtmiştir. Ayrıca "w" veya "u" olarak yorumlanabilecek son hiyeroglif ile ilgili de bir itirazı yoktur. Onu bir yerine iki farklı şehirle karşı karşıya olduğumuza inandıran şey bu simgelerin arasındaki sembollerdi.

Skarabede İbranicede ve Arapçada *'ayin* ve "r" olan varken diğer metinlerde sadece oturan aslan vardır. Ancak aralarındaki fark gerçekten çok görünüştedir. Naville Eski Mısırcada "r" harfiyle gösterilen oturan aslanın *'ayin* ve "r" olmak üzere iki ünsüz harfi ifade etmenin alternatif bir yöntemi olarak bazen kullanıldığını da gösterebilmiştir: "Aslan *'r* olarak okunur; buna dair hatırı sayılır sayıda örneğimiz var." Bazen bir şekilde, bazen de başka şekilde yazılan çeşitli sözcüklere atıfta bulunarak sözlerine devam etmiştir: "Böylelikle adında (Zarw) Mısırcanın İbranicede standart çevriyazısına göre şunları buluruz: ע, = ç'" ve ר, = r."[3]

Bu da Ça'rw diye okunur. Buna ek olarak, Naville Mısırcadaki *"ayin"* sözcüğünün her zaman bir ünsüz olarak kullanıldığını ve dolayısıyla ismin temel bir parçası olarak görülemeyeceğini belirtmiştir.[4] Böylelikle Zarw ismi skarabede bir şekilde ve diğer metinlerde oturan aslanla yazıldı diye iki farklı şehirle karşı karşıya olduğumuzu öne sürecek dilbilimsel gerekçe yoktur.

EK E

55 Numaralı Mezardaki Ceset

55 Numaralı Mezar'daki cesedin kimliği hakkındaki oldukça karmaşık olan kanıtlar, Akhenaton ve Smenkare'nin ortak hükümlerinin son günlerinin, Mısır içişlerinde kargaşanın olduğu bir zamana denk geldiğini öne sürmektedir.

Mezarın İçindekiler

Mezarın içinde Akhenaton tarafından annesi Kraliçe Tiye'nin gömülmesine adanmış olduğunu belirten yazıtları olan büyük, altın işlemeli tahta bir türbenin kalıntıları bulunmaktadır. Ayrıca Tiye ile kocası III. Amenhotep'in adları çeşitli küçük nesnelerin üzerinde görülmüştür. Odanın başka bir tarafında da Akhenaton'un unvan ve kabartma kutucuklarını içeren yazıtları olan bir tabut vardır. Tabutun içinde bir mumya ve yakınında da dört tane kubbe kavanozu vardır. Ölüyü ahirette korumak için kullanılan dört adet sihirli tuğla, Akhenaton'un ismi yazılmış halde *ait oldukları yerde* bulunmuştur.

Weigall'a göre[1] mezarın girişi en az iki kapının kalıntılarını taşımaktadır. Kaba kireçtaşı bloklardan yapılmış ve dışarıdan çimentolanmış orijinal duvarın bir parçası vardır ve bunun kalıntılarının üstünde de daha gevşek bir şekilde inşa edilmiş

ikinci bir duvar bulunmaktadır. İkinci duvar kısmen yıkılmış ve yeniden inşa edilmemiştir. Çimento parçalarının üstünde dokuz mahkûmun üzerinde bir çakal şeklinde mezarlık mührünün izleri ve üzerlerine "Neb-kheprw-re" (Tutankamon) ismi yazılı küçük, kil mühürlerin parçaları da çöpte dağılmış şekilde bulunmuştur. Dört kubbe kavanozundan birini içeren birkaç nesne dışında mezardan kurtarılmış olan tüm eski eserler artık Kahire Müzesi'ndedir ve bu kubbe kavanozu da kazının Amerikan sponsoru Davis'e verilmiştir; artık New York'taki Metropolitan Sanat Müzesi'ndedir.

MUMYA

Diğer cenaze nesnelerinin yanı sıra türbede Kraliçe Tiye'nin adının da bulunması nedeniyle Davis, mezarın ve içindeki mumyanın Tiye'ye ait olduğu sonucuna varmıştır. Tabut aslen bir tabut sehpasına yatırılmıştır ancak rutubetten dolayı tahta çürüdüğünden tabut çökmüş ve mumya kapağın altından kısmen dışarı çıkmıştır. Dolayısıyla mumyanın eti de çürümüş ve vücuda dair tek kalıntı olarak iskeleti bulunmuştur.

Davis mezarı açtığında iskeleti incelemek üzere iki tıpçı (El-Uksur'dan Dr. Pollock ve "önde gelen bir Amerikalı kadın doğum uzmanı") çağırmıştır. Doktorlar, mumyanın bir kadına ait olduğunda hemfikir olup Davis'in kalıntıların Kraliçe Tiye'ye ait olduğu görüşünü desteklemiştir. Daha sonraları o zamanlar Kahire Tıp Fakültesi'nde Anatomi Profesörü olan Grafton Elliot Smith kalıntıları incelediğinde, iskeletin bir erkeğe ait olduğunu ve mumyanın kimliği hakkındaki diğer görüşlerden etkilenerek "bunların gerçekten Khouniatonou'nun (Akhenaton) kalıntıları"[2] olduğundan ciddi bir şüphe duyulduğunu düşünmediğini beyan ettiğinde Davis hayal kırıklığına uğramış ve çok üzülmüştür.

Smith de kalıntıların, ölümü zamanında 25 veya 26 yaşlarında olan bir adama ait olduğu sonucuna varmıştır. Akhenaton'un en az 17 sene hüküm sürdüğü, ya tahta çıkarken ya da hemen öncesinde evlenmiş olduğu, ilk kızı Merytaten'in ya ilk senesinin sonlarına doğru ya da ikinci senesinde doğduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Eski Mısır Bilimcileri, varsayılan ölümü zamanında 30 yaşından küçük olmayacağına (bizim çıkarımlarımıza göre 33) inanmıştır. Yine de bu bile Smith'in fikrini değiştirmemiştir: "Elimizde bunların Khouniatonou'nun kalıntıları olduğuna işaret eden bu kadar net arkeolojik kanıtlar varken tarihçiler, kâfir kralın 27 veya hatta 30 yaşında olduğunu gösteren çürütülemez doğrular üretebilirse, bu gerekçenin kabul edilmesine karşı gelen anatomik kanıtlar, tamamen engelleyici görülemeyecek kadar hafiftir."[3] Bu görüş uzun bir süre takip edilmiş ve özellikle Weigall ve Aldred olmak üzere bazı Eski Mısır Bilimcileri tarafından desteklenmiştir.

Raporunda Smith de 55 Numaralı Mezar'daki iskelet kalıntılarının, Akhenaton'un iki atasıyla bazı benzer özelliklere sahip olduğuna işaret etmiştir. "Alın dahil olmak üzere suratın üst kısmının şeklinin, Akhenaton'un anne tarafından büyükbabası Yuya ile aynı olduğunu" ve "burun sırtından geçip kafatasındaki alveoler noktaya giden merak uyandırıcı ve sıra dışı kemikli çıkıntının da III. Amenhotep'in (Akhenaton'un babası) kafatasında ve azı dişlerinde de bir gariplik olarak görüldüğünü" belirtmiştir. Buna ek olarak şöyle demiştir: "Yüzün ve özellikle çenenin genel şekli, Akhenaton'un heykellerinde sergilenenle tamamen aynıdır. Bu fiziksel özellikler mumyanın, kraliyet ailesinin damarlarında hem Yuya hem de III. Amenhotep'in kanını taşıyan erkek bir üyesine ait olduğunu oldukça kesin bir şekilde kanıtlamaktadır."[4]

Aradan 10'dan fazla sene geçti. 55 Numaralı Mezar'daki kalıntıların Akhenaton'a ait olduğuna hâlâ emin olan Smith, Eski Mısır Bilimcilerinin mumyanın yaşına dair anatomik kanıt ile 17. senesinde güçten düştüğünde Akhenaton'un en az 30 yaşında olması talepleri arasındaki zıtlıkla ilgili itirazlarını aşmaya çalışmıştır. Şöyle yazmıştır: "Bu zor sorunu ele alırken doğal olarak epifizin (uzun kemiklerin şaftlarının büyüyen uçları) birleşmesinde gecikmeye neden olabilecek patolojik durumları gözden geçirmeye döndüm. Bunlardan en mümkün olanı, 1900'de Fröhlich tarafından tanımlanmış olan, artık distrofi adipozogenital adı verilen sendromdur. Normal bir kişide 22 veya 23 yaşını gösteren kemiklerin bu sendroma sahip olan hastalarda 36 yaşını gösterdiği vakalar kaydedilmiştir; bu da anatomik kanıtları tarihi verilerle uyuma sokma olasılığını öne sürmüştür. Hayattayken Akhenaton'un bu çözümü destekleyen ve çok sayıda çağdaş portreyle bildiğimiz oldukça garip anatomik özellikleri vardır. 40 sene önce arkeologlar bu Firavun'un resimlerinden şaşkına dönmüştür ve onun erkek kılığına girmiş bir kadın olduğu öne sürülmüştür. Ancak şimdiki bilgilerimizin ışığında Fröhlich Sendromu belirgindir ve bu da, epifizin birleşmesindeki gecikmenin gerçek nedeninin bu olduğuna dair değerli bir destek sunmaktadır. Bunun yanı sıra, hem beyni içine alan kısmı hem de surat olmak üzere kafatası, bazı önemli gariplikleri açığa vurmaktadır. Sıklıkla Fröhlich Sendromu'na bağlanan küçük bir hidrosefali (beynin üstünde su) ve alt çene kemiğinde hipofiz beziyle etkileşimden meydana gelmiş olabilecek aşırı bir büyüme de vardır."[5]

Bundan üç bin sene sonra anatomistlerin, Picasso'nun tabloları için poz vermiş olan bazı modellerin mustarip oldukları anormallikleri nasıl tanımlayacakları merak uyandırıyor. Smith, Amarna devriminin iki farklı tür sanat ürettiği

gerçeğinden dolayı yanılmış olabilir. Birincisi, Louvre'daki Akhenaton ve Nefertiti'nin kireçtaşı çifti gibi orijinaline olabildiğince yakın resimler temsil eden natüralist bir sanatken, ikincisi de en iyi örneği Akhenaton'un Karnak'ta bulunmuş olan Osiris tarzı devasa heykeli olmak üzere modellerine abartılı şekiller veren romantik bir ekoldü. Neredeyse karikatüre benzeyen bu temsilin, özellikle de Smith'in hasarlı da olsa laboratuvarında istediği zaman inceleyebileceği iskelete sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda orijinalin yapısını temsil ettiğini kabul etmek adil değildir. Şüphesiz ki bu kemiklerin Akhenaton'a ait olduğuna dair eksiksiz önyargısı da düşüncesinde hata yapmasına katkıda bulunmuştur.

Kısa süre sonra Kahire Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden Anatomi Profesörü D. E. Derry tarafından kalıntıların başka bir incelemesi daha yapılmıştır. İncelemesinde kafatasını da onarırken Derry, Smith'in yargılarını reddetmiştir: "Kemiklerin yaşının tam bir incelemesi o zaman yapılmıştır. İlk önce kafatasının yapısının, ona sahip olan kişinin hidrosefaliden mustarip olduğu ifadesini desteklemediği görülmüştür. Kafatasının kesinlikle sıra dışı bir şekli vardır ancak bu tip Eski İmparatorluk'ta, özellikle de kraliyet ailelerinin üyelerinde olağan dışı değildi... Daha sonra gösterileceği üzere Kral Tutankamon'un kafasında görülmektedir. Kafatasının yukarıdan aşağıya doğru yassılaştığı ve buna bağlı olarak genişlediği bu şekil, antropologlarca platisefalik (yassı kafalı) olarak bilinen bir türe aittir. Aslında hidrosefalinin oluşturduğu şeklin tam da zıttıdır."[6] Derry'nin son yargısı, kalıntıların, öldüğünde yirmi üç yaşından büyük olmayan veya en fazla yirmi dört yaşında olan bir adama ait olduğudur.

Derry ayrıca şu noktaya değinmiştir: "Tutankamon'un mumyasının açılması sırasında yazar, kralın kafasının Akhenaton'a atfedilen iskeletin kafasına benzediğini fark

etmiştir. Kafa o şartlar altında mümkün olduğunca ölçüldüğünde iki kafatasının çaplarının yakın olduğu görülmüştür. Bu durum, Akhenaton'a atfedilen kafatasının şeklinin sıra dışı olduğu ve eninin yazar tarafından Mısır'da ölçülmüş olan tüm kafataslarını geçtiği hatırlandığında daha da dikkat çekicidir. Akhenaton'un kızıyla evlenmiş olan adam ile kayınpederi arasındaki bu benzerlik, yalnızca bir kan bağına işaret edebilirdi ve böylelikle, Tutankamon'un Akhenaton'un muhtemelen başka bir eşinden oğlu olduğu sonucuna varılmıştır."[7]

Ölüm zamanında iskeletin yaşı, Tutankamon'un mezarının zaten bulunmuş olması ve Derry'nin ilk öğrencilerinden biri olan Reginald Engelbach'ın 55 Numaralı Mezar'da bulunmuş olan tabutun Smenkare'ye ait olduğunu iddia etmeye çalışması, Derry'yi bu görüşü kabul etmeye ve şu çıkarımda bulunmaya yönlendirmiştir: "İki kafatasının dikkat çekici benzerliğinin ortak bir kökene işaret ettiğini ve büyük olasılıkla Smenkare ile Tutanmakon'un kardeş olduğunu kabul etmek zorundayız. Kız kardeşlerle evli olan bu iki adamın kafalarındaki benzerliğin, hidrosefali kuramını daha da çürüttüğünü belirtmek çok da gerekli değildir ve onların kardeş oldukları veya en azından yakın akraba oldukları önerisini kabul etmediğimiz sürece durum özellikle bu şekildedir."[8]

Yine de bu yargı Aldred tarafından kabul edilmemiştir: "Bu noktada Derry'nin raporuna iki gözlem üzerinden yorum yapabiliriz. Öncelikle hidrosefaliyi kafatasının yalnızca balon gibi şişmesi olarak tanımlanması için bazı özellikler gerekmektedir. İkinci olarak da, kraliyet ailesinin Tutankamon ve tabuttan bulunan kişi gibi neredeyse kesinlikle ortak birçok atası olan iki çağdaş erkek üyesinin benzer kafatası ölçülerine sahip olması tamamen beklenmez olamaz. Ancak bu iki kafanın yandan görünüşleri üst üste konulursa ve aynı düzle-

me yöneltilirse ne kadar keskin bir şekilde farklı da oldukları görülecektir. Sivri çeneli yandan görünüşü, aşırı büyümüş alt çene kemiği ve belirgin göz çevresi (göz çukurunun üstü) çıkıntısı ile bu kafatası, mumya kafasının bozulmuş halidir.

"Yine de soruna başka bir açıdan yaklaşalım. IV. Amenhotep (Akhenaton) hükümdarlığının erken senelerinde, muhtemelen 2. senesinde Kahire Müzesi'ndeki dikkat çekici devasa heykellerin (J. E. Nos. 49528-9 ve 55938) geldiği Karnak'taki Aton tapınağını inşa etmiştir. Bunların, Pendlebury'nin uygun bir şekilde "harika bir patolojik çalışma" olarak tanımladığı sonuncusu, genç kralı hiçbir cinsel organı olmaksızın tamamen çıplak olarak gösterir...

"Geçmişte Akhenaton'un onun olduğuna inanılan kemiklerden [tabii ki Aldred tarafından] ve Karnak ve el-Amarna'daki abartılı temsillerden patolojisinin daha kesin tanımlanmasının önünde bulunan zorluklardan biri, bir endokrinopat [diğer organlara veya vücut bölümlerine belirli etkileri olan kan hormonlarına salgılanan endokrin bezi rahatsızlığından mustarip olan kişi] ve ayrıca en az altı kız babası olmasıydı. Ancak bu durum, gözü kara bir şekilde karşılamamız gereken bir zıtlıktır ve Akhenaton'un kronik bir endokrin rahatsızlığından mustarip olduğu bir gün kesin olarak kanıtlanırsa, Nefertiti'nin çocuklarının babası olarak başka bir adayın aranması gerekir. Akhenaton'un ev hayatını gösterişli bir şekilde ilan etmesinin tam öneminin de düzgün bir şekilde değerlendirilmesi gerekecek. Ancak bu tür tüm kurgular, kemiklerin daha titiz bir incelemesi yapılana kadar bırakılmalıdır."[9]

Aldred, Derry'nin yargılarına meydan okumak için "Akhenaton'un bu ve diğer heykellerde temsil edilmiş olan patolojisi sorununun tümünü, Glasgow Üniversitesi'nde Patoloji alanında Kıdemli Eğitmen ve Glasgow'daki Batı

Hastanesi'nde Fahri Danışman Patolog olan Dr. A. T. Sandison'a atfetmiştir" ve "uzman yorumlarından ötürü kendisine son derece minnettardır". Sandison'a şunlar sorulmuştur:

a) Özellikle Karnak Heykeli olmak üzere anıtların Akhenaton'un anormal olduğunu gösterip göstermediği ve öyleyse hastalığının olası doğasının ne olduğu.
b) G. Elliot Smith ve Derry tarafından incelenen ve tanımlanan iskelet kalıntılarının kişinin anormal olma olasılığını gösterip göstermediği ve öyleyse hastalığının olası doğasının ne olduğu.
c) (a) ve (b) sorularının yanıtlarının uzlaşıp uzlaşamayacağı.

Sandison, Aldred'i hayal kırıklığına uğratmamıştır: "Anıtlardaki kanıtlar, Akhenaton'un hipogonadizm [eşey bezlerinden birinin eksikliği] ve şişmanlık, bunun beraberinde kafatası ve surat değişiklikleriyle gösterilen hiperpituitarizmin [beyinde hipofiz bezinin aşırı çalışıp dev hastalığına neden olması] erken döneminin kanıtlarıyla karakterize olan bir endokrin anormalliğinden muzdarip olduğunu kuvvetle ileri sürmektedir. Vadideki 55 Numaralı Mezar'da bulunmuş olan iskelet kalıntıları, istenildiği kadar tanımlanmamış veya gösterilmemiştir. Buna rağmen pelvik anormallik ile surat ve kafatası yapısı, hipogonadizm ve pituiter kraniyal displazi [anormal büyüme veya gelişme] tanılarını desteklemektedir. Anıtların ve kalıntıların incelenmesinden çıkarılan ve tam haliyle yayımlanmayı bekleyen bu iki grup olgunun uzlaşmakta oldukları görünmektedir. Bu durum, Vadideki 55 Numaralı Mezar'ın Akhenaton'a atfedilen kalıntılarının aslında bu Firavun'a ait olduğuna dair uzun zamandır inanılan görüşü hatırı sayılır şekilde desteklemektedir. Ancak düşünülmesi gereken bir sonuç, Akhenaton'un öldüğünde ve öncesindeki birçok senede üreme yetisinin olmadığının adeta kesin ol-

masıdır. Yine de hiperpituitarizminin daha erken bir döneminde, örneğin ergenlikten hemen sonra, iktidar ve fertilite durumunun ağır şekilde bozulmamış olması da akla hayale sığmaz bir durum değildir."

Fairman, *Journal of Egyptian Archaeology*'nin aynı sayısında çıkan bir makalesiyle tepkisini belirtmiştir: "Tabutta bulunan iskelete dair önyargı ve çelişen ifadeler düşünüldüğünde, hiçbir tıbbi yetkinliği olmayan benim gibi birinin anatomik konularda iddialarda bulunması deliliğin zirvesi olurdu. Bu durumda yalnızca vücudun yayımlanmış tanımları, ölçümleri ve fotoğraflarından ibaret olan kanıtlara dayanarak iddialarda bulunmak bir tıp adamı için bile boşunadır ve vücudun, antropometrik ve radyografik teknikler kullanılarak yeni ve ayrıntılı bir anatomik ve patolojik incelemesinin yapılması en acil gereksinimdir."[10]

1963'te Liverpool Üniversitesi, merhum Derby Anatomi Profesörü R. G. Harrison'ın denetiminde başlatılan en son inceleme, Derry'nin, kalıntıların Smenkare'ye ait olduğu yargısını onaylamıştır. Ayrıca iskeletin, 20. senesinde ölmüş olan, 1,70 cm uzunluğunda bir adama ait olduğuna da karar vermiştir.[11] Harrison buna ek olarak Derry'nin, surat görünümünde Tutankamon ile benzerlik olduğu yargısını da onaylamıştır.[12]

Harrison'ın yeniden incelemesi, kalıntıların Akhenaton'a ait olamayacağını kanıtlayarak Aldred'i hayal kırıklığına uğratmakla kalmamıştır; Harrison şu sonuca da varmıştır: "Bu kalıntıların kafatasında hidrosefali kanıtı olmadığının neredeyse kesindir... Pituiter tümörün varlığı da dışarıda tutulabilir... Vücut fiziği ve oranları da normal sınırlar dahilindedir ve var olan endokrinopatilerde bulunanlara benzemez."

Aldred'in yukarıda belirtilen "iki kafanın [iskeletin ve Tutankamon'un] yandan görünüşleri üst üste konulursa ... ne

kadar keskin bir şekilde farklı da oldukları görülecektir" ifadesi hakkında Harrison şöyle demiştir: "İki kafatasının tepe noktalarının fotoğrafları karşılaştırıldığında, ikisi de brakisefalik olduğundan şekillerinde bir benzerlik vardır. Hem kafatası ölçümleri benzer, hem de alt çene kemiklerinin açıları arasındaki genişlikte de yakın bir benzeşme bulunur."[13]

Aldred ve Sandison'ın Akhenaton'un anatomik fiziğine resimlerinden teşhis koyma girişimleri hakkında Harrison şöyle demiştir: "Bilimsel ancak tamamen kuramsal bir tezde Amarna'nın garip sanatsal Akhenaton temsilinde, bir Fröhlich Sendromu (distrofi adipozogenital) vakası görme girişimiyle geniş kapsamlı çıkarımlarda bulunurlar. Yalnızca zaten yayımlanmış görüşler, kuramlar ve tarihler ile Akhenaton'un anıtlarının incelenmesini temel alarak geniş kapsamlı çıkarımlarda bulunurlar. Bu anıtlar, uzatılmış bir yüz, göze çarpan sivri bir çene, büyük dolgun dudaklar, kaba bir burun, geniş bir leğen kemiği, belirgin bir karın, kalça, uyluklar ve göğüslere sahip bir kral resmetmektedir. Uyluklar geniştir ancak alt bacaklar ve kollar incedir ve eller ile parmaklar aşırı büyük değildir.

"Aldred ve Sandison gövde, kol ve bacaklardaki bu değişiklikleri hipofiz bezinde bir hastalıktan doğan feminizasyon olarak kabul eder. Hipofiz bezinin hiperfonksiyonundan hipofonksiyona doğru giden bir geçiş dönemini varsayarlar; hiperfonksiyonel safhada akromegaloid değişiklikler kafatasında (55 Numaralı Mezar'da bulunan) ve surattaki yumuşak dokularda görülür. Ancak ellerde ve ayaklarda büyüme veya dev hastalığı görülmediği için Akhenaton'un gerçek bir akromegalik (dev hastalığından mustarip biri) olduğunu ima etmezler. Ayrıca Akhenaton'un anıtlarının gövde, kol ve bacaklarındaki değişikliklerin, distrofi adipozogenitalde görülenlerle tutarlı olduğunu düşünürler. Kalıntıların (55 Numaralı

Mezar'da bulunan) yayımlanmış kanıtlarından, bulguların pituiter kraniyal displaziye dair bir ön tanıyı korumaya katkıda bulunduğu ve Akhenaton'un anıtlarından çıkardıkları kanıtlarla uzlaşır olduğu sonucuna varmıştır."[14]

Harrison, anıtların ilginç bir fizik sergilediğinde ve bundan bazı yorumların çıkabileceğinde Aldred ve Sandison'la hemfikir olsa da şöyle belirtmiştir: "Anıtlarının doğru bir benzerlik gösterip göstermediklerini belirlemek önemlidir. Durum böyleyse yalnızca sınırlı ve nitelikli klinik yorumlar kabul edilebilir."[15]

Arkeolojik kanıtlar da Akhenaton'un temsiliyle ilgili Aldred'in varsayımlarını desteklemez. Argümanı, Akhenaton'un hükümdarlığının erken yıllarında hâlâ Teb'deyken yapılıp yeni Tanrı'sı için Karnak'ta inşa ettiği tapınağın girişine konulmak üzere yapılan Osiris tarzı dört heykelinden birine odaklanmıştır. Bu heykellerin üçünde kral bir etek giyiyor olsa da, alt tarafı daha büyük olan dördüncüde etek yoktur. Aldred kralın burada çıplak ve cinsel organları olmadan gerçek fiziksel durumuna işaret ederek gösterildiğini iddia etmektedir. Ancak London University College'dan Julia Samson, Aldred'in açıklamasıyla çelişen kanıtlar bulmuştur: "Eteği oymak için kullanılan asıl yöntem, kralın Karnak'taki çıplak heykeline eteğin nasıl eklenebileceğine dair uzun süredir var olan anlaşmazlığı çözer. Kemer, çıkıntı bırakmak için karın yüzeyi geriye doğru kesilerek yapılır ve ardından eteğin kumaş kıvrımları da kemer tokasına doğru kıvrılarak basenlerin üstüne oyulur. Akhenaton'un Karnak'ta bulunan ve çıplak tek heykeli olan bu bitmemiş devasa heykelin eteği bu şekilde eklenirdi çünkü taş, beldeki Aton plakalarının etrafında zaten girintiliydi ve bitmiş devasa heykelde olduğu gibi kemer için çıkıntı yapmak üzere geriye doğru daha da kesilirdi.

"(O zaman) hakkında çok fazla varsayım olmuş olan kralın şeklini daha fazla tarife gerek yoktur ... Bu durum, tamamlanmamış heykeller temel alınarak kralın fiziksel yapısı ve durumu hakkında kurulan kuramların yanılma payının altını çizmektedir. Güneşin oğlunun çocuklarına baba olamayacak bir şekilde temsil edilmeyi seçmesinin yerine, bu tamamlanmamış çıplak heykelin ayakta nişan vaziyetine hiç yükseltilmemiş olduğu asıl olasılıktır. Akhetaten'in (Amarna) kraliyet temizliğinden sonra Teb'de kalan Amon rahiplerinin Aton tapınağını bitirmek için tüm çabalarıyla uğraşmış olmaları olası değildir ve Nefertiti'nin çocukları Akhenaton yerine başkasındansa kraliyet ailesine varis olarak bir oğlan çocuğunun getirilmemiş olması anlaşılır gibi değildir."[16]

EK F

Hayatta Kalışlarına Dair Biraz Daha Kanıt

(I) Türbe

55 Numaralı Mezar'da Tutankamon'un lahitini çevreleyenler gibi büyük, alçı taşından, ahşap ve altın yaldızlı türbe parçalanmış halde bulunmuştur. Biri koridorda bulunan yan kısımları, sanki türbeyi mezardan çıkarma girişiminde bulunulmuş ve sonra vazgeçilmiş gibi parçalara ayrılmıştır. Türbe, Kraliçe Tiye ve oğlu Akhenaton'u Aton'a adaklar sunarken gösteren rölyeflerle dekore edilmiştir. Oymalı bakır pırazvanalarda (saplar) kraliçenin adları ve unvanları vardır ve yazıt da türbenin Kraliçe Tiye için, kendine ait kabartma kutucuğu ve figürü dikkatlice silinmiş olan oğlu tarafından yapıldığını belirtmektedir. Bu türbenin Kraliçe Tiye'ye ait olduğundan hiçbir kuşku veya anlaşmazlık yoktur.

(II) Küçük Nesneler

Çoğu tuvalet eşyası ve benzeri olan bir grup küçük nesne, 55 Numaralı Mezar'ın enkazı arasında bulunmuştur. Bu nesnelerin bazılarında Kraliçe Tiye veya kocası III. Amenhotep'in adı bulunur ve bu adların varlığı, nesnelerin hepsinin değilse de çoğunun aslında kraliçeye ait olduğunu olası kılmaktadır.

(III) TABUT

55 Numaralı Mezar'daki tabut, tahtadan yapılmış, tamamen altın yapraklarla kaplanmış ve yarı değerli taşlarla işlenmiştir. Tutankamon'un üç tabutundan ikincisine yakın benzerlik göstermektedir. Ancak tabutun başına standart kraliyet başlığı yerine Nübye peruğu takılmıştır. Tabut aslında bir tabut sehpasına konulmuştur ancak çürümüş olduğundan çökmüş ve mumya kapağın altından kısmen dışarı çıkmıştır. Tabutun üstünde, Akhenaton'un silinmiş unvanları ve kabartma kutucuklarını içeren ve artık hasar görmüş olan yazıt vardır.

Tabutun ilk sahibinin kimliğiyle ilgili kurgunun ve anlaşmazlığın çoğu, sakini Smenkare'ye uygun olması için tabuttaki metnin adapte uyarlandığına kanıt olan Akhenaton'un kesilmiş kabartma kutucukları ve unvanları ile kraliyet amblemi olan *uraeus*'un tabutun alnına daha sonradan eklenmiş olduğu olasılığından doğmuştur. Konu hakkında farklı görüşler şu şekildedir:

- Fransız Eski Mısır Bilimcisi Georges Daressy, tabutun aslında Kraliçe Tiye olduğuna inandığı bir kadın için yapıldığı sonucuna varmıştır.
- Weigall ise Akhenaton'un kabartma kutucukları nedeniyle tabutun ona ait olduğunu düşünmüştür.
- Yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra Engelbach, tabutun aslında Smenkare'ye ait olduğunu, ortak kral olmasından önceki bir tarihten kaldığını ve ardından kraliyet durumunu belirtmek için değiştirildiğini kanıtlamaya çalışmıştır.
- 1957'de Gardiner, tabutun asıl sahibinin Akhenaton olduğunu dilbilimsel nedenlerle iddia etmiştir.
- Aldred ve Fairman da 1960'lı yıllarda tabutun aslında Akhenaton'un en büyük kızı Merytaten için yapıldığını, ardından kocası Smenkare'ye uyarlandığını öne sürmüştür.

Tabutun içinde mumyanın üzerine, görünüşe göre kaplamasını oluşturan altın levhalar seriliydi. Tutankamon'un vücudunda keşfedilenlere benzeyen bir göğse ait altın levha mumyanın kafasının üstüne yerleştirilmiştir. Her biri Aton'un erken dönemde, Akhenaton'un hükümdarlığının 9. senesinden önce kullanılan adının yazısını taşıyan bir kolye ve bir parça altın, enkazda bulunmuştur. Hem Weigall hem de Smith'e göre mumya Akhenaton'un adını taşıyan bandajlarla da sarılmış ancak bunlar daha sonra Smith'in laboratuvarında kaybolmuştur.

Tabutun asıl sahibiyle ilgili Aldred-Fairman'ın önerisi her şey göz önünde bulundurulduğunda daha olası görünmekte olsa da, yukarıda söz edilen çıkarımları desteklemek için hiçbir kesin kanıt yoktur.

(IV) Kubbe Kavanozları

Tabutun yakınında dört kubbe kavanozu bulunmuştur. Bu kavanozlar, kahverengi ve kolayca ufalanabilecek bir yapıya sahip farklı bir materyalin bulunduğu sınırları belli olan merkezi alanı çevreleyen sert, yoğun ve zift benzeri bir siyah materyal içeriyordu. Bu merkez, küçük oranda yağ maddesi içeren azotlu materyalden oluştuğu için iç organların kalıntısıydı.

Bu kavanozların kapaklarına peruk giyen kafalar oyulmuştur. Kafalarda sakal olmadığından kavanozların aslen bir kadın için yapıldıkları düşünülmüştür. Ayrıca kraliyet sembolü olan *uraeus* sarmalı daha sonra peruğun çizgilerine kesilmiştir, bu da kadının kraliyetten olmadığına işaret etmektedir. Kavanozların gövdesine oyulmuş olan metinler aşındığı için, bu durum asıl sahibinin onları kullanandan farklı olduğunu doğrulamaktadır. Kimyager A. Lucas, kavanozların içi-

nin kavanozların yalnızca bir kez kullanıldığını gösterdiğini kanıtlayabilmiştir.[1]

Bazı âlimlere göre kavanozların aslında Akhenaton'a ait olduğunu öne sürmüş olsa da, yalnızca bir kere kullanılmış olan kavanozlarda adı görünmediğinden ve kavanozlar onun olsaydı türbe ve tabutta olduğu gibi metinden sadece kabartma kutucuklarının silinmiş olması gerektiğinden Akhenaton'un olmaları olası görünmemektedir. Bunun yanı sıra, bu kavanozlar için kullanılmış olan peruğun deseninin aynı mezarda bulunan tabutun üzerindekine çok benzer olması, hem kavanozların hem de tabutun aslında aynı kadın için, bu durumda Akhenaton'un Smenkare ile evlenip kraliçe olmasından önce en büyük kızı Merytaten için yapıldığı öne sürülmektedir.

(V) Sihirli Tuğlalar

Dört tane kurumuş, çakıllı çamur tuğlası mezarın etrafına dağıtılmış şekilde *ait olduğu yerde* bulunmuştur. Mezardaki her şey gibi nemin etkilerinden zarar görmüş olsalar da, işlevi ölü kişiyi işgalcilerden korumak olan tuğlaların en az ikisinde Akhenaton'un adı okunabiliyordu. Bu dört tuğla tam bir seti oluşturuyordu ve koruyucu işlevlerini yerine getirebilmeleri için her birinin mumyaya göre belirli bir konuma yerleştirilmesi gerekiyordu.

Bu sihirli tuğlaların aslen Akhenaton'a ait olmaları anlaşmazlık konusu değildir ve 55 Numaralı Mezar'da *ait olduğu yerde* bulunmuş olmaları, tabuttaki kalıntıların ona ait olduğuna Aldred ve diğerlerini inandıran güçlü noktalardan biridir. Ancak o zamandan beri iskelet kalıntılarının Smenkare'ye ait olduğu gösterilmiştir. O zaman neden Akhenaton'un adını silme veya Smenkare'ye uyması için metni uyarlama girişimi olmamıştır? Akhenaton'un hükümdarlığının Smenkare'nin

ölümünden birkaç gün önce olmasa da birkaç ay önce sonlandığı artık kabul edilmektedir. Bu durumda Akhenaton'un hükümdarlığı ölümüyle sonlandıysa, yetmiş gün sürecek olan cenaze hazırlıkları, Smenkare'nin gömülmesi için hazırlıklar başladığında tamamlanmamış olurdu. O zaman Akhenaton'un cenaze ayinlerinin temel bir parçası olan orijinal sihirli tuğlalarının Smenkare'nin mezarında *ait olduğu yerde* bulunmuş olması nasıl açıklanırdı? Bundan çıkarılabilecek tek olası sonuç, Smenkare'nin ölümünden önce gücünü kaybetmiş olsa da hâlâ hayatta olan Akhenaton tarafından bu tuğlalara ihtiyaç duyulmuyor olmasıdır.

Fairman, Akhenaton'un sihirli tuğlaları kanıtına dayanarak 55 Numaralı Mezar'da bulunan kalıntıların kralın olduğunu kanıtlamaya karşıydı. Böylelikle hükümdarlığının başlarında Akhenaton için yapılmış olsalar da, dini görüşlerinin gelişmesi sonucunda daha sonraları fikrini değiştirip bu geleneksel uygulamayı reddetmiş olabileceğini öne sürerek bu yargıyı zayıflatmaya çalışmıştır: "Sihirli tuğlalar kanıtının yadsınamaz olması için iki şey gereklidir. Amarna Dönemi'nin sonunda cenaze uygulamalarında bu tür sihirli tuğlaların kullanımının hâlâ korunduğu ve metinlerin de Aton kültü tamamen gelişmiş olduğunda kullanılmasının beklenebileceği kanıtlanmalıdır."[2]

Fairman'ın bu itirazları gerekçeli değildir. Öncelikle Smenkare'nin gömülmesi "Amarna döneminin sonunda" *gerçekleşmiştir* ve elimizdeki tek olaydır. Akhenaton 17. senesinde gücünü kaybettiğinde ölmüş olsaydı, Smenkare'yi gömme sorumluluğunun Akhenaton'da olması gibi Akhenaton'u gömme sorumluluğu da Tutankaten'de olurdu. Bu durumu, genç kralın 55 Numaralı Mezar'da bulunan mührünün kalıntıları doğrulamaktadır. O zamanlar ve 4. senesine kadar ona hâlâ Tutankaten deniliyordu ve başkenti ile meskeni Amarna'day-

dı. Eski Mısır tanrılarının, özellikle de genellikle ahiretle bağlantılı olanların 55 Numaralı Mezar'da temsil edildiklerinin hiçbir kanıtı yoktur. Tutankamon, hükümdarlığının bu erken döneminde, Akhenaton'un Smenkare ile yaptığı gömülme işleminin aynısını uygulardı.

Ayrıca Akhenaton ilk başta sihirli tuğlaların yapılmasını isteyip daha sonra fikrini değiştirmiş olsaydı, tuğlaları depolarda unutulmuş şekilde bırakmazdı. Gelişmiş dini inançları tuğlaların kullanımını reddetmesine neden olmuş olsaydı, ya gerekli olduğunu düşündüğü değişikliklerin yapılmasını ya da onların yok edilmesini emretmiş olurdu. Kendi adını IV. Amenhotep'ten Akhenaton'a değiştirirken ve babasının adından Amon'u silerken izlediği yol buydu. Bir yazıt yanlış bir biçimde var olduğu sürece yanlış inançların yaşadığına dair Mısırlı bir inanç olduğundan, tek tanrıcı inançlarını inciten nesnelerde adını bırakmış olmazdı.

(VI) Tutankamon'un Mezarı

Başta Akhenaton için yapılmış ancak görünüşe göre onun gömülmesinde hiç kullanılmamış olan heykelcikler ve bilezikler gibi küçük öğelerden oluşan bazı cenaze nesneleri, Akhenaton'un hükümdarlığından dokuz sene sonrasına kadar gömülmemiş olan Tutankamon'un mezarında bulunmuştur. Bu nesnelerin listesi Martin tarafından verilmiştir.[3] Alıntılanan rakamlar, Griffith Enstitüsü'nden Helen Murray ve Mary Nuttall tarafından derlenip 1963'te yayımlanmış olan *A Handlist to Howard Carter's Catalogue of Objects in Tutankhamun's Tomb*'da görünen nesnelere başvurudur: "Akhenaton'la bağlantılı olanlar 54ee, 54ff, 54vv, 256 4t, 261a, 281a, 291a, 300a, 596a, 620 (40) ve rakamsız bir mühürlemedir. Kıyaslarsak eğer, Akhenaton, Smenkare veya Merytaten'in nesneleri de 1k, 46gg, 48h, 79 + 147, 101s, 256a, 256b (4), 261

(1), 262, 405, 448, 620 (13), 620 (42) ve rakamsız altın süs paralarıdır."

Böylelikle Akhenaton'un kraliyet mezarına hiç gömülmemiş olduğunu kanıtlayanlar yalnızca Amarna'daki kraliyet mezarından çıkanlar değildir; ya ilk başta 55 Numaralı Mezar'a gömüldüğünün ya da mumyasının Amarna'dan buraya taşındığının düşünüldüğü Teb'de artık 55 Numaralı Mezar'daki mumyanın Akhenaton'un değil Smenkare'nin olduğu kabul edilmektedir. Akhenaton'un cenaze malzemelerinin orijinal ve temel parçalarından bazıları 55 Numaralı Mezar'da *ait olduğu yerde* bulunmuş olduklarından, Akhenaton için kullanılmış olamazlardı ve bu durum da Smenkare'nin gömülmesi sırasında Akhenaton'un hâlâ hayatta olduğu düşüncesini destekliyordu.

EK G

İBRANİLER

İncil'in İbranice dilinde İbrani sözcüğünün karşılığı *'Ibri*'dir. Tam anlamı hakkında âlimler arasında farklılıklar vardır ancak en yaygın olan görüş, sözcüğün 'karşısında' anlamına gelen İbranice edat *'ibr* ile alakalı olduğu ve Mezopotamya'daki Ur'dan Fırat Nehri'nin karşısına geçip Filistin-Ürdün topraklarına göç etmeleri nedeniyle İsrail kavminin kurucusu İbrahim ve soyunu tanımlamak için değiştirildiğidir.

'İbrani' ifadesi Tevrat'ın ilk beş kitabında (Eski Ahit'in ilk beş kitabı) Mısırlılar ve Filistinlilerden İsraillileri ayırmak için bir isim olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Amarna mektuplarında sıklıkla ortaya çıkan *Khabiru* sözcüğünün birçok âlim tarafından 'İbrani' (*'Ibri*) sözcüğüyle aynı gösterilmesi nedeniyle bu mektuplarda değinilmiş olan halkı İsrailli olarak tanımlama girişimi olmuştur. Ancak bir dizi etmen bu konuyu karıştırmıştır:

- Filistin şehir devletlerinden III. Amenhotep, Akhenaton ve Tutankamon'a gönderilmiş olan birçok Amarna mektubu, bazen *Khabiru* bazen de *Sa-Gaz* adı verilen insanlar nedeniyle topraklarında bolca sorunla karşılaştıklarına işaret etmektedir. (İki halkın alakalı olduğu inancını destekleyen hatırı sayılır miktarda kanıt vardır).

- Bu insanların hem güneyde hem de kuzeyde olmak üzere Filistin'in farklı taraflarında aynı anda hareket eden küçük gruplardan oluştuğu ve bir liderlik altında toplanmış bir grup olmadıkları bu mektuplarda nettir.
- Bu mektupların III. Amenhotep, Akhenaton ve Tutankamon'a gönderildiği zamanlarda (MÖ 15. ve 14. yüzyıllarda), Mısır'dan Çıkış'ın ister I. Ramses'in ister II. Ramses'in hükümdarlığı döneminde olduğuna inanalım çoğu âlime göre İsrailliler hâlâ Mısır'daydı.
- MÖ 15. yüzyılın ikinci yarısında III. Amenhotep'in zamanından Amarna dönemi boyunca ve IV. Ramses'in zamanı kadar geç, MÖ 12. yüzyılın ortalarından biraz önceye, hangi tarihi kabul edersek edelim Mısır'dan Çıkış'tan çok sonraya kadar *'Peru*'nun (Mısırlı metinlerde 'İbrani' bu sözcükle temsil ediliyordu) Mısır'da olduğuna dair göndermeler bulunmaktadır.
- Mısırlı kaynaklarda Devlet için özellikle taşocakçılığı ve taşın taşınması olmak üzere kralların inşaat işleriyle bağlantılı ağır bedensel işlerde çalışan işçileri belirtmek için *'Peru* sözcüğünün kullanıldığını görmekteyiz.
- Nuzu Metinleri olarak bilinen Babil metinlerinde *Khabiru* sözcüğü köleler sınıfını belirtmek için kullanılmaktadır ve Mısırca sözcük *"Peru"*da olduğu gibi bu sözcüğün de bütün bir etnik gruptan çok ağır işçilerden oluşan bir sosyal sınıfa işaret ettiği görülmektedir.
- Mısır'dan Çıkış'tan sonra ve Yeşu ile Kenan'a girilmesi sırasında İncil İsraillilere 'İbraniler' demez.

Sonuç açıktır. "İbrani" sözcüğü Mısır'daki İbraniler'den oldukça farklı olan, Filistin şehir devletlerindeki dağınık avare köle ya da işçi gruplar veya ağır işle uğraşırken İbrani olarak bilinen Mısır'daki İsrailliler olmak üzere belirli bir sosyal

sınıfı belirlemek için kullanılmıştır. Ancak Musa tarafından özgür bırakılıp bir ulus olarak görülmeye başlandıklarından sonra bu terim onlara artık uygulanmamıştır. "İbrani" terimi bir halktan çok bir sosyal sınıfı temsil ettiğinden, Pithom ve Raamses hazine şehirlerinin inşasında çalışırken İsrailliler İbrani olarak sınıflandırılmış olsa da tüm İbraniler İsrailli olarak kabul edilemezdi.

Kudüs Kralı'nın mektubunda (bkz. 19. Bölüm) Zarw'da İbraniler tarafından öldürülen iki Mısırlı resmi görevlinin işleri denetleyenler arasında olabileceği ima edilmektedir ve bu olayların (veya benzerlerinin), sonunda orduda Akhenaton'un çöküşüne ve Sina'ya kaçışına neden olan Akhenaton karşıtı akımı karar noktasına getirmekten sorumlu tutulması mümkündür.

NOTLAR

İncil alıntıları Resmi Versiyon veya Yeni İngilizce İncil'dendir.
Aşağıda alıntılanmış olan eserlerle ilgili daha fazla ayrıntı Kaynakça'da sayfa 353'te bulunmaktadır.

GİRİŞ

1. Breasted, *A History of Egypt*, s. 355.
2. Breasted, *The Dawn of Conscience*, s. 296.
3. Weigall, *The Life and Times of Akhenaten*, s. 2.
4. Baikie, *The Amarna Age*, s. 234.
5. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, s. 214.
6. Pendlebury, *Tell el-Amarna*, s. 15.
7. Aldred, *Akhenaten*, s. 101-4.
8. Redford, *Akhenaten, the Heretic King*, s. 232-5.

1- SAMANSIZ KERPİÇ

1. Osman, *Stranger in the Valley of the Kings.*

2- MUSA KRAL MIYDI?

1. Polano, *Selections from the Talmud*, s. 132.
2. *Aynı eserde*, s. 126.
3. Waddell, *Manetho.*
4. Josephus, *Against Apion.*
5. *Against Apion III*, s. 295.
6. *Against Apion I*, s. 281.
7. *Aynı eserde*, s. 287.
8. Osman, *Stranger in the Valley of the Kings.*
9. Redford, *Pharaonic King-Lists*, p. 29.

3- İSRAİL DİKİLİTAŞI

1. Aldred, *Akhenaten and Nefertiti*, s. 8. Aldred'in aksine Amarna döneminde bir ortak krallığa inanmayan Gardiner burada 267 sene rakamını verir.

2. *Aynı eserde.* Aldred I. Seti'nin hükümdarlığının süresinde de Gardiner'la hemfikir değildir.
3. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 377-8.

4- SİNA'DA İSYAN

1. Murnane, *The Road to Kadesh*, s. 144.
2. Schmidt, *Ramses II*, s. 180.
3. Kitchen, 'Asiatic Wars of Ramses II', s. 66.
4. *Aynı eserde.*
5. *Aynı eserde*, s. 68.
6. *Aynı eserde*, s. 70.
7. Posener, *A Dictionary of Egyptian Civilisations*, s. 83.
8. *Aynı eserde*, s. 82, 83.
9. Kralın vücudu kurtarılmış ve gömülmüş anlamına gelecek şekilde yorumlanmıştır.
10. Ali, *The Meaning of the Glorious Qu'ran.*

5- MISIR'DA KALIŞ – VE MUSA'NIN ANNESİ

1. Cassuto, *A Commentary on the Book of Exodus*, s. 86.
2. *The Illustrated Bible Dictionary*, Part 2, s. 1016.
3. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 320.
4. Brown, *Hebrew and English Lexicon*, s. 108.
5. Cassuto, *Commentary*, s. 54.

6- MEŞRU OĞUL VE VARİS

1. *Exodus Rabbah I*, s. 24.
2. Ranke, *Die ägyptischen Personennamen*, s. 164.

7- ORTAK KRALLIK TARTIŞMASI (I)

1. Redford, *History and Chronology*, s. 86-169.
2. Redford, *Akhenaten, the Heretic King*, s. 79.
3. Carter, *The Tomb of Tutankhamen*, s. 5.
4. Redford, *History and Chronology*, s. 109.
5. Davies, *The Rock Tombs of el-Amarna, Part III*, s. 21.
6. *Aynı eserde*, s. 23.
7. Redford, *History and Chronology*, s. 107.
8. *Aynı eserde.*
9. *Aynı eserde*, s. 108.
10. Carter, *The Tomb of Tutankhamen*, s. 14.
11. *Aynı eserde*, s. 6.
12. Redford, *History and Chronology*, s. 111-12.

8- ORTAK KRALLIK TARTIŞMASI (II)

1. Redford, *History and Chronology*, s. 115.

2. Carter, *The Tomb of Tutankhamen*, vol. III, s. 3.
3. Redford, *History and Chronology*, s. 119.
4. *Aynı eserde*, s. 144.
5. *Aynı eserde*, s. 145.
6. *Aynı eserde*, s. 168.
7. *Aynı eserde*, s. 69.
8. *Aynı eserde*, s. 71-2.
9. *Aynı eserde*, s. 51.
10. *Aynı eserde*, s. 79.
11. Hayes, 'Inscription from the Palace of Amenhotep III', s. 36-7.

9- HOREMHEB'İN HÜKMÜ

1. Harris, 'How Long Was the Reign of Horemheb', s. 95.
2. Martin, 'Excavations at the Memphite Tomb of Horemheb', s. 15.
3. Redford, 'Chronology of the Egyptian Eighteenth Dynasty', s. 123.
4. Peet, *The City of Akhenaten*, Vol. III, s. 157-8.
5. Harris, 'How Long Was the Reign of Horemheb', s. 96.
6. Gardiner, 'A Later Allusion to Akhenaten', s. 124.
7. Gaballa, *The Memphite Tomb Chapel of Mose*, s. 25.
8. *Aynı eserde*, s. 23.
9. *Aynı eserde*, s. 23, 24.
10. *Aynı eserde*, s. 23.
11. *Aynı eserde*, s. 24-5.
12. Björkman, 'Neby, the Mayor of Tjaru', s. 43-51.
13. Bietak, 'Avaris and Piramses', s. 270.

10- KRALLARIN KRONOLOJİSİ

1. Maspero, *The Struggle of the Nations*, s. 387.
2. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, s. 59-60.
3. *Aynı eserde*, s. 60.
4. Maspero, *The Struggle of the Nations*, s. 386.
5. *Aynı eserde*, s. 380.
6. *Aynı eserde*, s. 379.
7. Reisner, 'The Viceroys of Ethiopia', s. 28.

11- AKHENATON'UN DOĞUM YERİ

1. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, vol. 3, s. 349; ayrıca Yoyotte, *La Bassin de Djârouka, Kêmi*, vol. 15, s. 23.
2. Osman, *Stranger in the Valley of the Kings*, s. 107.
3. Hayes, 'Inscriptions', s. 101.
4. *Papyrus Anastasi III.*
5. *Aynı eserde*, IV.
6. Gardiner, 'The Delta Residence of the Ramessides', s. 136.

7. Waddell, *Manetho*, s. 83.
8. Gunn & Gardiner, 'New Renderings of Egyptian Texts', s. 49.
9. Gardiner, 'Delta Residence', s. 185.
10. Naville, 'The Geography of the Exodus', s. 22.
11. Clédat, 'Le Site d'Avaris', s. 185-201.
12. Yuvarlağın içindeki çarpı her durumda bulunmamaktadır, bu durum aşınma veya kâtibin hatası sonucunda meydana gelmiş olabilir.
13. Clédat, 'Notes sur l'Isthme de Suez', s. 58.

12- AKHENATON: ERKEN YILLARI

1. Harris & Weeks, *X-Raying the Pharaohs*, s. 144.
2. Hayes, 'Inscriptions', s. 159.
3. Björkman, 'Neby, the Mayor of Tjaru', s. 51.
4. Černý, *Hieratic Inscriptions from the Tomb of Tutankhamun*, s. 2.

13- ATON'UN UFKU

1. Davies, *The Rock Tombs of el-Amarna*, Part V, s. 30.
2. *Aynı eserde*, s. 29.
3. Schulman, 'Military Backgrounds of the Amarna Period', s. 52.
4. *Aynı eserde*, s. 66.
5. Bu ayrı bir çalışmanın konusu olacak, ancak Aton rahiplerinin ve Musa'yı takip edenlerin isimlerinin benzerliğine 19. Bölüm'de kısaca değinilecek.
6. Schulman, 'Military Background', s. 67.
7. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 251.

14- AKHENATON'UN MEZARI

1. Martin, *The Royal Tomb at el-Amarna*, Part 1.
2. *Aynı eserde*, s. 104.
3. *Aynı eserde*, s. 30.
4. *Aynı eserde*, s. 105.
5. *Aynı eserde*, s. 106.
6. Pendlebury, 'Clearance of the Royal Tomb at el-Amarna', s. 123-4.
7. Hamza, 'The Alabaster Canopic Box of Akhenaten', s. 537.
8. Martin, *The Royal Tomb*, s. 105.
9. *Aynı eserde*, s. 106.
10. *Aynı eserde*, s. 31-2.
11. Gardiner, 'The So-Called Tomb of Queen Tiye', s. 19.
12. Martin, *The Royal Tomb*, s. 105-6.
13. *Aynı eserde*, s. 30-1.
14. Edwards, *Tutankhamun*, s. 153.

15- AMARNA'NIN DÜŞKÜNÜ

1. Gunn, *The City of Akhenaten*, Part III, vol. 1, s. 159.

2. *Aynı eserde*, s. 152.
3. *Aynı eserde*, s. pl. lxiii.
4. Seele, 'King Aye and the Close of the Amarna Age', s. 175.
5. *Aynı eserde.*
6. Fairman, 'The Supposed Year 21 of Akhenaten', s. 108.
7. *Aynı eserde.*
8. Gunn, *The City of Akhenaten*, Part I, s. 165.
9. Fairman, 'Supposed Year 21', s. 108.
10. Fairman, 'The Chronology of the Eighteenth Dynasty', s. 121.
11. Frankfort & Pendlebury, *The City of Akhenaten*, Part II, s. 103.
12. Derry, 'Skeleton Hitherto Believed to be that of King Akhenaten', s. 115.
13. Gardiner, 'Graffito from the Tomb of Pere', s. 10.
14. Redford, 'Chronology of the Eighteenth Dynasty', s. 177.
15. Gardiner, 'A Later Allusion to Akhenaten', s. 124.
16. Gaballa, *The Memphite Tomb of Mose*, pl. lxiii.
17. Samson, *Amarna, City of Akhenaten and Nefertiti*, s. 1.

16- GÜÇ KORİDORLARI

1. Helek, *Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Königslisten*, s. 41.

17- İLK TEK TANRICI

1. Kitchen, *Ramesside Inscriptions*, Part I, s. 1.
2. Petrie, *Researches in Sinai*, s. 127.
3. *Aynı eserde.*
4. *Aynı eserde*, s. 126.
5. Černý, *The Inscriptions of Sinai*, Part II, s. 45.
6. *Aynı eserde*, s. 47.
7. Petrie, *Researches in Sinai*, s. 68.

18- MUSA'NIN "SİHİRLİ" DEĞNEĞİ

1. Fakhry, 'The Tomb of Kheruef at Thebes', s. 485.

19- KİM KİMDİR? – MUSA'NIN ÖLÜMÜ

1. Seele, 'King Aye', s. 70.
2. Baikie, *The Amarna Age*, s. 241.
3. Seele, 'King Aye', s. 168-80.
4. Smith, *The Akhenaten Temple Project*, s. 22.
5. *Aynı eserde*, s. 27.
6. Seele, 'King Aye', s. 168-80.
7. *Aynı eserde*, s. 170.
8. Tevrat'ın ilk beş kitabının Elohist kaynağına göre Musa ve Harun, Yusuf kavmindendir. Ancak bu kaynak "Levili" sözcüğünü bir

klanın üyesini değil rahiplik için özellikle nitelikli olan bir adamı belirtmek için kullanıyordu (*The Jewish Encyclopaedia*, New York and London, 1904, s. 20)
9. Albright, 'The Town of Sell', s. 6-8.
10. Rowley, *From Joseph to Joshua.*
11. Davies, *The Rock Tombs of el-Amarna*, vol. I.
12. *Aynı eserde.*

EK A

(i) Şasu Savaşları

1. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, vol. III, s. 45.
2. *Aynı eserde*, s. 46.
3. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, s. 253.
4. Breasted, *Ancient Records*, vol. III, s. 47.
5. Kharu, Filistin/Suriye halkı veya Ölü Deniz'in güneyindeki Horit halkı anlamına gelebilir; burada Kenan topraklarına işaret etmektedir.
6. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 254.
7. *Aynı eserde.*

(ii) Hattuşili Barış Antlaşması

1. Langdon & Gardiner, 'Treaty ... Between ... Hattusili ... and ... Ramses II', s. 185-7.

(iii) Muhalif bir Ses

1. Kitchen, 'Asiatic Wars of Ramses II', s. 66.
2. *Aynı eserde*, s. 69.
3. *Aynı eserde*, s. 70.
4. *Aynı eserde*

EK B

(i) Huya ve II. Meryre'nin Amarna Kaya Mezarları

1. Davies, *The Rock Tombs of el-Amarna*, Part III, s. 16.
2. Redford, *History and Chronology*, s. 109.
3. Davies, *Rock Tombs*, Part III, s. 9.
4. *Aynı eserde*, Part II, s. 42.
5. *Aynı eserde*, s. 38.

(ii) Kheruef'in Mezarı

1. Fakhry, 'Tomb of Kheruef at Thebes', s. 457.
2. Habachi, 'Clearance of the Tomb og Kheruef', s. 348.
3. Redford, *History and Chronology*, s. 117.

(iii) Hediye Yılı

1. Aldred, 'Year Twelve at el-Amarna', s. 114.

(iv) Ramose'nin Mezarı

1. Aldred, 'Two Theban Notables', s. 117.
2. Davies, *The Tomb of the Vizier Ramose*, s. 30-1.
3. *Aynı eserde*, s. 33.
4. *Aynı eserde*, s. 37.

(v) Tushratta Mektupları

1. Redford, *History and Chronology*, s. 71-2.
2. Winckler, *Tell el-Amarna Letters*, s. 67.
3. Redford, *History and Chronology*, s. 69.
4. *Aynı eserde*, s. 52.
5. *Aynı eserde*, s. 79.

EK C: *Mos Davası*

1. Gaballa, *The Memphite Tomb Chapel of Mose*, s. 25.
2. Burada "baba", "ata" anlamında kullanılmıştır.
3. Gaballa, s. 23.

EK D: *Pi-Ramses ve Zarw*

(i) Pi-Ramses Şehri

1. Gardiner, 'Delta Residence', s. 178.
2. *Aynı eserde*, s. 180.
3. Habachi, 'Preliminary Report', s. 201.
4. Gardiner, 'Delta Residence', s. 132.
5. Bietak, 'Avaris and Piramses', s. 255.
6. van Seters, *The Hyksos*, s. 101.
7. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, s. 253.

(ii) Tahkimatlı Zarw Şehri

1. Nims, *Thebes of the Pharaohs*, s. 199.
2. Björkman, 'Neby, the Mayor of Zarw', s. 50.

(iii) Qantir/Tell el-Dab'a Karşıtı Mesele

1. Bietak, 'Avaris and Piramses', s. 225-90.
2. *Aynı eserde*, s. 271.
3. *Aynı eserde*, s. 273.
4. *Aynı eserde*, s. 289.
5. Hamza, 'Ramses's Palace at Qantir', s. 59.

(v) Tiye'nin Şehri için Orta Mısır'daki Bölge

1. Yoyotte, *La Bassin de Djârouka, Kêmi*, s. 23-33.

2. Naville, 'The Geography of the Exodus', s. 22.
3. *Aynı eserde*, s. 24.
4. *Aynı eserde*, s. 23.

EK E: *55 Numaralı Mezardaki Ceset*

1. Weigall, 'The Mummy of Akhenaten', s. 197.
2. Smith, *The Royal Mummies*, s. 52.
3. *Aynı eserde.*
4. *Aynı eserde.*
5. *Cambridge University Medical Society Magazine*, Issue No. 4, 1926, s. 34-9.
6. Derry, 'Skeleton hitherto Believed to be that of King Akhenaten', s. 115-19.
7. *Aynı eserde.*
8. *Aynı eserde.*
9. Aldred, 'The Tomb of Akhenaten at Thebes', s. 51.
10. Fairman, 'Once Again the so-called Coffin of Akhenaten', s. 39.
11. Harrison, 'Anatomical Examination of the Remains Purported to be Akhenaten', s. 111.
12. *Aynı eserde*, s. 114.
13. *Aynı eserde.*
14. *Aynı eserde*, s. 97.
15. *Aynı eserde.*
16. Samson, *Armana, City of Akhenaten and Nefertiti*, s. 23-4.

EK F: *Hayatta Kalışlarına Dair Biraz Daha Kanıt*

1. Lucas, 'The Canopic Vases from the Tomb of Queen Tiye'; s. 120-2.
2. Fairman, 'Once Again ...', s. 37.
3. Martin, *The Royal Tomb at el-Amarna*, s. 1.

KAYNAKÇA

Albright, W. F., "The Town of Sell (Zarw) in the Amarna Tablets" ("Amarna Tabletlerinde Sell (Zarw) Şehri"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeolojisi Dergisi*), 10. cilt, 1924

Aldred, Cyril, *Akhenaten* (*Akhenaton*), Abacus, Londra, 1968

Akhenaten and Nefertiti (*Akhenaton ve Nefertiti*), Thames & Hudson, Londra, 1973

"The Tomb of Akhenaten at Thebes" ("Akhenaton'un Teb'deki Mezarı"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeolojisi Dergisi*), 47. cilt,1961

"Two Theban Notables during the Later Reign of Amenophis III" ("III. Amenofis'in Hükmünün Sonlarında İki Önemli Teb'li Kişilik"), *Journal of Near Eastern Studies* (*Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi*), 18. cilt, 1959

"Year Twelve at el-Amarna" ("El-Amarna'da Onikinci Sene"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeolojisi Dergisi*), 43. cilt, 1957

Ali, Abdullah Yusuf, *The Meaning of the Glorious Qu'ran* (*Yüce Kuran'ın Meali*), Nadim, Londra, 1975

Baikie, James, *The Amarna Age* (*Amarna Çağı*), A. & C. Black, Londra, 1926

Bietak, Manfred, "Avaris and Piramses Archaeological Exploration in the Eastern Delta" ("Avaris ve Piramses Doğu Delta'da Arkeolojik Keşif"), *Proceedings of the British Academy* (*Britanya Akademisinin Bildirileri*), 65. cilt, 1979

Björkman, Gun, "Neby, the Mayor of Tjaru (Zarw) in the Reign of Tuthmose IV" ("IV. Tuthmose'nin Hükmünde Tjaru (Zarw) Belediye Başkanı Neby"), *Journal of the American Research Center in Egypt* (*Mısır Amerikan Araştırma Merkezi Dergisi*), 10. cilt, 1974

Breasted, James Henry, *Ancient Records of Egypt* (*Mısır'ın Eski Kayıtları*), Chicago, 1906

The Dawn of Conscience (*Vicdanın Doğuşu*), Charles Scribner's Sons, New York, 1933

A History of Egypt (*Mısır Tarihi*), Charles Scribner's Sons, New York, 1905, 1909; Hodder & Stoughton, Londra, 1924

Brown, Francis, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (*Eski Ahitin İbranice ve İngilizce Sözlüğü*), William Gesenius'un sözlüğünü baz alır (çev. Edward Robinson), Clarendon Press, Oxford, 1906

Carter, Howard, *The Tomb of Tutankhamen* (*Tutankamon'un Mezarı*), Cassell, Londra, 1933

Cassuto, U., *A Commentary on the Book of Exodus* (*Mısır'dan Çıkış Kitabı Hakkında bir Yorum*) (çev. Israel Abrahams), Hebrew University, Kudüs, 1961

Černý, Jaroslav, *Hieratic Inscriptions from the Tomb of Tutankhamun* (*Tutankamon'un Mezarının Resim Yazıları*), Griffith Institute, Oxford, 1965

(ed.) *The Inscriptions of Sinai* (*Sina'daki Yazıtlar*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, 1955

Clédat, Jean, 'Notes sur l'isthme de Suez', *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, 23. cilt, 1924

Le Site d'Avaris', *Recueil d'études égyptologiques dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion*, Champion, Paris, 1922

David, N. de G., *The Rock Tombs of el-Amarna* (*El-Amarna'nın Kaya Mezarları*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, I. Bölüm 1903, III. Bölüm 1905, V. Bölüm 1908

The Tomb of the Vizier Ramose (*Vezir Ramose'nin Mezarı*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, 1941

Derry, D. E., "Note on the Skeleton hitherto Believed to be that of King Akhenaten" ("Kral Akhenaton'a ait olduğuna İnanılan İskelet hakkında Notlar"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 31. cilt, 1931

Edwards, L. E. S., *Tutankhamun* (*Tutankamon*), Victor Gollancz, Londra, 1979

Fairman, H. W., "The Chronology of the Eighteenth Dynasty" ("On Sekizinci Hanedanın Kronolojisi"), *Journal of Near Eastern Studies* (*Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi*), 25. cilt, 1966

"Once Again the so-called Coffin of Akhenaten" ("Yine Sözüm Ona Akhenaton Tabutu"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeoloji Dergisi*), 47. cilt, 1961

"The Supposed Year 21 of Akhenaten" ("Akhenaton'un Varsayılan 21. Senesi"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeoloji Dergisi*), 46. cilt, 1960

Fakhry, Ahmed, "A Note on the Tomb of Kheruef at Thebes" ("Kheruef' in Teb'deki Mezarı Hakkında bir Not"), *Annales du Service des Antiquités d'Egypte*, 42. cilt,1943

Frankfort, H. ve John Pendlebury, *The City of Akhenaten* (*Akhenaton'un Şehri*), Londra, 1933

Freud, Sigmund, *Moses and Monotheism* (*Musa ve Tektanrıcılık*), Londra, 1939

Gaballa, G. A., *The Memphite Tomb Chapel of Mose* (*Musa'nın Memfis'teki Mezar Mabedi*), Aris & Phillips, Warminster. 1977

Gardiner, Alan H., "The Delta Residence of the Ramessides" ("Ramseslilerin Delta Meskeni"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 5. cilt, 1918

Egypt of the Pharaohs (Firavunların Mısırı), Clarendon Press, Oxford, 1961

"The Graffito from the Tomb of Pere" ("Pere'nin Mezarındaki Duvar Yazısı"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 14. cilt, 1928

"A Later Allusion to Akhenaten", ("Akhenaton'a Daha Sonraları bir Gönderme"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 24. cilt, 1938

"The So-Called Tomb of Queen Tiye" ("Kraliçe Tiye'nin Varsayılan Mezarı"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 43. cilt, 1957

Gunn, Battiscombe, *The City of Akhenaten* (*Akhenaton'un Şehri*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, 1923

Gunn, Battiscombe, and Gardiner, Alan H., "New Renderings of Egyptian Texts" ("Mısırlı Metinlerin Yeni Yorumları"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 5. cilt, 1918

Habachi, Labib, "Clearance of the Tomb of Kheruef at Thebes" ("Kheruef'in Teb'deki Mezarının Tasfiyesi"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 55. cilt, 1956

"Preliminary Report on the Kamose Stele" ("Kamose Dikilitaşı'nın Ön Raporu"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 53. cilt, 1956

Hamza, Muhammad, "The Alabaster Canopic Box of Akhenaten" ("Akhenaton'un Kaymak Taşı Kubbeli Kutusu"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 40. cilt, 1940

"Ramses's Palace at Qantir" ("Ramses'in Qantir'deki Sarayı") *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 30. cilt, 1930

Harris, James E. and Weeks, R., *X-Raying the Pharaohs* (*Firavunlara Röntgen Çekmek*), Charles Scribner's Sons, New York, 1973

Harris, J. R., "How Long Was the Reign of Horemheb" ("Horemheb Ne Kadar Süre Hüküm Sürdü"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 54. cilt, p. 95

Harrison, R. G., "An Anatomical Examination of the Pharaonic Remains Purported to be Akhenaten" ("Akhenaton Olduğu Düşünülen Firavun Kalıntılarının Anatomik bir İncelemesi"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 52. cilt, 1966

Hayes, William C., "Inscriptions from the Palace of Amenhotep III", ("III. Amenhotep'in Sarayından Yazıtlar") , *Journal of Near Eastern Studies* (Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi), 10. cilt, 1951

Helck, Wolfgang, *Untersuchungen zu Manetho und den ägyptischen Könıgslisten*, Berlin, 1956

The Illustrated Bible Dictionary (Resimli İncil Sözlüğü), Inter-Varsity Press, Sydney and Auckland, 1980

Josephus, Flavius, *Against Apion* (*Apion'a Karşı*), (çev. H. St. J. Thackeray), Heinemann, Londra, 1926

Kitchen, K. A., "Asiatic Wars of Ramses II" ("II. Ramses'in Asya Savaşları"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 50. cilt, 1964

Ramesside Inscriptions (Ramses Yazıtları), B. H. Blackwell, Oxford, 1975

Langdon, S. (with Alan H. Gardiner), "The Treaty of Alliance Between Hattusili, King of the Hittites, and the Pharaoh Ramses II of Egypt" ("Hititlerin Kralı Hattuşili ve Mısır Firavunu II. Ramses Arasındaki İttifak Antlaşması"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 6. cilt,1920

Lucas, A., "The Canopic Vases from the Tomb of Queen Tiye" ("Kraliçe Tiye'nin Mezarından Kubbe Vazoları"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypt*, 31. cilt 1931

Martin, Geoffrey T., "Excavations at the Memphite Tomb of Horemheb" ("Horemheb'in Memfis Mezarının Kazıları"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 65. cilt, 1979

The Royal Tomb at el-Amarna (*El-Amarna'daki Kraliyet Mezarı*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, 1974

Maspero, Gaston., *The Struggle of the Nations* (Ulusların Mücadelesi), SPCK, Londra, 1896

Murnane, William J., *The Road to Kadesh* (Kadeş Yolu), Chicago Üniversitesi Doğu Enstitüsü, Chicago, 1985

Naville, Henri, "The Geography of the Exodus" ("Mısır'dan Çıkış'ın Coğrafyası"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 10. cilt,1924

Nims, Charles F., *Thebes of the Pharaohs* (Firavunların Teb'i), Elek, Londra, 1965

Osman, Ahmed, *Stranger in the Valley of the Kings* (Krallar Vadisinde bir Yabancı), Souvenir Press, Londra, 1987

Peet, T. E., *The City of Akhenaten* (*Akhenaton'un Şehri*), Mısır Keşif Topluluğu, Londra, Ill. cilt, 1951

Pendlebury, John, "Report on the Clearance of the Royal Tomb at el-Amarna" ("El-Amarna'daki Kraliyet Mezarının Tasfiye Raporu"), *Annales du Service des Antiquités de l'Egypte*, 3. cilt, 1931

Tell el-Amarna, Lovât, Dickson & Thompson, Londra, 1935

Petrie, W. M. Flinders, *Researches in Sinai* (*Sina'daki Araştırmalar*), John Murray, Londra, 1906

Polano, H., *Selections from the Talmud* (*Talmud'dan Seçkiler*), Frederick Warne, Londra, 1894

Posener, George (Serge Sauneron ve Jean Yoyotte ile), *A Dictionary of Egyptian Civilisation* (Mısır Uygarlığı Sözlüğü), Methuen, Londra,1962

Pritchard, James B. (ed.), *Ancient Near Eastern Texts* (Eski Yakın Doğu Metinleri) (çev. John A. Wilson), Princeton University Press, Princeton, NJ, 3. ed., 1969

Ranke, Hermann, *Die ägyptischen Personennamen*, Münster, 1902

Redford, Donald B., *Akhenaten, the Heretic King* (*Asi Kral Akhenaton*), Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984

History and Chronology of the Eighteenth Dynasty of Egypt (*Mısır'ın Onsekizinci Hanedanının Tarihi ve Kronolojisi*), University of Toronto Press, Toronto, 1977

"On the Chronology of the Egyptian Eighteenth Dynasty" (Onsekizinci Mısır Hanedanının Kronolojisi Hakkında"), *Journal of Near Eastern Studies* (Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi), 25. cilt, 1966

Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books (Firavun Kral Listeleri, Yıllık Olay Kayıtları ve Günlükler), Benben Publications, Mississanga, Ontario, 1986

Reisner, George A., "The Viceroys of Ethiopia" ("Etiyopya'nın Naipleri"), *Journal of Egyptian Archaeology* (Mısır Arkeolojisi Dergisi), 6. cilt, 1920

Rowley, H. H., *From Joseph to Joshua* (*Yusuf'tan Yeşu'ya*), British Academy, Londra, 1950

Samson, Julia, *Amarna, City of Akhenaten and Nefertiti* (*Akhenaton ve Nefertiti'nin Şehri*), Aris & Phillips, Warminster, 1978

Scharf, Alexander, *Archiv für Orientforschung*, Viyana, 1935

Schmidt, John D., *Ramses II* (*II. Ramses*), Johns Hopkins University Press, Baltimore ve Londra, 1973

Schulman, Alan R., "Military Background of the Amarna Period" ("Amarna Döneminin Askeri Geçmişi"), *Journal of the American Research Center in Egypt* (*Mısır Amerikan Araştırma Merkezi Dergisi*), 3. cilt, 1964

Seele, Keith C., "King Aye and the Close of the Amarna Age" ("Kral Aye ve Amarna Devrinin Sonu"), *Journal of Near Eastern Studies* (Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi), 14. cilt, 1955

Smith, E. G., *The Royal Mummies* (Kraliyet Mumyaları), Cairo, 1912

Smith, Ray W., *The Akhenaten Temple Project* (Akhenaton Tapınak Projesi), Üniversite Müzesi, Pennsylvania Üniversitesi, 1976

van Seters, John, *The Hyksos* (*Hiksos*), Yale University Press, New Haven ve Londra, 1966

Waddell, W. G , *Manetho*, Harvard University Press, 1940

Weigall, Arthur, *The Life and Times of Akhenaten* (*Akhenaton'un Yaşamı ve Zamanı*), Thornton Butterworth, Londra, 1910, 1923

"The Mummy of Akhenaten" ("Akhenaton'un Mumyası"), *Journal of Egyptian Archaeology* (*Mısır Arkeolojisi Dergisi*), 43. cilt, 1957/8

Winckler, Hugh, *Tell el-Amarna Letters* (Tell el-Amarna Mektupları), Reuther & Reichard, Berlin; Luzac, Londra, 1896

Yoyotte, Jean, *Le Bassin de Djdrouka*, *Kimi*, 15. cilt, Geuthner, Paris, 1959

DİZİN

A

Aamu, 68
Abd-Khiba, 261
Abidos, 19
Abu Simbel, 159
Achencheres, 48, 229, 230
Adon-Adonai, 23, 240, 241, 243
Afrikanus, Sextus Julius, 46
Ahmose (deniz subayı), 28, 48, 50, 58, 135, 160, 308, 310, 312, 315, 316
Akhenaton (önceki adıyla IV. Amenhotep), 13, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 43, 47, 48, 54, 55, 83, 88, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 143, 144, 151, 153, 154, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 252, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 316, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 353, 354, 355, 356, 357, 358
Akhetaten (şehir), 95, 100, 114, 133, 134, 135, 179, 180, 181, 226, 227, 280, 332
Akhmim (şehir), 318, 319
Akka, 69
Aldred, Cyril, 24, 25, 26, 105, 196, 287, 288, 323, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 334, 335, 336, 345, 346, 351, 352, 353
Amarna (şehir), 17, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 31, 44, 47, 52, 54, 55, 95, 96, 97, 100, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 113, 114, 115, 117, 120, 121, 127, 129, 133, 134, 139, 140,

144, 156, 177, 178, 179, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 194, 195, 196, 198, 199, 205, 206, 209, 211, 212, 213, 214, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 235, 237, 245, 248, 257, 259, 261, 262, 263, 264, 279, 287, 291, 292, 294, 296, 316, 324, 327, 330, 332, 337, 339, 341, 342, 345, 346, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 357, 358
Amenemope, 136
Amenemopet, 150
Amenofis, Habu'nun oğlu Paapis' in oğlu, 49, 50, 51, 52, 262, 353
Amon-Re (tanrı), 231, 275, 289, 290, 293, 294, 296
Amon (tanrı), 55, 68, 69, 93, 94, 95, 118, 119, 120, 127, 132, 137, 148, 153, 158, 159, 170, 175, 177, 178, 184, 185, 186, 187, 211, 227, 232, 244, 273, 274, 275, 284, 285, 286, 289, 290, 294, 296, 302, 303, 304, 305, 313, 314, 315, 332, 338
Amori, 69, 70
Amram, 37, 44, 58, 79, 81, 82, 263
Anastasi Papyrus, 161, 312, 347
Anen (Tiye'nin abisi), 82, 172
Aniy (rahip), 138, 139, 301
Ankhsenpa-aten, 113, 114, 187
Aper-el (vezir), 7, 128, 264
Apion: *History of Egypt* (Mısır Tarihi), 53, 55, 345, 356
Apofis, 308
Araba çöküntü vadisi, 71, 276, 277
Archiv für Orientforschung, 112, 358
Aşkalon, 72, 74
Aşkelon, 65, 71, 72
Aswan, 107
Aten Gleams (gemi), 155, 168, 172, 317
Athribis Dikilitaşı (Kom el Ahmar Dikilitaşı), 64
Aton-it-Adonith, 42, 54, 260
Aton (tanrı), 20, 22, 23, 24, 29, 42, 54, 55, 95, 96, 98, 104, 107, 108, 111, 114, 115, 117, 118, 120, 128, 158, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 187, 196, 197, 199, 201, 211, 214, 224, 226, 232, 233, 236, 237, 240, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 263, 280, 281, 282, 283, 285, 290, 291, 292, 294, 295, 327, 331, 332, 333, 335, 337, 348
Avaris (şehir), 10, 50, 54, 58, 59, 60, 153, 154, 155, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 303, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 347, 348, 351, 353, 354
Aye, 17, 20, 28, 47, 82, 96, 103, 114, 132, 133, 134, 135, 139, 140, 143, 145, 151, 182, 184, 185, 189, 195, 206, 211, 216, 226, 231, 232, 233, 237, 241, 245, 247, 257, 258, 259, 261, 349, 358
Ayrton, Edward R., 202

B

Baikie, Rev. James, 21, 345, 349, 353
Baketaten, Prenses, 109, 110, 112, 113, 114, 205, 279, 280, 281, 283, 284

Ballah Gölü, 158, 165, 313
Barsanti, Alessandro, 189, 191
Bathia, Prenses, 45
Bek (heykeltıraş), 107
Bennett, 222, 223
Beth Shan (Beth-Şan; Kuzey Filistin), 69, 70, 72
Bietak, Manfred, 157, 307, 309, 310, 311, 313, 316, 347, 351, 353
Bigeh (Yukarı Mısır), 288
Bi'lam, 42, 44, 45, 46
I. Ahmose (Amos), Firavun, 48, 308, 315
I. Amenemhat, Firavun, 155
I. Paser, 150
I. Ramses, 28, 59, 61, 67, 68, 76, 77, 82, 97, 103, 131, 141, 143, 144, 145, 149, 151, 156, 231, 241, 244, 245, 247, 263, 306, 307, 317, 342
I. Seti, 17, 28, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 131, 134, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 161, 162, 163, 231, 266, 267, 273, 274, 275, 277, 305, 306, 314, 346
Birket Hapu (göl), 317, 318
Björkman, Gun, 172, 309, 347, 348, 351, 353
Bouriant, Urbain, 191
Breasted, James Henry, 21, 145, 146, 345, 347, 350, 353

C

Campbell, 105
Carter, Howard, 109, 110, 113, 118, 338, 346, 347, 354
Cassuto, Umberto, 80, 81, 87, 97, 346, 354
Černý, Jaroslav, 221, 222, 348, 349, 354
Chaereman, 53
Champollion, François, 19, 354
City of Akhenaten (Akhenaton'un Şehri), 179, 221, 347, 348, 349, 352, 355, 357, 358
Clédat, Jean, 162, 165, 306, 307, 348, 354

D

Dapur (şehir), 70
Daressy, Georges, 334
Davies, Norman de Garis, 111, 114, 279, 282, 291, 346, 348, 350, 351
Davis, Theodore M., 202, 279, 322
IV. Ramses, 342
IV. Tuthmose, 28, 31, 82, 83, 131, 140, 143, 144, 150, 155, 169, 170, 172, 177, 178, 214, 232, 259, 309, 353

E

Edom, 39, 71, 72, 73, 74, 274, 276, 277
Eleazar (Musa'nın oğlu), 263
el-Kab (Nübye), 20, 39, 67, 106, 131, 146, 160, 181, 183, 189, 260, 282, 293, 334
Elohim (El; Tanrı), 240, 264
El-Uksur, 70, 72, 95, 170, 172, 174, 178, 190, 292, 295, 322
Engelbach, Reginald, 105, 326, 334
Ephraim, 82

Erman, Adolf, 121
Etiyopya (Nübye), 42, 43, 44, 51, 53, 189, 227, 260, 261, 262, 347, 358
Et Till (köy), 179
Eusebius, 46, 48, 145
Ezra, 58

F

Fairman, H. W., 105, 117, 132, 209, 210, 212, 221, 222, 223, 329, 334, 335, 337, 349, 352, 354
Fayyum, 312
Freud, Sigmund, 13, 22, 23, 24, 27, 99, 235, 241, 243, 265, 355
Fröhlich Sendromu, 25, 324, 330

G

Gardiner, Alan H., 21, 28, 51, 98, 103, 105, 122, 134, 144, 159, 160, 162, 196, 226, 274, 282, 304, 334, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 355, 356
Gazze, 65, 68, 161, 162, 168, 244, 266, 273, 274, 304
Gebel Barakal (Nübye), 146
Gebel Shaluf, 276
Gebel Silsila (Nübye), 181, 293
Gerşon (Musa'nın oğlu), 33, 35, 37
Gezer, 65, 74 .
Giles, Frederick J., 105, 112
Giliya (haberci), 122, 124, 125, 299, 300
Gilukhipa, 168, 296
Goshen, 24, 30, 31, 41, 45, 54, 59, 60, 82, 94, 154, 156, 168, 173
Grdseloff, Bernard, 71, 276
Griffith, Francis, 306, 338, 354
Gunn, Battiscombe, 211, 212, 221, 222, 223, 348, 349, 355

H

Habachi, Labib, 311, 350, 351, 355
Haggadah (Talmud), 255
Hamat (şehir), 69
Hamza, Muhammad, 196, 200, 202, 311, 314, 348, 351, 356
Harris, J. R., 131, 347, 348, 356
Harrison, R. G., 204, 233, 329, 330, 331, 352, 356
Harun, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 45, 81, 154, 242, 253, 254, 260, 263, 265, 349
Hassan, Ali, 165
Hathor (tanrı), 244
Hatti, 65, 73, 275, 276
Hayes, William C., 105, 129, 171, 311, 347, 348, 356
Helck, Wolfgang, 105, 140, 141, 230, 356
Heliopolis (On), 46, 50, 53, 54, 62, 64, 136, 170, 172, 231, 236, 239, 275, 289, 301
Heliopolis Sütunu, 64
Hezekiya, 40
Hiksos, 30, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 58, 60, 61, 99, 153, 154, 155, 160, 163, 164, 165, 231, 239, 303, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 314, 315, 317, 358
Hitit(ler), 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 139, 169, 275, 297, 356

Horeb Dağı (Sina Dağı), 24, 33, 37, 244, 246, 248
Horemheb, 17, 28, 31, 47, 76, 77, 96, 97, 101, 103, 105, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 151, 156, 174, 186, 195, 196, 207, 226, 229, 230, 231, 233, 241, 244, 245, 247, 248, 256, 258, 259, 285, 307, 308, 310, 314, 317, 347, 356
Horus (tanrı), 9, 106, 155, 158, 161, 162, 163, 170, 266, 267, 275, 289, 290, 304, 305, 306, 316
Hurru, 65, 66, 74
Huy, 135, 136, 137, 138, 302
Huya, 109, 110, 113, 114, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 350

İ

İbrahim (Abraham), 17, 33, 34, 242, 341
II. Amenhotep, Firavun, 28, 82, 144, 150, 170, 195, 196, 215
II. Ptolemaios, Firavun, 46
II. Ramses, 25, 28, 61, 62, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 159, 161, 217, 276, 277, 278, 301, 303, 304, 306, 307, 310, 314, 342, 356, 358
İskenderiye, 11, 19, 47, 53, 312

J

Janssen, Joseph M., 106
Jithro *bkz.* Reu'el
Josephus, Flavius, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 60, 131, 145, 159, 160, 262, 345, 356

K

Kadeş (şehir), 38, 39, 40, 69, 70, 72, 265, 304, 357
Kahire Sütunu, 64
Kalev, 38
Kamose, 160, 304, 308, 312, 315, 355
Kantarah, 155, 157, 161, 162, 165, 244, 303, 306, 308
Karnak, 21, 25, 68, 69, 71, 72, 95, 98, 109, 113, 120, 131, 145, 147, 150, 161, 162, 170, 172, 173, 174, 178, 186, 203, 219, 232, 236, 237, 258, 260, 273, 275, 290, 293, 294, 295, 305, 325, 327, 328, 331
Kehat (Levi'nin oğlu), 37, 58, 79, 81, 82
Kenan, 15, 16, 30, 38, 39, 40, 44, 65, 67, 69, 73, 74, 81, 82, 84, 156, 164, 217, 238, 240, 264, 265, 270, 274, 277, 310, 311, 342, 350
Khamashshi (haberci), 123, 125, 126, 299
Khay, 136, 139, 301
Khayri, 133, 136, 137, 138, 301
Kheruef (uşak), 117, 118, 255, 284, 285, 286, 349, 350, 355
Kitchen, Kenneth A., 71, 72, 73, 74, 276, 277, 278, 304, 346, 349, 350, 356
Klein, Rev. F., 86

Knudzton, J. A., 121
Kraliçe Hatşepsut, 20, 28
Kumran, 85
Kuran, 43, 44, 76, 83, 88, 89, 90, 91, 99, 253, 254, 255, 260, 261, 353
Kurnah (Batı Teb), 149
Kush, 20, 137, 150, 237, 282

L

Laban, 71, 235
Levililer, 22, 31, 34, 37, 39, 88, 185, 242, 260, 263, 349
Levi (Musa'nın büyükbabası), 31, 37, 58, 79, 81, 82, 88, 257, 263
Libya (veya Tehenu), 63, 64, 65, 73, 75, 146, 149
Lucas, A., 335, 352, 356
Lysimakhos, 53

M

Maat (tanrıça), 64, 65, 109, 111, 118, 128, 155, 289, 294, 317
Madinet Habu (Batı Teb), 132
Mallevi (Mal-lawi), 263
Manasseh (*bkz.* Anen; Yusuf'un oğlu), 82
Manetho (tarihçi), 41, 43, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 87, 88, 95, 131, 132, 140, 143, 145, 159, 160, 229, 260, 262, 315, 345, 348, 349, 356, 358
Mani (haberci), 123, 124, 125, 126, 297, 298, 299, 300
Maqsoud, Mohammed Abdel, 162, 163, 164, 165
Martin, Geoffrey T., 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 338, 347, 348, 352, 356
Maspero, Gaston, 145, 149, 150, 165, 347, 357
Mehy, 147
Meidum, 118, 120
Meketaten (Akhenaton'un kızı), 108, 109, 113, 180, 190, 191, 192, 193, 194, 197
Memfis, 59, 62, 63, 98, 131, 133, 135, 137, 138, 158, 167, 168, 170, 171, 173, 224, 226, 305, 312, 313, 355, 356
Men (heykeltıraş), 107
Merari, 37, 263
Merenptah Dikilitaşı, 61, 62, 65, 73, 74, 217
Merenptah, Firavun, 28, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 75, 217, 278
Merey (Libyalı lider), 62, 63
Meribah (Sina), 38, 40, 264, 265, 274
Meryre, 104, 109, 110, 236, 263, 279, 280, 282, 283, 287, 350
Merytaten (Akhenaton'un kızı), 104, 113, 180, 186, 281, 323, 334, 336, 338
Meşa, 86
Mesman (çoban), 137, 302
Mezmurlar Kitabı, 236, 240
Midyan ve Midyanlılar, 42, 44, 46, 74, 256
Mitanni, 67, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 168, 169, 174, 257, 297, 298, 300
Mısır Keşif Topluluğu, 15, 191, 192, 193, 212, 222, 279, 354, 355, 357

Moav, 40, 72, 73, 74, 86, 265, 267, 274, 277, 278
Moses, 100, 355
Muhammed, 113
Murray, Helen, 338
Mutimuya, 169, 309
Mutnezmat, 174
Muvatalli, 69

N

Napolyon (Bonapart), 161
Naville, Henri, 319, 320, 348, 352, 357
Neb-Maat-Re, 109, 111, 118, 128, 155, 289, 294, 317
Nebnufer, 302
Neby, 140, 141, 169, 172, 173, 247, 309, 347, 348, 351, 353
Neferhotep, 131
Neferkheprure, 281
Neferneferuaten, 174, 225
Neferneferuaten Tasheri, 109, 180
Neferneferure, 180
Nefertiti, 22, 25, 26, 95, 109, 174, 180, 181, 186, 187, 193, 205, 206, 213, 214, 216, 217, 227, 231, 257, 258, 259, 260, 280, 281, 282, 283, 291, 325, 327, 332, 345, 349, 352, 353, 358
Negeb, 71, 273, 276, 277
Nehesy, 163, 307
Neshi, 135, 136, 137, 138, 301, 302
Nubnofret, 301
Nuttall, Mary, 338

O-Ö

Osarsef (Heliopolis rahibi), 50, 52, 53, 54, 55
Osiris (tanrı), 19, 98, 117, 149, 163, 199, 219, 248, 249, 252, 266, 267, 289, 306, 316, 325, 331
Oedipus, 24
Ölüler Kitabı (Book of the Dead), 248, 252

P

Pa-Nehas, 247, 248
Panehesy, 108, 181, 214, 219, 263
Papa (rahip), 302
Pa-Ramses, 76, 141, 156, 241, 247, 256
Paser (vezir), 310
Pe-Kanan (Gazze), 68, 274
Penamun (şarap tüccarı), 173
Pendlebury, John, 22, 105, 183, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 200, 202, 223, 327, 345, 348, 349, 355, 357
Pere (asil), 104, 187, 225, 349, 355
Petrie, W. M. Flinders, 61, 105, 165, 179, 215, 244, 245, 246, 349, 357
Phinehas (Eleazar'ın oğlu), 263
Pi-Ramses, 7, 59, 136, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 275, 303, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 351
Pirizzi (haberci), 121, 124, 125, 126, 299, 300
Pithom (şehir), 31, 54, 96, 343
Plutarch, 46
Pollock, Dr., 322
Potiphar, 82
Prehotep, 135, 136

Pritchard, James B., 86, 346, 348, 350, 351, 357
Pua (ebe), 31
Puipri (haberci), 121, 124, 125, 126, 299, 300

Q

Qantir, 157, 164, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 351, 356

R

Raamses (şehir), 31, 36, 54, 96, 153, 154, 343
Rakhit, 307
Ramasseum, 72
Rameses, 59, 153, 154
Ramose, 129, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 296, 351, 354
Rampses, 51, 262
Rathosis, 229, 230
Redford, Donald, 26, 52, 54, 88, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 126, 127, 222, 225, 279, 280, 286, 287, 288, 296, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 357
Re (tanrı), 64, 65, 119, 138, 139, 155, 170, 172, 174, 182, 210, 225, 231, 275, 289, 290, 293, 294, 296
Reu'el (Jithro; Midyanlı), 33, 44, 46
Rowley, H. H., 262, 350, 358

S-Ş

Sakkara, 7, 128, 132, 133, 134
Samson, Julia, 331, 349, 352, 358
Sandison, A. T., 328, 330, 331
Sarabit el Khadim, 169, 215, 244
Scharff, Alexander, 112
Schmidt, John D., 70, 346, 358
Schulman, Alan R., 183, 184, 348, 358
Seele, Keith C., 105, 211, 212, 221, 222, 223, 257, 258, 259, 349, 358
Sehel (Yukarı Mısır), 288
Seir Dağı, 66, 71, 276, 277, 278
Setepenre (Akhenaton'un kızı), 180, 301
Seters, John, 307, 311, 351, 358
Seth (tanrı), 106, 141, 158, 163, 274, 306, 307, 308, 310, 314, 315, 316
Shuttarna (Tushratta'nın babası), 168, 296
Sikket es-Sultan, 180
Simyra, 69
Sina, 9, 24, 29, 33, 37, 38, 39, 42, 43, 61, 62, 65, 68, 73, 74, 75, 76, 91, 96, 97, 149, 151, 156, 161, 165, 169, 215, 224, 238, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 256, 260, 263, 264, 265, 266, 274, 277, 278, 282, 305, 306, 309, 316, 317, 343, 354, 357
Sinuhi, 155
Sippora (Musa'nın eşi), 33, 87
Sitamun, 50, 83, 95, 173
Smenkare, 17, 20, 26, 28, 47, 96, 103, 104, 134, 139, 143, 144, 151, 186, 187, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 216, 219, 224, 225, 321, 326, 329, 334, 336, 337, 338, 339
Smith, Grafton Elliot, 204, 322, 323, 324, 325, 328, 335, 349, 352, 358
Smith, Harry S., 227

Smith, Ray Winfield, 258, 358
Sobek, 52
Steindorff, Georg, 105, 317
Sukkot, 36
Suppiluliuma, 275
Şasu, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 145, 146, 147, 149, 161, 256, 266, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 282, 305, 350
Şifra (ebe), 31
Şimatlılar, 71, 276
Şuayb (Musa'nın kayınpederi), 33, 46

T

Tadukhipa, 123, 174, 258, 297, 298
Takharu, 135, 138, 139, 301, 302
Talmud, 41, 42, 43, 44, 53, 79, 94, 189, 227, 243, 255, 260, 261, 265, 266, 345, 357
Tanis (şehir), 71, 156, 157, 276, 303, 307
Teb, 55, 59, 60, 61, 68, 69, 94, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 108, 109, 114, 115, 117, 118, 120, 121, 127, 129, 131, 132, 149, 155, 157, 158, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 187, 188, 194, 195, 196, 206, 211, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 262, 273, 275, 287, 288, 290, 293, 294, 295, 296, 309, 313, 317, 331, 332, 339, 353, 355, 357
Tehenu (veya Libya), 65, 73
Tell Abu-Seifah, 162
Tell el-Amarna, 20, 95, 104, 129, 133, 179, 183, 345, 351, 357, 358
Tell el-Dab'a, 141, 157, 164, 165, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 351
Tell Heboua, 162, 163, 164, 165
Tentpaihay, 302
Tiy (Aye'nin eşi), 216, 231, 257, 259, 260
Tiye, 24, 83, 84, 85, 87, 93, 94, 95, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 153, 154, 155, 156, 157, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 181, 184, 195, 203, 204, 205, 206, 207, 214, 215, 216, 219, 245, 247, 255, 257, 258, 259, 264, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 297, 298, 299, 309, 317, 318, 319, 321, 322, 333, 334, 348, 351, 352, 355, 356
Tjaui, 136
Tushratta, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 168, 257, 294, 296, 297, 298, 300, 351
Tutankamon (Tutankhaten, Tutankhamun, Tutankhamen), 17, 20, 28, 47, 96, 103, 104, 109, 133, 134, 139, 140, 143, 144, 151, 158, 173, 186, 187, 189, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 216, 220, 224, 225, 226, 227, 230, 233, 241, 247, 261, 312, 322, 325, 326, 329, 333, 334, 335, 338, 341, 342, 346, 347, 348, 354

Tuthmose (Musa'nın abisi), 93, 167

U-Ü

Uphill, Eric, 7, 164
Urnero, 135, 136, 137, 138, 139, 301, 302
Usimare Setpenre, 275
III. Amenhotep (Amenofis), 25, 28, 29, 31, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 61, 82, 87, 93, 95, 96, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 133, 140, 141, 143, 144, 149, 151, 153, 154, 156, 158, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 186, 204, 205, 206, 214, 215, 219, 224, 229, 230, 231, 247, 255, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 279, 280, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 309, 313, 317, 321, 323, 333, 341, 342, 356
III. Hattuşili, 70
III. Ramses, 146, 314
III. Tuthmose, 17, 28, 120, 143, 144, 149, 150, 169, 232, 309

V

Velikovsky, Immanuel, 24

W

Wadi Abu Hassan el-Bahri, 190
Wadi Halfa (Nübye), 67, 131
Weigall, Arthur, 21, 196, 202, 207, 321, 323, 334, 335, 345, 352, 358
Wilson, Sör J. Gardiner, 282, 357

Y

Yahuda, Abraham S., 23
Yahve (tanrı), 34, 236, 240, 241, 242, 243
Yakup, 30, 33, 34, 58, 84, 238, 242, 247
Yanoam, 65, 66, 69, 74
Yeşu, 38, 40, 74, 265, 277, 342, 358
Yokevet (Musa'nın annesi), 31, 37, 44, 45, 257
Young, Thomas, 19
Yoyotte, Jean, 7, 74, 75, 172, 318, 319, 347, 351, 357, 358
Yuni, 150
Yuya, 13, 16, 54, 82, 96, 155, 156, 178, 184, 193, 202, 204, 214, 215, 216, 231, 232, 264, 318, 323

Z

Zarw, 7, 29, 76, 93, 94, 97, 140, 141, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 172, 173, 241, 247, 256, 261, 266, 273, 274, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 320, 343, 351, 353
Zarw-kha, 153, 154, 155, 156, 165, 168, 317, 318, 319
Zin Çölü, 38, 40, 265
Zivie, Alain-Pierre, 7, 128

Milattan önce 14. asrın en tartışmalı Firavunlarındandı. IV. Amonhatep olarak başladığı iktidar yıllarını Akhenaton adıyla sonlandırdı. Bu değişimin nedeni Tanrı Amon'a tapınmaktan vazgeçip Aton'u tek tanrı olarak kabul etmesiydi. Kabulle kalmayıp Mısır'daki diğer inançları ve tanrıları yasakladı. Aton, bundan böyle tek tanrı olacaktı.

Yeni inancı eski dinin rahiplerinin sert direnişiyle karşılaştı ve tarih sahnesinden çekilişinin ardından adının anılması dahi yasaklandı. Bundan sonra o "Kâfir Kral" olarak anılacaktı.

Akhenaton'un iktidardan çekilişinin ardından varlığı unutuldu, izleri silindi ve eski inançlara geri dönüldü. Ta ki, Sigmund Freud'un "Musa ve Tektanrıcılık" adlı makalesinde Musa Peygamberin, Akhenaton'un müridi olan bir Mısırlı olduğunu öne sürmesine dek...

Mısır kökenli İngiliz yazar Ahmed Osman, Freud'un tezini bir adım daha ileriye taşıyarak "Kâfir Kral" Akhenaton'un Musa Peygamber'in ta kendisi olduğunu ileri sürüyor. Osman, Musa'nın artık kökenlerini ele vermez hale dönüşen hikâyesini Kitab-ı Mukaddes ve Mısır tarihini karşılaştırarak adım adım yeniden örüyor ve böylece Yusuf Peygamber ile Firavun'un veziri Yuya arasında bağ kurmakla kalmayıp dinler tarihini yeniden oluşturmak üzere muhteşem bir başlangıç yapmış oluyor.

Musa Peygamber'in asasının, aslında devrimci Firavun Akhenaton'un iktidar asası olduğu gerçeğiyle yüzleşmeye hazır olun!

Omega Yayınları, Ahmed Osman'ın *Musa ve Akhenaton* çalışmasının yanı sıra "Çıkış"ın Mısır'daki *"Kayıp Şehir"*ini ve Krallar Vadisi'nde "Yuya" olarak" teşhis edilen Yusuf Peygamber'i anlatan *"Krallar Vadisi'ndeki Yabancı"* çalışmasını da Türkçeye kazandırarak bu tartışmayı bir adım daha ileriye taşıyor.

İnternet satış:
saykitap.com
25 TL
ISBN 978-605-02-0486-5
9 786050 204865
OMEGA